

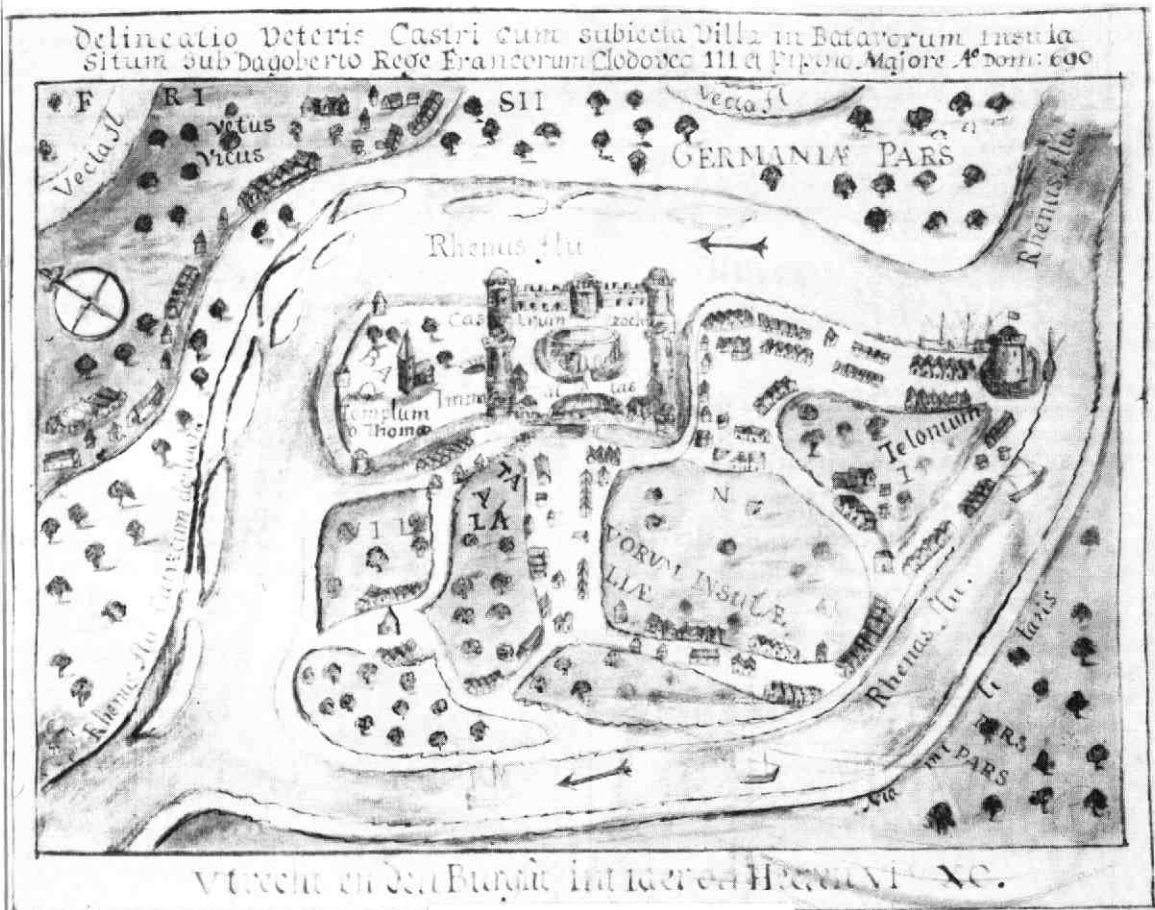
62

TS OCT 1903

maandblad **oud-utrecht**

1990

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

2605 402 7

63e jaargang

nr. 1 januari 1990

ONTUCHT IN DE PAULUSABDIJ

Inleiding

Tot de weinige tastbare overblijfselen van de al eeuwen verdwenen Benedictijner S. Paulusabdij te Utrecht, die ten zuiden van de Dom lag, behoort een gekleurd vloermozaïek¹). Naast lelies en ranken staat op een van deze plavuizen, waarover de monniken dagelijks zo vroom met neergeslagen ogen behoorden voort te schrijden, een frivole dame met zweoel, verlokken oogopslag afgebeeld. Op een andere plavuiz staat het wel zeer a-religieuze rad van avontuur, het rad van fortuin afgebeeld, zo bekend van de Carmina Burana, de gedichtencyclus uit een Duitse Benedictijnerabdij. De plavuizen zijn klassiek-Romeins en profaan vergeleken met de heiligenbeelden en vrome versieringen die resteren van de andere verdwenen Utrechtse middeleeuwse kloosters. Het is een uiting van de onuitroeibare wantoestanden in de S. Paulusabdij²).

Vooreerst hadden abt, prior, en tien priestermonniken met hun twaalfen een flink deel van het vermogen in twaalf vaste porties exclusief voor zichzelf gereserveerd. Zij hadden dus in strijd met het gemeenschappelijke leven van de Benedictijner regel, die geen beperkingen wat betreft aantallen kende, een vast aantal formatieplaatsen gemaakt³). Zij speelden in hun kloosterleven de organisatievorm van de Utrechtse kapittels na⁴). Ook ambten, bij voorbeeld het ambt van de gekozen wijnmeester, werden als prebende beschouwd. Conflicten waren, mede door het irregulier karakter, onvermijdelijk. In de periode 1415-1438 was het ambt door de wijnmeester zelfs aan iemand van buiten de abdij verpacht.

In 1422-1423 hadden abt en convent moeilijkheden met hun medebroeder pater Willem van Heerde. Deze had zich de tienden van de abdij te Rheden en Velp, en de vaste inkomsten uit Beekbergen laten toewijzen, of in ieder geval in handen gekregen. Toen de abt de rechtmatigheid ervan bestreed, liep de monnik weg uit de abdij, haalde zijn broers - beruchte vechters van de Veluwe - erbij, en inde toen op persoonlijke titel voornoemde tienden. Bovendien bedreigden zijn broers knechts op het pachtgoed Ten Hove van de abdij op Heiligenberg onder Leusden met hun zwaard, en presten hen hun dienstbetrekking op te zeggen. Maar het misbruik van de reservering van abdij-inkomsten door één monnik zat zozeer ingebakken, dat de abt toe moest geven. Ja zelfs onverdachte figuren als de prior van de Kartuizers van Monnikhuizen, en de richter te Arnhem achtten het in hun officiële bemiddeling juist, dat de tienden aan één monnik waren toegewezen⁵).

De aanstelling van een portier van de abdij

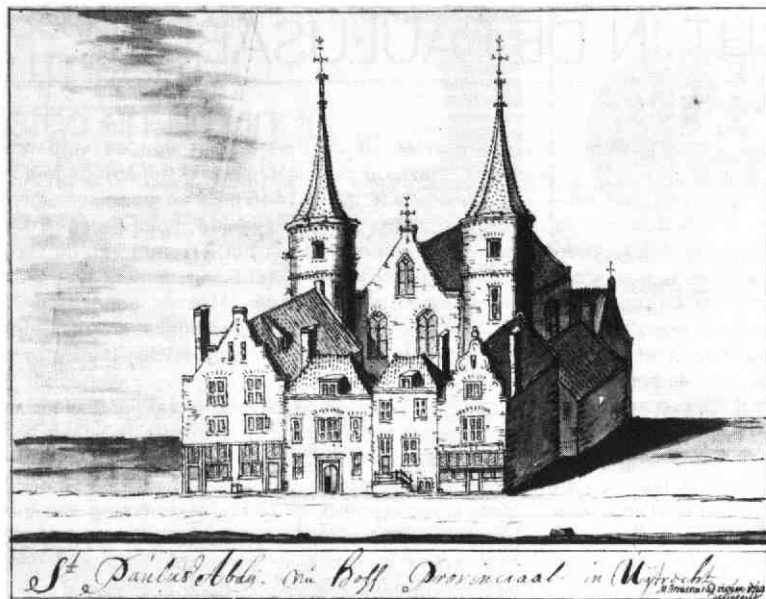
In het financieel aantekeningenboek van de pater-

wijnmeester uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, staan op pagina 87 twee quasi-oorkonden. In de eerste staat, dat in 1446 prior en monniken eigenmachtig, tegen het gezag van de abt in, de leek Evert van Stoutenburg met het portiersambt van de abdij hebben belast⁶). Deze werd opgenomen als provenier, d.w.z. als kostkoper. Hoewel geen monnik, maakte hij deel uit van de abdifamilie, en bekleedde hij - tegen de ordesregel in - een van de officiële ambten⁷).

Motief van Evert van Stoutenburg was liefdesverdriet om Vernaelken de Leydeckster, de teleurgestelde liefde van een oudere man voor een jonge vrouw. Evert van Stoutenburg was de schout van Amersfoort⁸). Deze kreeg namelijk in 1447 toestemming van bisschop Rudolf van Diepholt om zich in zijn ambtsuitoefening als schout te laten vervangen door zijn gelijknamige zoon. Hijzelf verbleef daarna inderdaad jarenlang in Utrecht⁹). Het motief van de monniken om hem op te nemen, vloeide onder meer voort uit hun ambivalentie en minachting voor vrouwen. In tweeërlei opzicht. Vrouwen hielden een man maar af van de liefde tot God en veroorzaakten zo zijn eeuwige verdoemenis. En zij belemmerden hem in zijn werk.

Evert van Stoutenburg moest zich „bekereren“. Dit was de voorwaarde die de monniken stelden aan zijn intrede en aanstelling als abdiportier aan de vooravond van de Grote vasten van 1446. Maar allereerst moest hij Vernaelken vergeten, en volgens de monniken was het beste geneesmiddel tegen liefdesverdriet zich eerst ongeremd uitleven op de vrouwen. Zijn aanstellingsakte, die in feite totaal overbodig was, mist een strakke opbouw en indeling, heeft een buitensporige lengte en bezit ongewone kenmerken. De bloemrijke woordkeus lijkt literair, en is overwegend poëtisch en moralistisch gekleurd¹⁰). De toon is ironisch met een groot aantal dubbelzinnigheden. De vermelding van een eigen zegel van de portier is onjuist. Een pater-procurator als toezichthouder op het gedrag van de monniken kende de Benedictijner orde niet. Prior en monniken noemden zich al even onjuist „broederschap“ in plaats van „convent“. Niettemin is het ambtelijk Latijn van de geestelijkheid de grondslag geweest van de oorkonde-tekst. De ingewikkelde tekst komt dus heel duidelijk *niet* voort uit de kringen van de burgerstand, maar van de monniken van de S. Paulusabdij zelf. De aanstelling van Evert van Stoutenburg tot portier is dus een historisch feit en verklaarbaar tegen de achtergrond van een verloederd kloosterleven.

Pater-wijnmeester krabbelde deze overbodige oorkonde op in een sentimentele bui, verhit door de wijn, en gedreven door erotische obsessies achter de kale kloostermuren. Vandaar bijvoorbeeld de dubbelzinnigheid in de oorkonde-tekst¹¹), dat het begrip „portarius“ zich paleografisch even moeiteloos liet en laat lezen als „porcarius“, het ambt van hoeder van

Gezicht op de kerk van de Paulusabdij vanuit het westen met de huizen van de Korte Nieuwstraat. Gewassen pentekening in O.l. inkt door M. Brouerius, 1719. G.A.U. Top.Hist. Atlas. La 9.8

een zwijnenstal. En inderdaad, dat maakten de monniken bij tijd en wijle van hun abdij. Dat kwam tot uiting in een tweede aansluitende oorkonde vol sexuele dubbelzinnigheden, ten dele zelfs geënt op liturgische gebruiken.

Uit de Blauwe schuit

In de tweede oorkonde, onmiddellijk volgend op de aanstellingsakte, kreeg Evert van Stoutenburg, om zijn Vernaelken te vergeten en zijn boete te doen, een plaats¹²⁾ in de Vastenavondclub¹³⁾ van prior en monniken. Die trokken vóór de Advent en vóór de Grote Vasten in een metamorfose van haveloze „varende luyden” en schuinsmarcheerders onder pseudonimen als weleer „Gelis gaat ter kerke” en „Broeder Ceelken” in carnavalsroes rond in de stad Utrecht en omgeving, net zoals zo’n dertig jaar tevoren het gilde „Uit de Blauwe schuit” te Antwerpen¹⁴⁾.

Vrouwen als eertijds Lange Katherijn en Mechteld van Buren gaven zich met hen af. Zij behoorden tot „een schare (een koor) van meisjes”, een parodie op het liturgische begrip „koor der engelen”. Uit hen moest Evert van Stoutenburg voor de vastenavondperiode, dus voor een korte tijd, een keuze maken. Net als eertijds de schuinsmarcheerders van „Uit de Blauwe schuit” opereerde omstreeks 1446 dit hele stel monniken tijdens de vastenavondperiodes van Advent en Grote Vasten, vermomd en haveloos gekleed vanuit drie panden op abdijsgrond in en om de stad, die de monniken dan voor even gebruikten als smoezelige rendez-vous-huizen¹⁵⁾. Het is in dit verband ook begrijpelijk, dat na de hierna nog te bespreken hervorming van de abdij in 1451, kamers en panden die in strijd waren met het godsdienstig en gemeenschappelijk leven gesloopt moesten worden¹⁶⁾.

Het was voor die monniken door hun verkleedpartij een methode om zo nu en dan als groep samen incog-

nito periodiek te zondigen als keer- en schaduwzijde van het kerkelijk jaar en het gemeenschappelijk kloosterleven. Wat daarbij opvalt is, dat zij vrouwen reduceerden, ofwel tot lustobjekt en voorwerp van minne, ofwel tot verleidster, objekt en oorzaak van zonde.

De hier gegeven voorstelling van zaken wijkt af van de literatuur hierover¹⁷⁾. Vooreerst bestaat er verschil tussen het verschijnsel van de Blauwe schuit in de vijftiende, en in de zestiende eeuw. Dat het in de zestiende eeuw behoorde tot de stedelijke vastenavond- of carnavalsfeesten, zonder verdere moralistische, literaire, of ingewikkelde maatschappelijke factoren, is zeker¹⁸⁾.

Wat betreft het vijftiende eeuwse verschijnsel van de Blauwe schuit, is de hier gegeven voorstelling van zaken op een aantal essentiële punten verschillend van de opvatting van H. Pleij, de meest recente en grondigste onderzoeker op dit terrein¹⁹⁾. Allereerst is daar de naam. Het is niet de Blauwe schuit, maar: „Uit de Blauwe schuit”. H. Pleij meent dat de Blauwe schuit van de vijftiende eeuw behoort tot de literair-moraliserende en nostalgisch-getinte satyres en zottenfeesten geconcentreerd rond Vastenavond. Dat is juist, mits men de sexuele uitspattingen daarbij maar sterk accentueert. Maar Pleij stelt ook dat het bij het verschijnsel van „Uit de Blauwe schuit” om drukmakende intellectuele jonge burgerzonen in vijftiende eeuwse steden gaat, bij wie verbeelding en werkelijkheid dooreenliepen. Ook zou „de Blauwe schuit” bedoeld zijn als parodie op de ambities en handelsmoraal van de opgekomen burgerij²⁰⁾.

De beide oorkonden uit de S. Paulusabdij, bezien in de context van de geschiedenis van de abdij, bewijzen dat het verschijnsel van „Uit de Blauwe schuit” voortkomt uit een geperverteerde traditie van Benedictijner monniken. De monniken van de Utrechtse S. Paulusabdij verwezen in hun toelatingsakte van om-

streeks 1446 tot het zottengilde van de abdij naar de nostalgische dagen van „olim“. Dat was in 1413 geweest. Van Antwerpen uit waren op een keer tijdens de Vastenavondfeesten makkers van het gilde van de Blauwe schuit naar Zuid-Beveland overgevaren, waar zij in de Oostpolder²¹⁾ achter de vrouwen van Hoedekenskerke aanzaten²²⁾. Over dat gilde van makkers uit 1413 is een zeer bekend middeleeuws gedicht²³⁾. Behalve dit gedicht over de uitzonderlijke gebeurtenissen uit 1413 en de beide quasi-oorkonden uit 1446 zijn er geen schriftelijke aanwijzingen over „Uit de Blauwe schuit“ en carnavals- en vastenavondfeesten in de vijftiende eeuw. Er is dus geen zekerheid of dit incidenten waren of dat deze feesten deel uitmaakten van een ononderbroken reeks van wisselende of toenemende intensiteit, op een of meerdere plaatsen²⁴⁾.

De gebeurtenissen uit 1413 van gemaskerde en verklede mannen was tot in het midden van de vijftiende eeuw nostalgisch in het geheugen van Benedictijnen gegrift. Die Benedictijner traditie is te verduidelijken. Het gedicht over de Blauwe schuit van 1413²⁵⁾, waarbij men kan gissen of het wishful thinking is, een sterk overdreven verhaal, of dat het in grote lijnen een werkelijke gebeurtenis beschrijft, dagtekent van het midden van de vijftiende eeuw. Het is van de hand van een zekere Jacob van Oostvoorne²⁶⁾.

Het behoort tot een bundel middelnederlandse gedichten die was gevoegd bij een Egmondse abdijsrekening. Het spoor van de toenmalige Egmondse en Benedictijner betrekkingen leidt dan als vanzelf naar Jacob van Borsele, deken van het in 1449 opgerichte S. Pancratiuskapittel op de burch van Oostvoorne (Voorne), daarom dus doorgaans Jacob van Oostvoorne geheten. Deze had bij voorbeeld in 1449-1450 met medewerking van de abdij Egmond de kapel te Egmond aan Zee - eigen bezit van de abdij - tot parochiekerk verheven, waarbij de abdij het colatierecht behield²⁷⁾. Het verhaal van de Blauwe schuit speelde op Zuid-Beveland, en daar bezat de S. Paulusabdij veel grond en tienden en had daar veel contacten.

Het is dus duidelijk, dat de Benedictijnen die teksten niet alleen hadden verzameld, neen, bij hen lag de oorsprong. Van hen waren de ideeën en de eventuele praktische toepassing van het vagantendom, en zij waren in de vijftiende eeuw de makkers van „Uit de Blauwe schuit“. De geleerde Benedictijner oorsprong verklaart mede het Latijn dat ten dele in dergelijke teksten werd gebruikt, de kennis van kerk en liturgie, en het literaire peil en psychologisch inzicht.

De monniken van de S. Paulusabdij wilden of konden zich niet beperken tot hun taken van koorgebed, mislezen, opleiding van monniken, theologische studie en goederenbeheer. Steeds is te merken dat de monniken buiten de gewone ordespaden wilden treden. Dat liep van belangstelling voor andere vakken, via volksvroomheid en bijgeloof tot morele wantoestanden en zedeloosheid. Vanuit het standpunt van de rechtzinnige kerkelijke overheid werden al die factoren gewoon over één kam geschoren.

Er broeide iets in de S. Paulusabdij, zeker al sinds de

Houtsnede, Albrecht Dürer: Het narrenschip uit: „das Narrenschiff“ door Sebastian Brandt, 1494.

veertiende eeuw. Hang naar sex, wetenschap, en cultuur buiten het godsdienstige om, was sterk aanwezig. De monniken wilden en konden ook wél de kerkelijke regels volgen, zelfs buitensporig nauwkeurig.

Met bijna wiskundige precisie plozen zij na, hoe het nu moest, als hun belangrijke S. Benedictusfeest (21 maart) in de Goede Week of in de Paasweek zou vallen²⁸⁾. Dat moest ook wel, want voor de verplaatsing van het feest was toestemming van de kerkelijke overheid nodig. Een geleerde Dominicaan uit het Utrechtse klooster kwam dan meestal in de kerk van de S. Paulusabdij preken in de middag voor het feest. Niet zozeer voor de monniken, maar veeleer voor de bevolking, die dan ook een aflaat kon verdienen. Tekenend is, dat de Benedictijnen zich ietwat denigrerend uitlieten over de gelovigen. Zo noemden zij „het gewone volk“, het „populus vulgaris“. Het is in ieder geval een heel vroeg, en tamelijk uitzonderlijk gebruik van de term „het gewone volk“.

Eveneens bestudeerden de monniken een groot aantal richtlijnen betreffende het reciteren van de getijden op belangrijke kerkelijke feesten. Zo construeerden zij allerlei mogelijkheden van concurrentie bij het toevallig samenvallen van bepaalde liturgische feesten en de voorrangskwesties die dan speelden²⁹⁾. Het leek wel monastieke kabbalistiek aan welke teksten uit misliturgie en getijden de monniken de voorrang moesten geven.

Houtsnede van Albrecht Dürer uit: „Das Narrenschiff“ van Sebastian Brandt.

Aantekeningen betreffende de grondslagen³⁰⁾ van de tijdrekenkunde en de liturgische kalender maakten de Benedictijnen van de S. Paulusabdij ook. Zij deden dit zó gedetailleerd over begrippen als zonne- en maancyclus, zondagsletter, en het ezelsbruggetje voor het onthouden van de kerkelijke feesten, de C시오anus, dat die aantekeningen zó door Grotefend, de beroemde schrijver over de chronologie, overgenomen hadden kunnen worden.

Hun astrologische belangstelling ging zó ver, dat zij ook literaire teksten over sterrebeelden noteerden³¹⁾. Ook die aantekeningen stonden in dienst van chronologie en liturgie.

Maar het gespannen leven, het zoeken naar de grenzen van wat nog net wel of niet kon binnen de grenzen van het kloosterleven, dat alles leidde er wel toe, dat monniken het klooster ontvluchtten. Dat gebeurde bij voorbeeld in 1423. Toen monniken weggingen, misschien alleen maar tijdelijk, maar zeker zonder verlof van de abt, achtervolgde de abt hen op een heel speciale manier. De abt waarschuwde geestelijken die hij min of meer kende, en beval hun de desbetreffende monnik te schuwen, zodat deze overal werd buitengesloten³²⁾. Dat deed de abt officieel door middel van een oorkonde. Hij beriep zich daarbij op het feit dat hij een „prelaat“ van het Sticht was³³⁾, tot algemeen geldende rechtshandelingen bevoegd, als ware hij kerkelijk rechter. Weer andere monniken ontvluchtten de abdij op een verkapte manier door een pelgrimstocht naar het Heilig Land te ondernemen³⁴⁾. Al voor 1423 wilde de abt zelf het ongebonden leven

van de monniken weer in goede banen leiden. Bovendien had bisschop Frederik van Blankenheim in de periode 1393-1423 verschillende monniken al eens vanwege hun losbandigheid geëxcommuniceerd³⁵⁾.

Misbruiken van volksvroomheid

De monniken van de S. Paulusabdij propageerden uitingen van volksvroomheid. Zo verbreidden zij sedert omstreeks 1380 de vroeg-christelijke „quo-vadis“-legende³⁶⁾, waarvan, voor zover mij bekend, geen oudere sporen in Nederlandse teksten te vinden zijn. Het betreft de legendarische verschijning van Christus op de Via Appia even buiten Rome aan S. Petrus, die ten tijde van keizer Nero, Rome ontvlucht zou zijn uit angst voor vervolging en marteldood. Het citaat in de documenten van de S. Paulusabdij bevat de dialoog: S. Petrus: „Heer, waarheen gaat gij?“. Christus: „Ik ga naar Rome om mij opnieuw te laten kruisigen“³⁷⁾. Petrus begreep de hint. Hij keerde ijlings naar Rome terug, waar hij kort daarop de marteldood stierf.

Deze legende was zeker tijdens het Westers schisma sinds 1378 een propaganda-element voor de paus van Rome als rechtmatige plaatsbekleder van Christus op aarde en opvolger van S. Petrus, en als zodanig tegen de Fransgezinde paus te Avignon gericht. De kennis en verbreiding van de „Quo vadis“-legende na 1380 bevestigt opnieuw het vermoeden³⁸⁾, dat de S. Paulusabdij die al in 1380 een door de Avignon-paus benoemde abt had afgewezen, van meet af aan de obediëntie van de paus van Rome volgde.

De Katholieke kerk kende naast de officiële liturgische kalender de mogelijkheid van vaste votiefmissen voor de afzonderlijke dagen van de week. Op grond van deze mogelijkheid werd al omstreeks 1400 vanuit de S. Paulusabdij de volgende „volksvroomheid“ gepropageerd. De monniken beweerden, dat Christus iemand die in angst, nood, of gevangenschap verkeerde, zou redden, onder voorwaarde dat een vriend van de ongelukkige een week lang - als een soort godsdienstige kuur met garantie van gebedsverhooring - de votiefmis van de dag liet lezen. De lijst van de dan voorgeschreven middeleeuwse votiefmissen verschilt echter ten dele van de gestandaardiseerde van het latere Romeins missaal. Bovendien hadden de monniken daarbij dan verplicht voorgeschreven het opsteken van een dagelijks wisselend aantal waskaarsen³⁹⁾. Het is een vroeg voorbeeld van de lucratieve kaarsdevotie buiten de liturgische plechtigheden om. Het stimuleren van het opsteken van zoveel dure devotiekaarsen bracht de kerk - of het nu de abdijkerk was of welke andere kerk dan ook - veel geld in het laadje. Bovendien staan wij hier aan de basis van het katholieke begrip „noveen“, zij het dat het in dat geval om een reeks van *negen* dagen gaat, terwijl hier sprake is van een cyclus van zeven dagen.

Eveneens raadden de monniken ongelukkigen die in nood of angst verkeerden⁴⁰⁾ een volksdevotie aan ter ere van S. Nicolaas. Het ging in dit geval om een drie-daagse „kuur“ van gezongen missen⁴¹⁾, het opste-

ken van kaarsen voor het beeld van S. Nicolaas, en het geven van aalmoezen en het verstrekken van verder onderhoud aan telkens drie verschillende mensen op elk van die drie dagen. Dat was dan ter gedachtenis aan de meest bekende wonderen uit het leven van S. Nicolaas⁴²).

Een in die tijd zelf al als dubieus beschouwde devotie werd door de monniken evenzeer extra onder de aandacht gebracht. De S. Paulusabij bevorderde pelgrimstochten naar het omstreden Heilig Bloed van Wilsnack, een sacramentsverering van drie wonderhosties met bloedvlekken van Christus in het stadje Wilsnack in Brandenburg ten noordwesten van Berlijn. De S. Paulusabij met een groot moreel gezag en daarom veel gevraagd de rechtskracht van oorkonden van derden te bevestigen, gaf ook vrijgeleide- en beschermingsoorkonden voor bedevaartgangers naar Wilsnack uit⁴³).

De beroemde theoloog en kardinaal Nicolaas van Cusa (1401-1464)⁴⁴) predikte in augustus-september 1451 ook in het bisdom Utrecht de pauselijke jubileumafvaart van 1450. Hij trad tevens op als bestrijder van kerkelijke wantoestanden. Hij herhaalde in zijn prediking op 13 september 1451 te Haarlem zijn met redenen omkleed verbod van pelgrimstochten naar het H. Bloed en de drie wonderhosties van Wilsnack⁴⁵). Dat was dus duidelijk ook gericht tegen de S. Paulusabij als propagandist van de Wilsnackbedevaarten. De S. Paulusabij en de daar vigerende wantoestanden trokken toen pas goed de aandacht van Nicolaas van Cusa⁴⁶).

Vandaar op 17 september 1451 een tweede bezoek van Nicolaas van Cusa aan de stad Utrecht met als concreet doel onder meer de hervorming van de S. Paulusabij. Namens de paus dwong Nicolaas van Cusa abt Willem van Heukelom⁴⁷) afstand te doen van zijn ambt ten gunste van Jacob van Poelgeest⁴⁸). Overigens rijst het beeld, dat niet de afgezette abt Willem van Heukelom zich onwaardig had gedragen⁴⁹). Neen, het waren zijn monniken geweest, en die had hij niet in het rechte spoor kunnen houden. Onder toekenning van een jaargeld vertrok de afgezette abt naar Harderwijk⁵⁰).

Het is opmerkelijk, dat de teksten die belastend waren betreffende de Blauwe schuit, de volksdevoties, het bijgeloof en de astrologie *niet* door de beschuldigers en reformatoren als Nicolaas van Cusa waren opgesteld, maar dat de monniken zichzelf verrieten. Zij hadden in een officieel financieel registerboek de teksten zelf opgekriebeld, doorgehaald, en weer opgeschreven. Het gehele betreffende rekeningenboek verraadt een groezelige en broeierige sfeer⁵¹). In een tijd waarin de hele samenleving was gebaseerd op de rechtskracht van het schriftelijke bewijs, keek men over het algemeen wel uit om zelf zaken waaruit misstanden konden worden bewezen schriftelijk vast te leggen. Deze uitzonderlijke luchthartigheid en slordigheid is ten dele te verklaren uit de grote autonomie van een Benedictijner abdij. In de meeste andere gelijksoortige gevallen van wantoestanden zijn vrijwel altijd de bronnen in beschuldigende zin afkomstig van kerkelijke overheden, rechters of van theoretische,

theologische, of juridische beschouwingen, en tenslotte van anti-roomse geschriften uit later eeuwen zoals de Papenspiegel of Maria Monk, de zwarte non.

Niettemin bleef ook ná 1451 de ware hervormingsgeest in de S. Paulusabij uit⁵²). Zoiets lag ook voor de hand. Nota bene iemand als deken Jacob van Borsele van Oostvoorne, de maker/schuinsmarcheerder van het Blauwe schuitgedicht, visiteerde in 1453 de nonnenkloosters in het Utrechtse, en in 1454 de grote Hollandse Benedictinesserabdij van Rijsburg⁵³). Hij keurde alle regels goed, en vrije opvattingen over het gemeenschappelijke conventsleven werden niet bestreden.

Tijdens zijn pauselijke legatschap in het Duitse Rijk en de Nederlanden had kardinaal Nicolaas van Cusa in 1451 allerwege al gepropageerd, dat abdijen zich bij de congregatie, dat wil zeggen het samenwerkingsverband van godsdienstiger geworden abdijen onder leiding van de abdij van Bursfeld, zouden aansluiten⁵⁴). Die unie van godsdienstiger geworden abdijen - vooral in het Duitse rijk - bestond al sinds de jaren veertig van de vijftiende eeuw, en Nicolaas van Cusa had juist in 1451 te Erfurt de statuten van die unie opgesteld.

Vreemd lijkt daarom, dat Nicolaas van Cusa ter consolidatie van zijn ingrijpen in 1451 in de S. Paulusabij niet kon of wilde doordrijven, dat deze abdij toen al bij de congregatie van Bursfeld werd gevoegd. Vermoedelijk was Nicolaas van Cusa te onverhoeds met de wantoestanden van de S. Paulusabij geconfronteerd, en kon hij op dat moment alleen maar maatregelen-ad-hoc nemen. Pas in 1469 is de S. Paulusabij officieel bij de congregatie van Bursfeld gevoegd, en, meesters in het vertragen, werd dat in de periode 1484-1490 geëffectueerd.

Conclusie

De algemene conclusies voor de periode 1380-1450 liggen voor de hand. De Blauwe schuit is in oorsprong een Benedictijner verschijnsel. De bewijsstukken van hun periodieke uitspattingen of hun literaire fantasieën daarover lieten zij zelf achter in hun financieel aantekeningenboek. Vaganten zoals die van de Blauwe schuit waren ofwel alleen maar literaire fantasieën van monniken, ofwel, gezien de historische context het meest waarschijnlijk, het waren monniken die zich periodiek en kortstondig zo haveloos, laveloos en zedeloos gedroegen. Het verklaart ook, waarom vaganten-poëzie oorspronkelijk en vooral in de Benedictijner abdijen werd aangetroffen. Hun bibliotheken of scriptoria waren dus méér dan alleen centrale depots voor het verwerven en kopiëren van vagantenliteratuur.

Ook is het duidelijk, dat bepaalde uitingen van volks-geloof hun oorsprong en stimulans vonden bij de Benedictijnen. Dit betreft in het bijzonder het op ruime schaal opsteken van devotiekaarsen buiten de reguliere altaarkaarsen van de liturgische diensten om, en in een variatie op een novene.

Noten:

1. Veertiende eeuwse voorwerpen behorende tot de verzameling van het Centraal Museum te Utrecht, en in september 1988 tentoongesteld in de Nicolaïkerk. Vgl. *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden 480-1980. Aspecten van het monastiek leven in de Nederlanden 480-1980* (Gent 1980), 32-35.
2. Algemeen overzicht van C. Damen, „Over de Sint Paulusabdij van Utrecht“, *Jaarboekje Oud-Utrecht (1957)*, 29-49.
3. Zij noemden zich „capittulares“ in het bezit van „prebenden“. Dit heet het „commendesysteem“. In 1444/1445 waren er naast de abt Willem van Heukelom de volgende monniken: Johannes Botter prior, Godefrius van Dolre, Wilhelmus uten Haghen, Wilhelmus van Dam, Johannes van Drijel, Thomas Snider, Goswinus van Loon, Hermannus Sloyer, en Johannes Clauwaert. Voorts de custos of keldermeester de monnik Johannes van Etten, en Nicolaus Tol, een niet-geprofeste monnik. Rijksarchief in Utrecht, Archief van het kapittel van Oudmunster nr. 1888, anno 1444/1445: De abt en „Item der heeren elff capittulaers elcken gegeven 2 rijsche gulden voir hoir resoen van Driel, facit. . .“.
4. Vandaar de aanduiding van al hun vergaderingen in het midden van de vijftiende eeuw als „monachi conventuales monasterii Sancti Pauli Traiectensis ordinis Sancti Benedicti in loco eorum capitulari capitulariter congregati“. Idem, Archief Oudmunster nr. 1888.
5. Rijksarchief in Utrecht, Archieven kleine kapittels en kloosters. S. Paulusabdij, oudnummer 387, p. 6-9, 11. In 1426 was echter de monnik Willem van Heerde al weer zó in de gratie, dat hij gemachtigde was van de abt bij een rechtsgeding te Scherpenzeel, Idem, p. 57.
6. Rijksarchief in Utrecht, Archieven van de kleine kapittels en kloosters, S. Paulusabdij, oudnummer 387, p. 87, 1446.
7. Benoemd in de vacature van hun overleden medebroeder Gerard Peterszone.
8. Schout van Amersfoort 1434-1452. Cosquino de Bussy, die als eerste hierover heeft geschreven, meende dat het om een jong man, de zoon van de schout ging. A. le Cosquino de Bussy, „De Blauwe schuit“, *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1925) 72 vlg., in het bijzonder 76.
9. Rijksarchief in Utrecht, Archief bisschoppen nr. 372-II, fol. 22v., 28 okt. 1447: „Als mijn heere geconsentiert heeft den schulte van Amersfoort dat ampt te laten regieren bij sijnen zoene“. Deze periode van vervanging of waarneming was van 1447-1452. In 1460 was Evert van Stoutenburg sr. Utrechts burger, en in 1468 is hij in Utrecht overleden.
Zie Cosquino de Bussy, o.c. 92.
10. Met vermelding van zogenaamde of echte uitspraken van Salomon, Isaías, een evangelietekst, en een verwijzing van S. Benedictus over bekering. Gebrekkig en ingekort vertaald in *Het Boek; tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, tweede reeks jg. 20 (’s-Gravenhage 1931), 267-269.
11. H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1979) 46, beschouwt deze eerste akte als een serieuze oorkonde. Naar de vorm en de eis van correcte formulering voldoet deze akte niet aan welk oorkondeschema dan ook. Historisch is alleen de kern, de aanstelling van de portier.
12. Een „stallum in choro“ is hier het ironische gebruik van de officiële term voor een formatieplaats in een kapittel.
13. Er waren twee verschillende vastenavondperiodes, de één voor de Grote Vasten, de ander in november vóór de Advent. Rijksarchief in Utrecht, S. Paulusabdij oudnum-
mer 387 (1446) pp. 244 en 248: „Item feria tertia ipso die Cecilie (22 november) deden wij onse Vastelavont circa Adventum Domini, doe verleit in refectorio. . .“. Pleij’s opvatting over één hele lange feestperiode van 11 november tot Aswoensdag daaropvolgend is waarschijnlijk onjuist, gezien het stemmige vasten karakter van de Advent, het kerkelijke karakter van Kerstmis, de stille tijd na Driekoningen en de Voorvasten.
14. Volledigheidshalve zij hier vermeld een document uit de Cistencienserabdij Onze Lieve Vrouwenberg te IJsselstein. Daar noteerden de monniken in de 15e eeuw ook recepten van geneesmiddelen tegen ziekten, gecombineerd met het slaan van een kruis. Genoemd wordt onder meer een middel „tegen die Blauschuyt“. In dat verband is bedoeld scheurbuik of een daarop gelijkende ziekte. Rijksarchief in Utrecht, Archieven kleine kapittels en kloosters nr. 569a, Cartularium Onze Lieve Vrouwenberg, laatste folio. Zie ook Kiliaan, *Dictionaryum Teutonico-Latino-Gallicum* (Amsterdam 1642), 63 en 451.
15. Conventicula. Het gaat om „Prattenburg“ in Abstede, spottend het „kapittelhuis“ genoemd, voorts om een pand te Vuilkop onder Houten, en tenslotte was er een abdijpand in Oudellen, dat wil zeggen in de Oudekamp in de stad Utrecht. Dat was het verpachte pand „een huysinge in die Oudelle heet Gresenhuisynge 35 s. te pacht“. Archief S. Paulusabdij oudnummer 387, p. 103.
16. Het stond weliswaar in een bevelschrift van kardinaal Nicolaas van Cusa aan de S. Laurensabdij van Oostbroek in verband met de eis om de Benedictijner regel en statuten in het eigen klooster en in het nabijgelegen Vrouwenklooster te De Bilt te onderhouden, maar de strekking van de tekst was zonder meer zó algemeen, dat deze ook voor de S. Paulusabdij gold. Vgl. R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen* (Utrecht-Nijmegen 1957) II, 126. Rijksarchief in Utrecht, Archieven kleine kapittels en kloosters, Archief abdij Oostbroek, oudnummer 530, fol. 101v.-102r.
17. Behalve de hiervoor vermelde studies van Le Cosquino de Bussy en Pleij, zie vooral D. Th. Enklaar, *Varende luyden* (Assen 1956²), 58-61.
18. Zoals uit alle literatuur blijkt zijn er vooral zestiende eeuwse gegevens over de Blauwe schuit in Bergen op Zoom en Nijmegen.
19. Pleij, o.c. 45, 46, 225.
20. Idem. De auteur spreekt van literair verzonnen organisaties.
21. De Oostpolder ligt vlakbij Hoedekenskerke. Tussen het nabijgelegen ’s-Gravenpolder en Antwerpen bestond in de middeleeuwen een veerdienst. Voor de historische geografie van dit gebied, zie C. Dekker, *Zuid-Beveland* (Assen 1971), 273-377.
22. Het was geen toernooi tussen Brabanders en inwoners van Hoedekenskerke ter ere van vrouwen, zoals met name Enklaar stelde. Pleij was de eerste die de seksuele dubbelzinnigheid ervan opmerkte. *De Blauwe schuit*, 117.
23. Vondst van algemeen rijksarchivaris Hendrik van Wijn in het begin van de vorige eeuw. Eerste editie door F. Zarncke, *Sebastian Brant, Narrenschiff* (Leipzig 1854), of (Darmstadt 1973), LXIII-LXVII. Het meest gezaghebbend is de editie van E. Verwijs, *Van vrouwen ende van minne: middelnederlandsche gedichten uit de XIVde en XVde eeuw*. (Groningen 1871), XXIII-XXXII, en 96-103. De meest recente uitgave is die van H. Pleij, o.c. 237-244, die het gedicht uitsluitend allegorisch en niet historisch-factografisch beschouwt, maar wel als eerste zeer terecht de seksuele dubbelzinnigheid doorzag.
24. Enklaar heeft indertijd tevergeefs naar aanvullende

- historische gegevens gezocht. Enklaar, *Varende luyden*, 43.
25. Pleij (226) meent dat het gedicht van stedelijk-burgerlijke oorsprong was, een repertoire-handschrift voor de stedelijke „vastelavond“-viering met daarin verwerkt standenkritiek. Men vindt deze theorie niet in de historische context bevestigd, evenmin als de opvatting van Enklaar over die grote aantallen rondtrekkende losbandige jongelieden.
 26. Men zie de overtuigende handschrift- papier- en tekst-analyse van E. Verwijs, *Van vrouwen ende van minne*, XXXIII. Verwijs en Enklaar wisten niet, wie nu eigenlijk die Jacob van Oostvoorne was. Pleij, *De Blauwe schuit*, 118-123, stelt dat de naam van de dichter een metafoor of allegorie is. J. van Vloten had het zelfs in de richting van Jacob van Maerlant gezocht, *Taal- en letterbode I*, 83 vlg.
 27. P. A. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond III* ('s-Gravenhage 1951), 26-27, en regesten 1054 en 1058 betreffende de jaren 1449 en 1450. Jacob van Borsalia, deken van Oostvoorne komt in 1454 in de documenten nog voor in verband met zijn ruzie me zijn medekanunniken te Oostvoorne. Rijksarchief in Utrecht, Archief Domkapittel nr. 429.
 28. Archief S. Paulusabdij, oudnummer 387, p. 13 en p. 45.
 29. Idem, p. 89.
 30. Idem, p. 23.
 31. Idem, p. 24.
 32. Idem, 19-20.
 33. Idem, p. 57, „want die abt voirsz. een oberste prelaet in des Gestichts van Utrecht ende hi machtigen mach mit sinen openen brieve wie hie wil“.
 34. Idem, p. 45.
 35. Rijksarchief in Utrecht, Archief bisschoppen nr. 9, fol. 53v. „cuius monachi hactenus satis dissolute viverunt. . .“.
 36. Archief S. Paulusabdij, oudnummer 505-1, fol. 186v., anno 1380: „Quod est hoc quod hoc dicitur: „Domine, quo vadis“, hetgeen betekent: „Hierna volgt datgene wat wordt genoemd „Domine, quo vadis““.
 37. Letterlijk staat in het betreffende document van de S. Paulusabdij: „Domine, quo vadis? Vado Roman iterum crucifigi“. Het is een tekst uit de tweede eeuw. Het origineel van de complete legende is te vinden in de apocriefe „Acta petri“. Al in de middeleeuwen stond ten zuiden van Rome aan de Via Appia het oude „Domine quo vadis-kerkje“, op de plek waar Christus aan Petrus zou zijn verschenen. De legende is sinds het einde van de vorige eeuw beroemd geworden door de verwerking ervan in het slotgedeelte van de roman van H. Sienkiewicz. *Quo vadis* (1894), waarvan talloze drukken en vertalingen in omloop zijn, en die ook verfilmd is.
 38. G. van Asseldonk, *De Nederlanden en het Westers schisma* (Utrecht-Nijmegen 1955), 47-48.
 39. Archief S. Paulusabdij, oudnummer 387, p. 251. Zondag, een Drievuldigheidsmis met drie kaarsen. Maandag een mis ter ere van S. Michael met negen kaarsen. Dinsdag ter ere van de heilige belijders in het algemeen met het opsteken van zeven kaarsen. Woensdag ter ere van de 12 apostelen met 12 kaarsen. Donderdag ter ere van S. Jan de Doper en alle martelaren met vier kaarsen. Vrijdag ter ere van het H. Kruis, met vijf kaarsen als verwijzing naar de vijf wonden van Christus. Tenslotte op zaterdag een O. L. Vrouwemiss met het opsteken van één kaars.
 40. Bij gevangenschap was zoiets op praktische gronden uiteraard uitgesloten.
 41. De eerste dag het misformulier van het feest van de H. Nicolaas, de tweede dag het erop gelijkende gemeenschappelijke misformulier voor heilige belijders-bisschoppen, de derde dag het gemeenschappelijke misformulier voor heilige belijders in het algemeen, alle drie de misformulieren bovendien nog met varianten op het officiële.
 42. Het betreft drie legenden. Achtereenvolgens betrof het de eerste dag de herinnering aan de drie meisjes die door S. Nicolaas voor prostitutie werden beoehd; de tweede dag ter herinnering aan de drie mannen (houtvesters, boswachters of zeelieden) die onschuldig waren veroordeeld en die hij van de dood kon redden; de derde dag tenslotte ter herinnering aan de drie kinderen die hij weer ten leven zou hebben gewekt.
 43. Archief S. Paulusabdij, oudnummer 387, p. 92.
 44. Zie over hem behalve de in de volgende noot genoemde werken, A. Lübke, *Nikolaus van Kues, Kirchenfürst zwischen Mittelalter und Neuzeit* (München, 1968).
 45. Motieven: wonderhosties zijn bedrog, bedevaarten zijn niet noodzakelijk voor het zieleheil, maar wel nadelig voor de door hem gepredikte jubileumaflaat en Romebedevaarten. Sacramentsverering en Mariaverering als zodanig moedigde hij aan, als het maar niet om wonderging. Dit in tegenstelling tot Jan Hus, die het bedrog van Wilsnack alleen als aanleiding gebruikt had voor een algehele principiële bestrijding in zijn „Tractatulus de omni sanguine Christi glorificato“. E. van Steenberghe, *Le cardinal Nicolas de Cues (1401-1464), l'action - la pensée* (Parijs 1920), 478, 485.
 - J. C. Pool, *Frederik van Heiloo en zijn geschriften* (Amsterdam 1866), 152-154, 161.
 46. Algemeen bekend is dat hij gelijktijdig met de prediking van de jubileumaflaat onder meer Benedictijner abdijen visiteerde, en deze beval de regel en de statuten te onderhouden.
 47. U. Berlière, „Les origines de la congregation de Bursfeld“, *Mélanges d'histoire bénédictine III* (Maredsous 1901) 57, noot 3.
 48. Prior van het Augustijner regulieren klooster 's-Gravensande, en zeker geen Benedictijner monnik geweest.
 49. Volgens *Van Steenberghe*, 118, zou hij zich lang tevoren hebben verplicht geen hervormingen door te voeren. Zie ook J. C. Pool, *Frederik van Heiloo*, p. 155. Akten die op gespannen voet stonden met de kerkelijke orthodoxie en de wensen van overheden werden dan ook niet door hem, maar door prior en convent uitgevaardigd.
 50. Gezien de voorliefde van Nicolaas van Cusa voor de Regulieren van Windesheim en de Broeders van het Gemeene Leven heeft Willem van Heukelom vermoedelijk opdracht gekregen zich te vestigen in het Fraterhuis te Harderwijk.
 51. Het talloze malen geciteerde basisdocument: Archief S. Paulusabdij, oudnummer 387. Rekeningenboek van de monnik-wijnmeester.
 52. J. C. Pool, *Frederik van Heiloo*, 156.
 53. M. Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijnsburg, deel 1, eerste stuk, Rijks Geschiedkundige Publicatiën* kleine serie nr. 31 ('s-Gravenhage 1951) nrs. 811 en 812. Rijks Archief in Utrecht, Archieven van de kleine kapittels en kloosters nr. 1133 betreffende het Benedictinesser Vrouwenklooster in De Bilt. In 1465/66 was hij pauselijk gedelegeerde ten gunste van de Benedictijner abdij Oostbroek te De Bilt, waarbij hij ervoor zorgde dat er een overeenkomst werd gesloten tussen het Utrechtse Domkapittel en die abdij over de waterlopen tussen Oostveen en De Bilt. Zie Archieven kleine kapittels en kloosters, Archief S. Laurensabdij, oudnummer 531, cartularium, fol. 16r, anno 1465.
 54. Zie in het algemeen R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen II* (Utrecht-Nijmegen 1957), 130-131.

TENTOONSTELLING: AANWINSTEN 1989

GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST UTRECHT

De Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, toont weer een overzicht van de aanwinsten die in het afgelopen jaar voor de Topografisch-Historische Atlas werden verworven. In de Atlas van het gemeentearchief worden diverse afbeeldingen verzameld en bewaard die betrekking hebben op de stad Utrecht.

De meeste aanwinsten bestaan uit recente foto's van de Gemeentelijke Fotodienst, veelal stadsgezichten, maar ook gebeurtenissen en portretten van Utrechters. Hiervan wordt slechts een kleine selectie geëxposeerd. De overige foto's zijn van maandag tot vrijdag tussen 13.30 en 16.30 uur te bezichtigen in de studiezaal van de Atlas.

Op de tentoonstelling zijn verder enkele oude foto's te zien van gebouwen van de Universiteit, waaronder het Fysisch Laboratorium in de Bijlhouwerstraat (c. 1880), het Farmacologisch Instituut in de Minrebroederstraat (c. 1900) en het Zoölogisch Instituut (Statenkamer) aan het Janskerkhof (c. 1900). Ook zijn er foto's uit 1906 van het lustrumfeest ter gelegenheid van het 270-jarig bestaan van de Universiteit en een foto van de bouw van het postkantoor aan de Neude (1923).

Er zijn vooral weer veel eigentijdse tekeningen te zien, stadsgezichten van bekende en minder bekende lokaties. Na de eerder gehouden tentoonstelling over oude en moderne foto's is er nu gelegenheid om te zien hoe verschillende kunstenaars het veranderende stadsbeeld weten vast te leggen.

Van Dolf Schuurmans Stekhoven is er een tekening van de Stadhuisbrug met op de achtergrond de Domentoren. Wout Heinen tekende de Bemuurde Weerd W.Z. en de Oudegracht ter hoogte van de Haverstraat. Van die laatste plek is er ook een door de striptekenaar Eric Heuvel ontworpen affiche van de stripwinkel Blunder die de winkel ter gelegenheid van haar 10-jarig bestaan heeft uitgegeven.

Van Chris Schut is er o.a. een panorama vanaf het Rijkskantorengebouw Westraven te zien; Michael Fitzgerald tekende o.a. de Nathaniëlspoort en het Janskerkhof en van Hans van Dokkum zijn er enkele gezichten in het Wilhelminapark en omgeving. Ton Diekstra vervaardigde een aquarel van de pandhof van St. Marie met de zijgevel van het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen; Jeroen Hermkens maakte een impressie van de brand van het gebouw op 12 maart 1988 en Henri Reiling tekende het politiebureau aan de Tolsteegbrug, Gerard van Woensel

De Nathaniëlspoort gezien in de richting van de Springweg.

*Pentekening door Michael Fitzgerald, 1988.
Aankoop van de kunstenaar, Utrecht.*

tenslotte tekende de ingang van het winkelcentrum La Vie met winkelende mensen.

Er zijn ook kleinere aanwinsten te zien zoals prentbriefkaarten uit verschillende tijden.

De tentoonstelling is geopend van 15 januari tot en met 24 maart 1990:

maandag: 13.30 - 16.30 uur
dinsdag t/m vrijdag: 9.00 - 16.30 uur
zaterdag: 9.00 - 12.30 uur

De toegang is gratis.

*Gemeentelijke Archiefdienst
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. 030-73 66 11*

UTRECHT IN KAART GEBRACHT: KARTOGRAFIE VAN DE STAD 1541-1990

Liefhebbers van kaarten en liefhebbers van de stad Utrecht komen volop aan hun trekken op de tentoonstelling „Utrecht in kaart gebracht: kartografie van de stad 1541-1990“. Het is voor het eerst dat een tentoonstelling in zijn geheel is gewijd aan de kartografische geschiedenis van de stad Utrecht. „Utrecht in kaart gebracht“ vormt het begin van een reeks exposities over de Utrechtse stadsgeschiedenis waaraan de Gemeentelijke Archiefdienst en het Centraal Museum in gezamenlijkheid zullen bijdragen.

Op de tentoonstelling geven zo'n 80 kaarten een aantrekkelijk en gevarieerd beeld van de ontwikkeling van de stadskartografie. Het oudste exemplaar dateert van 1541 en is gemaakt door Evert van Schayck. Twee andere 16de-eeuwse voorbeelden zijn de veelvuldig nagevolgde kaart van Frans Hoogenberg en de van fraaie panorama's voorziene gravure van Adam van Vianen. Ook de 17de eeuw is goed vertegenwoordigd met onder meer de kaartjes van Matthaeus en Casper Merian, de Atlas van Joan Blaeu en de zeer fraaie kaart van Utrecht door Jan van Vianen en C. Specht. Bijzondere vermelding verdient de „Platte grond der stad Utrecht“ opgetekend door de leerlingen van de Fundatie van Renswoude van 1776. Aan de hand van enkele stukken uit de collectie van de Fundatie wordt nader ingegaan op de landmeetkundige en kartografische scholing die op deze instelling aan begaafde weesjongens werd gegeven. De 19de-eeuwse voorbeelden op de tentoonstelling laten de grote invloed zien van de kadastrale kartering, het belang van de toepassing van de lithografie

en de betekenis van gemeentelijke overheidsbemoediging.

Opvallende ontwikkelingen in de 20ste eeuw zijn onder meer de groei van de thematische kartografie en de digitale kartering van de stad door de afdeling Vastgoedinformatie van de gemeente Utrecht. Zo zal de meest recente kaart van Utrecht op beeldscherm worden getoond.

Het geboden overzicht van historische kaarten geeft natuurlijk ook een interessant beeld van de geschiedenis van de stad zelf: de groei van de stad is nauwkeurig te volgen; men krijgt een goed inzicht in de wijze waarop Utrecht wordt gepresenteerd; thematische kaarten informeren over uiteenlopende zaken als de roodvonk-epidemie van 1885, de industrie in 1930 en de vreemdelingen in Utrecht in 1979.

Het overgrote deel van het op de tentoonstelling aanwezige kaartmateriaal komt uit het bezit van de Topografisch-Historische Atlas.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling wordt een map met reproducties van 20 Utrechtse kaarten uitgegeven. Na de eerder verschenen kaartmappen van Amsterdam en Rotterdam verschijnt nu die van de stad Utrecht als derde deel in de reeks Historische Stadsplattegronden van Nederland. Nadere informatie is te vinden in een folder, verkrijgbaar bij de boekhandel, bij de tentoonstelling en bij de Gemeentelijke

Archiefdienst.

3 februari t/m 18 maart 1990
Centraal Museum
Agnietenstraat 1
Utrecht

5e NICOLAAS VAN DER MONDE-LEZING

Drs. M. J. Bok,

historicus, mede-auteur van het onlangs verschenen boek Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd:

PIETER SAENREDAM IN UTRECHT

dinsdag 20 februari 1990

20.00 uur

Pieterskerk Utrecht

toegang gratis

De Haarlemse schilder Pieter Jansz. Saenredam (1579-1665) wordt beschouwd als een van de belangrijkste architectuurschilders van de zeventiende

eeuw. In 1636 verbleef hij twintig weken in de stad Utrecht om er een aantal kerken te tekenen.

De tekeningen die hij toen maakte zijn nu niet alleen kostbare kunstwerken, maar zijn tevens van onschatbare waarde voor de Utrechtse topografie. Na zijn terugkeer in Haarlem werkte hij ze uit tot een aantal schilderijen dat zijn weg heeft gevonden naar de meest vooraanstaande musea in de wereld. Zij getuigen van de schoonheid van verloren gegane bouwwerken als de Mariakerk en nog bestaande als Janskerk, Pieterskerk, Buurkerk, Jacobikerk en Catharijkerk.

In deze lezing zal getracht worden een antwoord te geven op het hoe en waarom van Saenredams Utrechtse tekencampagne.

KERKEPAARDEN TE UTRECHT

De aloude bisschopsstad Utrecht telde in de Middeleeuwen vier parochiekerken: de Buurkerk, de St. Jacobskerk, de St. Nicolaaskerk en de St. Geertekerker. Verreweg de oudste van deze vier was de Buurkerk, wier grondgebied vermoedelijk samenviel met het terrein binnen de eerste stadsomwalling rond 1122. De drie andere kerken werden kennelijk gesticht in nieuwe wijken daarbuiten. Ruim een eeuw later zien we deze drie opgenomen binnen een nieuwe stadsomwalling, waarbij de St. Geertekerker een paar honderd meter moest worden verplaatst, om rond het midden van de 13de eeuw, ook een veilige plaats te bekomen binnen de stadswal.

De oude parochiegrenzen bewaarden in de middeleeuwen nog een duidelijke herinnering aan deze uitgroei naar „stedelijke“ parochiekerken. Zo omsloot de Buurkerk buiten de stad alleen de ridderlijke hofstede Over de Vecht in het oosten en Grauwerts hofstede en de Hoge Weyde in het westen. De drie andere parochiekerken echter omvatten de rest van het platteland en telden daar, naast hun burgers in Utrecht, ook vele buitenlieden.

Zo omsloot de St. Jacobsparochie buiten de stad: het Veen, Blauwkapel en de Bemuurde en Onbemuurde Weert. Binnen de grenzen van de St. Nicolaasparochie vielen: de Stadsvrijheid aan de oostzijde van het water, Vechten, Wiltenborch, Reynouwen, Groenewoude, Abstede en de Bilt. Er liep zelfs een aparte kerkweg van Abstede naar de Bilt. De St. Geerteparochie tenslotte omsloot buiten de Tolsteegpoort de westzijde van de Vaartse Rijn tot aan de Nieuwe Bogaert alsmede het Lijnpad en Lubbenes. Zo waren de grenzen tussen de parochies, al schijnen er hier en daar nog enkele wijzigingen te moeten worden aangenomen!).

In deze vier parochiekerken speelde zich het normale geestelijke leven af van de parochianen. Van hieruit ontvingen zij ook de pastorale zorg en begeleiding op hun levensweg. Dit betekende, dat de clergé van deze kerken er nogal eens op uit moest trekken buiten de muren van de stad, om hun gelovigen te bezoeken, vooral bij ziekte en stervensgevaar. Bij nacht en ontij, in zomer en winter, langs goede en slechte wegen, moesten zij ook daar hun pastorale werk verrichten. Voor deze gevallen, vooral voor bezoek op grote afstand, maakten zij daarbij gebruik van paard en wagen en dikwijls ook alleen van het paard. Deze paarden kregen in de volksmond de naam van „kerkepaarden“. Vaak waren zij eigendom van de parochie.

Deze „kerkepaarden“ hebben trouwens een taai voortbestaan gehad in ons vaderland, want nog in de vorige eeuw hadden pastoors van uitgestrekte plattelandsparochies een eigen paard! Ook voor vele artsen betekende een paard met sjees een gewoon vervoermiddel, om hun patiënten op het platteland te bezoeken. Dit kerkepaard werd onderhouden door de parochie en steevast brachten op het platteland de boerenknechten - namens hun werkgevers - eenmaal per

jaar een voorraad haver, waarbij zij door de pastoor getraceerd werden op het zogenaamde „havermaal“.

Uitvoerig worden we ingelicht hieromtrent door de kerkmeesters van de **St. Jacobskerk**, die in hun rekening een duidelijke omlijsting bieden bij het leven van een kerkepaard. Reeds in 1395 gebruikt pastoor mr. Meynaert van de St. Jacobskerk het zogenaamde „St. Jacobspeert“. Dit kerkepaard was goed kenbaar, want het was van een opmerkelijke kleur, waardoor het aanstonds voor de burgers was te herkennen. Men koos bij voorkeur een „bont peert“, hetzij zwart bont of rood met wit. Kwam men dit paard met ruiter tegen, dan wist men, dat de priester-ruiter het „heylige sacrament naer den siecken vuerde“. Het schijnt trouwens, dat de priester ook regelmatig een wagen gebruikte, zoals de rekeningen van de St. Nicolaaskerk ons melden in 1429/30 „item gegeven van i wagen, daerment tsacrament mede voerde den siecken-ix wit“. Het kerkepaard, dat al spoedig de naam „bonte“ kreeg was gestationeerd bij parochianen. In 1415 heet het, dat de parochiaan van de St. Jacob, Jan van der Laar, dit paard ten zijnen huize onderhoudt. Ook had men kennelijk een weiland voor dit paard, want regelmatig wordt bij de St. Jacobskerk gesproken van „Bonten hoeve“ reeds vanaf het jaar 1419. Werd het paard te oud, dan schafte men een nieuw paard aan. Zo werd in 1419 Hein Corthoes erop uitgezonden om voor de kerk een „bont peert“ te kopen „int Wout“. In 1421 kocht men een kerkepaard in Montfoort. Als verzorger van het paard trad toen op Willam van Woerden. Ook in 1450 had men weer behoefte aan een nieuw paard, waarom men Geryt de Kraen en Derck van Meerlo naar Zeist zond, om een nieuwe „bonte“ te kopen. Zij keerden terug zonder resultaat en begaven zich daarna samen naar Beusichem. In de twee dagen, die zij hiervoor nodig hadden verteerden zij i gulden xx cromstaerten en keerden vandaar terug met een „cleyn bont peert“, waarvoor zijn v ½ gulden moesten neertellen. Natuurlijk moest de kerk ook zorgen voor het onderhoud van het paard. Daarvoor betaalde men om „dat bonte peert te houden in de winter van kaff ende stro-iiiij gulden“. Maar het paard had aan kaff en stro niet voldoende, zowel Aernt Schay als Gerbrant leverden samen een mudde haver en een mudde rogge voor 20 cromstaerten. Als wintervoeding „den winter doer“ werd ook nog vi mud haver gekocht ad iii g. 9 cr. Was het kleine bonte paard niet in staat om zijn functie te vervullen? In hetzelfde jaar (1450) immers trekken een paar parochianen naar Abcoude en kochten daar een bont paard op de markt voor xv gulden. Men verteerde op deze reis tesamen „mitten wincoep“ x cr. Er was dus bij de koop nog een glas wijn gedronken. Dat de priesters van deze paarden gebruik maakten blijkt als aan pastoor heer Peter in 1450 „ii sporen“ worden geschonken. Hij bereed dus het paard en kon het desnoods de sporen geven op de modderwegen.

Voor de hoefijzers van het kerkepaard zorgde „Peter de hoefslager”, die xv hoefijzers leverde „onder dat bonte peert”.

Dat men land ter beschikking had voor het kerkepaard blijkt in 1454. Een zekere Dirc (van Meerlo) maakt „het slach” (de inrit) van onse morgen lants, dar onse bonte peert in gaet-v ½ wit”. Zelfs wordt genoemd het dijkgelt, het Leggelt en Vechtgelt, wat men betaalde (i cr. v wit). En dezelfde Dirc maakte ook de sloten op rond „onse mergen lants” ad 1 g. 3 cromst. In 1462 schijnt men geen paard meer gehad te hebben, want er wordt zeven keer een paard „gehuert daer die priester mit den heyligen sacrament op reet tot den siecken”. Voor iedere keer betaalde men iii cromstaert, behalve, toen pastoor heer Symon „int Veen ghinc” ver buiten de stad, waarvoor men vi cr. betaalde. De reden van deze paardenhuur was „want wy daer gheen peert en condon gecrygen”.

Men zal wel spoedig een nieuw paard hebben gekocht. In 1467 verzorgde Evert Stael het kerkepaard gedurende een heel jaar ad iiiii g. 3 cr. Ook werden de paarden natuurlijk van hoefijzers voorzien. Adriaen de hoefslager kon in 1467 zelfs xviii hoefijzers in rekening brengen (i g. xiii cr.)”.

Wanneer men uitging met het H. Sacrament naar de zieken, droeg men dit in een „buedel”. Deze gebruikte men ook in 1467 en schafte een „nye buedel” aen „daer men dat heylige sacrament in vuert als men uut rijt (51 cr.). Vermoedelijk zal men zowel in als buiten de stad ook een „scelle” of bel hebben gebruikt.

Niet alleen in de St. Jacobsparochie gebruikte men een kerkepaard, ook de andere parochies hebben een kerkepaard gehad. In de rekeningen van de **St. Nicolaaskerk** komt het „kerkepaard” ook goedmoedig om de hoek kijken.

In 1449/50 verkoopt men kennelijk een oud paard ad

2 g. 3 cr. 3 wit. In 1438/39 schafte men een wagen aan zoals we boven reeds meldden. Zo halen de kerkmeesters in 1450 een paard op in Houten, om als kerkepaard in functie te treden. Hetzelfde weten we uit de kerkmeesters rekeningen van de **Buurkerk**. In 1438 betaalde men aan Dirc Butendyck „van dat hy dat oerken van een scelle werde aengesoudert heeft dat ont tue was, dat men besicht, alse sacrament wtgaet-xii w.”. En in 1441/42 stuurde men afgezanten helemaal naar Deventer, om een kerkepaard te kopen. „Henric Gerstman dair hy bonte mede coft tot Deventer tot behoef onse kerck . . .”. Ditzelfde mogen we veronderstellen voor de St. Geertekerck.

Het kerkepaard was een medespeler in het kleurrijke leven van de Utrechtse middeleeuwse stadsparochies. Het is vanzelfsprekend, dat men ook in de platelandsparochies kerkepaarden zal hebben gebruikt, al is het de vraag of het daar speciaal een „bont peert” zal zijn geweest. Uit het bovenstaande blijkt immers, dat bonte paarden (zwart-bont, rood-bont of schimmel) niet veelvuldig voorkwamen, zodat men vaak grote reizen moest maken om een „bonte” in de wacht te slepen.

M. H. de Vries †

Noot

1. Mr J. Joosting en Mr S. Muller Hzn: Bronnen voor de gesch. der kerk. rechtspr. in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen. 1ste afd.: Indeling van het bisdom (door Mr S. Muller Hzn. Tweede deel p. 360).

M. H. de Vries (1913-1989) was priester van het Aartsbisdom Utrecht en laatstelijk pastoor te Nijkerk. Hij was een ijverig amateur-historicus. Enkele door hem geschreven kleinere artikelen werden de redactie ter hand gesteld door dr. M. P. van Buijtenen, voormalig Rijksarchivaris in de provincie Utrecht.

BIJ DE NIEUWE OMSLAG

De jaargang 1990 van het Maandblad Oud-Utrecht wordt ditmaal niet traditioneel gesierd door een teke-

ning, vervaardigd door een eigentijdse kunstenaar, maar door een afbeelding die zich bevindt in de Topografisch-Historische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst (T.H.A. Ab 1). Deze afbeelding, „Utrecht en den Burght in't jaer on Heeren VICXC”, is een tekening op perkament en in kleur, die dateert uit de 16de of de vroeg 17de eeuw (19,6 x 24,5 cm). Het is een gefantaseerde voorstelling van de burcht Trecht in het jaar 690, het jaar dat Willibrord in onze streken aankwam, nu 1300 jaar geleden. Utrecht werd hem tot zendingsgebied aangewezen. Het feit dat 1990 tot Willibrord-jaar is uitgeroepen, is dan ook mede de aanleiding geweest om voor deze afbeelding te kiezen.

In een van de komende nummers van het Maandblad zal uitvoeriger aandacht worden besteed aan de historische achtergronden van deze kaart.

G.J.R.

VERSLAG VAN DE NAJAARSLEDENVERGADERING VAN 23 NOVEMBER 1989

Aan de oproep aan de leden, gedaan in het Maandblad om vooral ter vergadering te komen en te reageren op het voorgestelde beleidsplan van het bestuur, was duidelijk gehoor gegeven. In een volle zaal ontstond n.a.v. het onder agendapunt 8 behandelde plan een levendige discussie. Aan de orde kwamen o.a. de opzet van het Maandblad en de positie van de Vereniging binnen de provincie.

Duidelijk werd dat hetgeen in de open brief als beleid gepresenteerd wordt, in de komende 2 à 3 jaren in daden zal moeten worden omgezet. Het bestuur hoopt daarbij op een blijvende betrokkenheid en inbreng van de leden. De voorzitter besloot de discussie met de instemming van de leden te vragen op de drie in de open brief gedane voorstellen, hetgeen gebeurde.

De behandeling van dit agendapunt nam het grootste deel van de vergadering in beslag. Van de overige agendapunten kan als belangrijkste genoemd worden de mutaties in het bestuur. De heer Pietersen heeft wegens persoonlijke omstandigheden te kennen gegeven zijn zetel te beschikking te stellen. Deze omstandigheden hadden hem reeds geruime tijd genoopt zijn werkzaamheden voor de Vereniging te staken. Statutair aftredend was de heer Jurriëns, penningmeester van het bestuur. De voorzitter stond uitvoerig stil bij zijn kwaliteiten en de bijdragen die de heer Jurriëns in een periode van 9 jaar aan het bestuur van de Vereniging betoond heeft. Aan een zakelijk financieel beleid werd steeds het belang van de leden en de Vereniging gekoppeld alsmede de kwaliteit van haar producten. Zijn liefde en belangstelling voor de stad Utrecht zijn daarbij steeds een inspiratiebron geweest.

DANK AAN DE BEZORGERS VAN DE JAARBOEKEN

Rond de afgelopen Kerstdagen heeft een aantal leden van onze vereniging opnieuw het herfstachtige weer getrotseerd om de Jaarboeken 1989 te bezorgen. Hen geldt een woord van hartelijk dank! De distributie van de Jaarboeken is ook dit jaar weer verzorgd door de heer H. J. Slot. De Vereniging is ook hem veel dank verschuldigd.

Voor de verspreiding van het Jaarboek 1990 hoopt het bestuur op een ieder weer een beroep te kunnen doen.

Bestuur

De heer Jurriëns sprak een kort dankwoord, waarin hij tevens de leden bedankte voor het in hem gestelde vertrouwen.

In de plaats van de heren Pietersen en Jurriëns stelde het bestuur de vergadering voor twee nieuwe leden te benoemen: de heer J. Lemaier in de functie van penningmeester en de heer L. L. M. Smit. De voorzitter gaf een korte toelichting op deze keuze van het bestuur. Door middel van applaus bekrachtigde de vergadering de benoeming.

Na afloop van de vergadering sprak de heer Huib de Groot op inspirerende wijze over haardvuren en stookplaatsen in Utrecht; het onderwerp van de tentoonstelling waarmee het nieuwe Archeologische en Bouwhistorisch Centrum van de stad zijn poorten heeft geopend.

M. Dolfin

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 1 - januari 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Emmalaan 14
3581 HT Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

DIRK ZWANINK (1887-1950); TEGELSCHILDER TE UTRECHT

Inleiding

Het is misschien niet zo opmerkelijk te noemen, dat tegelschilders hun werk zelden signeerden. Daarvoor werd het produkt toch te veel beschouwd als bouw-materiaal. Hooguit werd een merkje van het desbetreffende bedrijf aangebracht. Bij een tegelfabriek met een veelbewogen geschiedenis als Westraven en zijn voorgangers¹⁾ te Utrecht, was dit niet anders. Dirk Zwanink werkte hier van 1908 tot aan zijn dood in 1950.

Zijn jeugd en opleiding

Dirk Zwanink werd geboren op 3 mei 1887 te Utrecht als zoon van Coenraad Zwanink en Roelofje van Esterik. Dirk was hun derde kind. Zijn vader was huisschilder en hij groeide dus op tussen potten verf en kwasten en het lag dan ook voor de hand, dat hij op de Utrechtse Ambachtsschool het schildersvak leerde. Hij werd beloond met de jaarlijkse prijs voor de beste leerling en ontving een fraaie glassnijder met diamant in een lederen etui. In 1903, op 16-jarige leeftijd, deed hij eindexamen en ontving het diploma met de toevoeging „uitmuntend“.

De Utrechtse Adressen- en Beroepenboekjes uit de periode 1903-1908 laten weten, dat hij toen „werkman“ was. Maar in die tijd volgde hij tevens avondonderwijs in het tekenen en schilderen en op 17 augustus 1908 ontving hij de „Akte van Bekwaamheid voor L.O., voor huis- en schoolonderwijs in het Handteekenen“. Hij volgde dit onderwijs mogelijk bij het toen nog bestaande Nijverheidsmuseum te Utrecht. Op 6 mei 1914 trouwde Dirk Zwanink met Maria van Donkelaar (1895-1969). Uit hun huwelijk werden drie zoons geboren.

Aanvankelijk woonde het gezin in de Pieter de Hooghstraat 21, maar in 1929 verhuisden zij naar de Lindestraat 5.

De artistieke- en werkzame periode bij Westraven-

Dirk Zwanink trad op 4 april 1908 in dienst van Westraven. De toenmalige directeur was Frederik Willem des Tombe. De jonge Dirk begon zijn loopbaan als tegelschilder. Hij leerde het vak van Cornelis de Bruin. Deze was een fijnzinnig aquarellist en een toevenaar met glazuren. Gezien de manier van schilderen heeft De Bruin een zeer grote invloed op zijn leerling gehad. Vooral Zwaninks penseelvoering is fijn en minutieus.

Wanneer en onder welke omstandigheden Dirk Zwanink Cornelis de Bruin heeft leren kennen is niet volledig bekend. Mogelijk heeft De Bruin toch enige tijd gewerkt bij Westraven. Voordat hij in 1923 definitief naar Amsterdam vertrok woonde hij achtereenvolgens in Bunnik (1910-1913), Maarssen (1913-1918) en te Baarn (1918-1923?)²⁾.

Van ouds schilderde men bij Westraven volgens de traditionele z.g. „Oud Hollandse“ manier. Specialisten in het schilderen op tinglazuur waren hier Jan Jozef Justus van Luijn (sinds 10.10.1870 bij Westraven), Pieter van Loverden (overleed op 24 mei 1908 en werd opgevolgd door Dirk Zwanink) en Arie Kortenhoff (sinds 1895). Kortenhoff was tijdens Zwaninks periode chef van de „Oud-Holland“-afdeling van Westraven. De bekende spreukentegels van Westraven waren de laatste massaproducten van deze afdeling.

De relatie tussen Kortenhoff en Zwanink was zakelijk en kollegiaal te noemen. Men kwam niet direkt bij elkaar over de vloer. De zeven jaar jongere Zwanink paste als schilder van tegels en tableaus in inmiddels meer in zwang geraakte z.g. onderglazuurtechniek toe. Deze techniek werd bij Westraven intern „Fayence techniek“ genoemd³⁾. Het voordeel van deze methode was o.a. dat andere, vaak kleuriger glazuren toegepast konden worden. Maar er kon ook veel ver-

Afb. 1. Afbeelding uit het weekblad „De Prins“ van 12 mei 1917 met Dirk Zwanink, die met behulp van een mal een bouwornament modelleert.

Afb. 2. Vaasje, ontworpen door Chris Agterberg met een decor van een springend lammetje door Zwanink, Westraven, Utrecht. Part. Kollektie.

fijnder worden geschilderd. Zwanink werd de grote man van de „onderglazuur“ productie bij Westraven. Naast deze activiteiten werd hij tekenaar en ontwerper van bouwceramiek. In 1923 werd hij benoemd tot chef van de tekenafdeling bouwceramiek. Daarnaast was hij tevens ontwerper van reliëftegels.

„Fayence“ tegels van Westraven

„Fayence“ tegels schilderen is geheel anders dan de techniek van ‘Oud Hollandse’ tegels.“ Dit zegt de oud tegelschilder en opvolger (in 1956) van Arie Kortenhoff, de heer Antonius Johannes Jacobus van Soest (geb. 10.4.1927). In een brief schrijft hij verder: „Bij ‘Oud Hollandse’ tegels wordt op het glazuur geschilderd, bij ‘fayence’ er onder, dus op de scherf. Zwanink was de man, die altijd de ‘fayence’ tableaux schilderde. In mijn tijd nooit iemand anders. De tegels werden besteld bij de Mosa in Maastricht, en kwamen in dozen binnen. Het was een witte tegel, altijd 15 x 15 cm.

De meeste tableaux waren jubileumgeschenken, in de grootte van 1 meter in het vierkant. Zwanink zette de tegels op een rek en tekende met potlood de voorstelling er op. Er werd dan geschilderd met onderglazuurverf. Als het tableau klaar was ging het naar de spuitertij, om de transparante deklaag er over te spuiten. De voorstelling verdwijnt dan in het geheel. De tegels werden in rekjes geschoven. Dus geen open vuur. Nadat het tableau uit de oven komt is de voorstelling weer zichtbaar, doordat de deklaag nu doorschijnend is. Deze jubileumtableaus werden ingelijst of ingemetseld.“

Het vervaardigen van tegels in onderglazuurtechniek moet al vóór 1908 op gang gekomen zijn gezien de toepassing van dergelijke tableaux in Hilversum⁴⁾, welke huizen 1908 als bouwdatum kennen.

Dirk Zwanink is ongetwijfeld de man, die deze techniek verder heeft uitgebouwd. Soms voorzag hij der-

gelijke tableaux van het fabrieksmerkje U.T.W.H. (Utrechtse Tegelhandel Westraven Holland).

Bouwceramiek van Westraven

Zoals gezegd was Dirk Zwanink ook ontwerper van bouwceramiek. Een afbeelding in het weekblad „De Prins“ (12 mei 1917) laat zien hoe Zwanink met behulp van diverse mallen de bouwornamenten modelleert uit z.g. grèsklei (afb. 1).

Eén van de mallen toont een schelpachtig decor, welke is toegepast in het voormalige zwembad Ozebi aan de Biltstraat te Utrecht. Voor het Nederlandse paviljoen van de Wereldtentoonstelling in Parijs (dertiger jaren) verzorgde Westraven alle geglazuurde ornamenten. Maar het paviljoen brandde voortijdig af en alles moest opnieuw gemaakt worden. Een ander mooi projekt was het vervaardigen van de gouden koepel van de Bahaitempel in Haifa (Israël). De met duizenden goud gemoffelde tegels beklede koepel overstraalt het heiligdom, dat vanaf de berg Karmel zichtbaar is.

Sinds 1923 was Dirk Zwanink chef van de tekenafdeling bouwceramiek geworden.

De reliëftegels van Westraven

Door de sterk teruggelopen vraag - in de twintiger jaren - van de traditionele „Oud Hollandse“ tegels, moesten er nieuwe produkten gevonden worden. In navolging van de Porceleyne Fles te Delft werden nu ook bij Westraven reliëf- of cloisonné tegels vervaardigd. Als tekenaar en ontwerper kreeg Dirk Zwanink ook de leiding over deze afdeling. Het ging hoofdzakelijk om herdenkingstegels, maar er rolden uit de tegelpersmachine ook tegels met afbeeldingen van vogels, bekende torens en gebouwen, stadswapens. Ook religie was een belangrijk onderwerp.

Later werden voor de reliëftegels ook andere ontwerpers aangetrokken, zoals Walstra en Van Eyck.

De Potterie van Westraven

Deze afdeling was erg klein en van de produkten is betrekkelijk weinig bekend. Enkele vaasjes van Chris Agterberg in prachtig gebakken, rood-bruine grèsklei met kleine goud gemoffelde rondjes en een brede gouden bovenrand zijn wonderen van eenvoudige schoonheid. Ook is een vaasje van Agterberg bewaard gebleven, waarop een lammetje getekend is. Een typische schilderijstijl van Zwanink, waarbij lijnen vaak even worden onderbroken (afb. 2).

De zoon van Dirk Zwanink over zijn vader

„In het begin waren de werkdagen lang. In mijn jonge tijd van 7 tot 12 uur. Dan wandelde vader naar huis. Een half uurtje eten en weer terug naar zijn kamertje op de fabriek. Vanuit dit kamertje had hij uitzicht op het atelier. Half zes was het middagwerk klaar. Vaak werd er een partij werk dat klaar moest meegenomen voor de avonduren. Dat was de tijd voor ons dat wij hem bezig konden zien en veel van hem konden leren. Zo werd tekenen een deel van ons leven. Wij hebben zien ontwerpen, schetsen maken, inkleuren van tekeningen voor vloeren, gevels van gebouwen, o.a. Vin-

ke te Utrecht, wijzerplaten voor klokken hoog in de toren, zwembaden op schepen. Ons is de handigheid bijgebracht van het „prikken“ van tekeningen, om die met behulp van een „sponszak“ (zakje met fijn houtskoolpoeder) door te stuiven. De stoflijntjes werden dan met potlood of inkt overgetrokken. Dan maar weer kleuren. Westraven is nooit een rijke fabriek geweest. De lonen waren laag. De fabriek kreeg voor de tegels bijna niets. Engros- en detailhandel verdienen. Vooral toen in de dertiger jaren Engeland zijn grenzen sloot voor de invoer van open haarden⁵⁾ (één der drijfveren) was Leiden in last. Elk Oud en Nieuw bracht spanning hoe groot de salarisverlaging zou zijn. Toch is alle studiegeld voor mij en mijn twee broers zelf opgebracht.

Vaders laatste jaren op de fabriek waren moeilijk. Zijn ogen lieten niet meer toe dat hij de punt van potlood of penseel op de juiste plaats kon zetten. Toch wilde hij werken. De directie is goed voor hem geweest. Hij mocht halve dagen blijven komen. Er kwam een nieuwe tekenaar. Hij heette Van der Sluijs. Vader waardeerde hem en hielp hem in te werken. Dat er op de fabriek niets van vader bekend is, is gewoon een gevolg van vaders grote bescheidenheid. Hij was wars van uiterlijk vertoon.”

Tenslotte

Na de Tweede Wereldoorlog werd Jacobus van der Sluijs (geb. 30.1.1920) aangetrokken, welke de ouder geworden Dirk Zwanink assistentie kwam verlenen. Van der Sluijs ontwikkelde een eigen, herkenbare stijl. Hij ontwierp vele en grote reliëftegeltafels. Dikwijls in het formaat van 100 x 80 cm. Na het overlijden van Dirk Zwanink in 1950 nam Van der Sluijs de verdere uitbouw van de reliëftegelfabrikatie ter hand, totdat hij in 1961 naar een ander bedrijf te Gouda overging. In 1962 kwam een definitief einde aan het ontwerpen van herdenkingstegels. Wel werden de oude mallen alsnog hergebruikt voor sommige nabestellingen. Dit duurde slechts enkele jaren. In 1984/85 kwam er een einde aan de productie van handgevormde keramische tegels in reliëf. Ook werd de productie van grotere objecten, in chamotie klei gebakken, gestaakt. Producten, waarvoor Dirk Zwanink de grondslag had gelegd.

Ik dank de heren Dick M. Zwanink en A. J. J. van Soest voor hun interessante gegevens m.b.t. dit onderwerp.

*Schalkwijk
Wickenburghselaan 34*

F. H. Landzaat

Met toestemming van de redactie overgenomen uit *Tegel* (17) 1989, uitgegeven door de Stichting van Vrienden van het tegelmuseum *it noflik sté*.

Noten:

1. Korte geschiedenis Westraven.
1661 Stichting dakpan- en vloertegelfabriek Westraven.
1800 Henricus Ravesteijn koopt fabriek Westraven

Afb. 3. Jubileumtableau van de Hibin-Vereniging van Handelaren in Bouwmaterialen in Nederland t.g.v. haar 25-jarig bestaan in 1930.

De drie afgebeelde heren zijn de eerste drie voorzitters van de vereniging. Onderglazuurtechniek, 5 x 6 tegels. Ontwerp en uitvoering door Dirk Zwanink. Eigendom van bovengenoemde vereniging, Amsterdam.

- 1845 Huibert N. (zoon Henricus Ravesteijn) sticht muursteentjesbakkerij in dakpan- en vloertegelfabriek De Nijverheid.
- 1845 Huibert Nicolaas en Hendrik Frans Ravesteijn vormen samen de firma De Gebroeders Ravesteijn. Zij bezitten dan twee bakkerijen zijnde de dakpan- en vloertegelfabriek Westraven en de dakpan- en vloertegel- en muursteentjesfabriek De Nijverheid. Beide gelegen aan de Jutfaseweg onder Utrecht.
- 1895 Hubertus Nicolaas zoon van Hendrik Frans Ravesteijn trekt een compagnon aan: de heer Frederik Willem des Tombe. Zij gaan door onder de naam de Gebroeders Ravesteijn.
- 1904 Gebouw de Nijverheid wordt door brand verwoest maar in het zelfde jaar herbouwd door architect Egbertus G. Wentink.
- 1906 Op 15 september 1906 verkopen Ravesteijn en des Tombe de dakpan- en tegelfabriek Westraven aan Arnoldus Teunis van Wijngaarden, fabrikant te Hilversum. De dakpan- en vloertegelfabriek de Nijverheid krijgt dan de naam Westraven. (Bedongen door de verkopers!).
- 1906 Muursteentjesfabriek de Nijverheid draagt voortaan de naam WESTRAVEN.
- 1908 Des Tombe, directeur v. d. N.V. Tegelfabriek WESTRAVEN v/h de Gebrs. Ravesteijn verklaart eigenaar te zijn van de Muursteentjesfabriek de Nijverheid welke hij in eigendom verkregen heeft op 30.12.1907 en brengt deze onder in de N.V. Tegelfabriek Westraven.
- 1917 1 Oktober 1917 wordt het pand, waarin de N.V. Tegelfabriek Westraven is gevestigd, verkocht.
- 1918 Een klein aantal werknemers onder leiding van J. J. J. van Luijn zetten de werkzaamheden voort in een voormalige pottenbakkerij van J. Mobach; hoek Amaliastraat/Jutfaseweg.
- 1918 22 April 1918: oprichting van de N.V. Tegelfabriek Westraven v/h Gebr. Ravesteijn (J. J. J. van Luijn Sr.).

- 1920 10/11 December 1920 oprichting N.V. Faïence- en Tegelfabriek Westraven met als directeur J. J. J. van Luijn (in 1973 wordt de N.V. een B.V.).
- 1985 Verhuizing van het bedrijf Heuveloord 112 (voorheen Helling 112) naar Groenekanneweg 246 in Groenekan.
2. Zie ook: Singelenberg-van der Meer, M; Cornelis de Bruin schilder en boetseerder, 1870-1940, IN: Antiek, zie jrg. no. 7, februari 1987.
- 3). „Voor Onderglazuurschilderen gebruikt men kleurstoffen, die in het vuur min of meer sinteren. De 'verf' bestaat hoofdzakelijk uit kaolin, aluminiumoxyde of kwarts, waarmee een metaaloxijde - het kleurend element - door een gloeiproces is verbonden. Bij het schilderen op de biscuit verdunt men de verf met water, zoo nodig vermengd met stroop, dextrine, e.d. Nadat het dessin is aangebracht, wordt het vaatwerk met een glazuur overdekt. De doorzichtige glazuur, overwegend lood- of boorzuurhoudend, al naar den aard van het schildermateriaal, verbindt zich dan in het vuur met het décor en het geheel smelt op de biscuit vast. De scherf is gewoonlijk kalkhou-

dend." Deze techniek wordt in de Hollandsche fabrieken voor luxe-ceramik veel toegepast (Distel-de-Zuid-Hollandsche Plaatelbakkerij) waar het baksel ten onrechte soms „fayence" genoemd wordt. (Fayence is schildering op tinglazuur). Bert Nienhuis-Ceramik. Technische en aesthetische beschouwing door Bert Nienhuis in: Nederlandsche Ambachts- en Nijverheidskunst; Rotterdam 1921.

Zie ook: L. G. A. Schram, Opglazuur- en inglazuur dekors, Tegel 13.

- 4). Panden aan de Koninginneweg 77-81, Hilversum.
- 5). Naast „Oud-Hollandsche" en Majolicategels leverde de Tegelfabriek Westraven ook Bouwceramik, zoals pui- kledingen, letterborden- en bouwceramische hulpstukken (brievenbussen, afdeklijsten, pilasterhoeken, trapbalken en kolommenwijzerplaten). Veel werk werd besteed aan schoorsteenmantels voor de z.g. „Engelsche haarden". De firma J. van Arkel te Jutfaas leverde dan hierbij de vuurvaste bak. Een houten model van deze vuurbak is nog aanwezig bij dhr. J. van Arkel te Nieuwegein.

PROF. DR F. C. DONDERS (1817-1889): ENIGE AANVULLINGEN OP ZIJN BIOGRAFIE

Wie kennis neemt van de genealogie van de familie Donders¹⁾ en van de kwartierstaat van prof. dr. F. C. Donders²⁾, ziet dat uit een Tilburgse winkeliersfamilie *het grootste genie zou voortkomen dat Nederland in de 19de eeuw heeft voortgebracht* (prof. Hirschberg) en een geleerde bij wiens dood in 1889 *een van de meest harmonische levens afbrak die ooit in deze verwarde mensenwereld geleefd heeft*³⁾.

Naar aanleiding van de herdenking van het 125-jarig bestaan van het door prof. dr F. C. Donders gestichte Koninklijk Nederlands Gasthuis voor Ooglijders op 6 november 1983, werden biografische gegevens verzameld, die kunnen dienen als aanvulling op zijn levensbeschrijving die in 1958 ter gelegenheid van het eeuwfeest van het Gasthuis werd gepubliceerd door dr F. P. Fischer en dr G. ten Doesschate⁴⁾.

Het eerste huwelijk van dr Donders

Op 24 juli 1845 trad Donders in Utrecht in het huwelijk met Ernestina Jacoba Adelheid Zimmermann (1819-1886). Zij was een dochter van de Utrechtse Lutherse predikant ds Joannes Decker Zimmermann (1785-1867)⁵⁾. De tekst van de huwelijksakte geeft aan dat het huwelijk kennelijk niet de instemming van de wederzijdse ouders had: de moeder van Donders was niet bij de huwelijksvoltrekking aanwezig, evenmin als de vader van de bruid. Uit de bijlagen bij de huwelijksakte⁶⁾ bleek, dat de moeder van Donders geweigerd had om haar toestemming tot het huwelijk te geven. Zij was, met haar zoon, opgeroepen om voor de Kantonrechter te Tilburg te verschijnen om haar bezwaren tegen het huwelijk kenbaar te maken. Aan deze oproep heeft zij echter geen gevolg gegeven. De vader van de bruid werd door de Kantonrechter van

Utrecht gedagvaard om zijn bezwaren toe te lichten, maar heeft geweigerd om aldaar te verschijnen.

Als getuigen bij de huwelijksvoltrekking compareerden slechts goede vrienden van de bruidegom, o.a. een van zijn levenslange vrienden Gerardus Johannes Mulder, toen *Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw, Hoogleraar in de Wis- en Natuurkunde, oud 42 jaren*⁷⁾.

Het verschil in godsdienst zal de oorzaak zijn geweest van de weigering van de ouders. Dat Donders, die door zijn vader was voorbestemd om een priesteropleiding te gaan volgen, zou gaan trouwen met een dochter van een Lutherse predikant (die bovendien vrijmetselaar was), moet voor zijn moeder - zijn vader was in 1819 overleden - een gruwel zijn geweest. Het zal ds Zimmerman veel leed gedaan hebben dat zijn dochter ging trouwen met een lid van een kerkgenootschap dat zijn geloof en levensbeschouwing veroordeelde. De ouders van mevrouw Donders hebben uiteraard niet kunnen beseffen dat hun dochter huwde met een van de grootste geleerden van hun tijd. Donders was ten tijde van zijn huwelijk nog maar officier van gezondheid der tweede klasse.

Volgens de schrijvers van het Gedenboek 1958 had mevrouw Donders-Zimmerman van huis uit een muzikaal talent meegekregen: haar vader was op dat gebied niet onverdienstelijk. Haar moeder, Frederica Dorothea Fortmeyer, dochter van de vrijzinnige Lutherse predikant Jan Hendrik Fortmeyer (1780-1850)⁸⁾ redigeerde een tijdschrift voor dames. Een andere eigenschap die mevrouw Donders mogelijk heeft geërfd, was haar depressiviteit, die zich op latere leeftijd openbaarde. Ook haar broer leed daaraan: hij is enige tijd als proponent in Utrecht werk-

(Vervolg op pagina 17)

zaam geweest, maar is wegens een zielsziekte nooit tot predikant beroepen.

Op 31 december 1862 werd voor notaris J. H. Schermbeek door mevrouw Donders een testament opgemaakt, waarbij zij haar man voor de ene helft en de twee kleinkinderen Engelman voor de andere helft tot haar erfgenamen benoemde.

Op 30 september 1886 overleed mevrouw Donders-Zimmermann. Blijkens de op 2 april 1887 bij het kantoor Utrecht ingediende memorie van successie bedroeg het saldo van de nalatenschap f 266.827,-. Het huis aan de Kromme Nieuwegracht B 100 werd op een bedrag van f 19.100,- gewaardeerd. Tot de boedel behoorde ook een weiland ter grootte van 29 ha te Aarle-Rixtel.

Het tweede huwelijk van dr Donders

Op 4 oktober 1888 hertrouwde de toen 68-jarige Donders te 's-Gravenhage met de 33-jarige schilderes Abramine Arnolde Louise Hubrecht. Zij was op 21 juli 1855 in Rotterdam geboren als dochter van staatsraad mr Paul François Hubrecht en Maria Pruys van der Hoeven. Zij was kunstschilderes en heeft van Donders een portret gemaakt. Tijdens dit werk is vermoedelijk de romance tussen beiden ontstaan. Toen de betaling van het portret ter sprake kwam, schijnt Donders tegen Bramine gezegd te hebben, dat hij haar als beloning een reis wilde aanbieden. Toen zij vroeg wat voor reis dat dan wel zou zijn, antwoordde hij „een huwelijksreis”⁹⁾.

In de protocollen van de Utrechtse notaris H. Wander Arendzen werden interessante gegevens uit die periode aangetroffen.

Op 25 januari 1887 had Donders zijn holografisch testament¹⁰⁾ bij de notaris gedeponereerd, doch dit werd reeds op 20 maart 1888 door hem teruggenomen.

Op 18 september 1888 begaf notaris Arendzen zich naar het woonhuis van Donders aan de Kromme Nieuwegracht om de acte van huwelijksvoorwaarden op te maken. Er werd bepaald dat er een volkomen scheiding van goederen, baten en lasten zou bestaan. Zij vermaakten elkaar het vruchtgebruik van hun nalatenschap. In een bijlage werd vermeld al hetgeen Bramine inbracht. Het was slechts een gering bezit aan obligaties en roerende goederen, waarvan de waarde specifiek werd vermeld.

Op 1 oktober 1888 deponereerde Donders opnieuw een holografisch testament. Hij schreef dit stuk om 12.00 uur, doch twee uur later schreef hij op een afzonderlijk blaadje papier, dat indien zijn huwelijk niet voltrokken zou kunnen worden „wegens zijn ongesteldheid” zijn bruid toch het haar toegedachte vruchtgebruik van 1/4 van zijn nalatenschap zou verkrijgen. Hij schreef onder dit stuk „geschreven na de vroegere uiterste willen, bij het verergeren van mijn toestand.”

Hij deponereerde bij het testament voorts een aantal couverts met wens ten aanzien van schenkingen aan familieleden, vrienden en gediensgenen van boeken, foto's, schilderijen en andere kunstvoorwerpen¹³⁾.

F. C. Donders, zittende met zijn twee kleinkinderen Frans Wilhelm Albert en Ernestina Therese Maria Paula, ca. 1875. Foto van E. Rothe, Kassel. G.A.U. Ico-nografische Atlas.

Gezien zijn nagelaten vermogen - de boedel van Donders werd op ca. f 240.000,- gewaardeerd - was dr Donders ook een goed financier. In zijn testament, waarin hij prof. Engelman tot executeur-testamentair benoemt, staat te lezen: „... hem verzoekende, zooveel noodig of wenschelijk te rade te gaan met dr Bouvin, oogarts te 's-Gravenhage, in wiens inzicht op financieel gebied hij (Donders) groot vertrouwen heeft...”

Na het overlijden van Donders is Bramine Hubrecht¹¹⁾ op 21 april 1892 te 's-Gravenhage hertrouwd met dr Alphonse Marie Antoine Joseph Grandmont, geboren te Luik op 31 mei 1837, jur. en litt. dr, overleden op Sicilië en zoon van Joseph Laurant Grandmont en Nicole Marie Catharine Donders. Laatstgenoemde was de oudste zuster van Donders en dus hertrouwde Bramine met de 18 jaar jongere neef van Donders.

Nakomelingen

Op 28 augustus 1846 verscheen Donders voor de ambtenaar van de Burgerlijke Stand van Utrecht om aangifte te doen dat zijn vrouw op 26 augustus 1846 's nachts om twee uur bevallen was van een dochter: Maria Anna Theresia. Als getuige bij deze aangifte trad o.a. Donders' vriend Jacobus Moleschott op, een man die later door zijn filosofische geschriften van zich deed spreken, omdat zijn Hegeliaanse opvattingen niet allerwege gewaardeerd werden. Opmerkelijk is dat Donders zich al in het begin van zijn carrière

re wist te omringen met een vriendenkring, waarvan velen later wetenschappelijke onderzoekers van naam werden.

Maria Donders bleef het enige kind. Donders was erg op haar gesteld en zijn vrouw en hijzelf waren zeer gelukkig toen zij op 15 juni 1869 te Utrecht in het huwelijk trad met dr Theodor Wilhelm Engelmann¹²) assistent bij het fysiologisch laboratorium, geboren te Leipzig op 14 november 1843 als zoon van dr Wilhelm Engelmann, boekhandelaar te Leipzig en Theresia Hasse. De wederzijdse ouders waren aanwezig en als getuigen traden mannen van naam op, nl. de jurist mr Cornelis W. Opzoomer, dr Herman Snellen, (medeoprichter van het Nederlands Gasthuis voor Ooglijders), prof. dr G. E. Voorhelm Schneevogt en dr Martinus Imans. Een illustre gezelschap in die dagen! De bruidegom, dr Engelmann, was door Donders aangesteld als assistent aan het fysiologisch laboratorium. Wat deze geleerde tot aan zijn dood in 1909 presteerde en publiceerde grenst aan het ongelooflijke¹³).

Op 28 februari 1870 wordt voor de ambtenaar van de Burgerlijke Stand door Gerit Hendrik Rissint, heel- en verloskundige, aangifte gedaan van de geboorte van een tweeling, waarvan Maria Donders op 26 februari bevallen is. Om vier uur in de namiddag kwam Franz Wilhelm Albert ter wereld en een half uur later Ernestina Theresa Maria Paula. De aangever verklaarde dat de vader, dr Theodor W. Engelmann, verhinderd was de aangifte zelf te doen. De bevalling had echter rampzalige gevolgen, want op 3 maart 1870 overleed de moeder. Voor Donders en zijn vrouw was dit een zeer zware slag.

Prof. dr Engelmann is voor de tweede keer gehuwd met Wilhelmina Francisca Emma Vick genaamd Brandes, geboren op 20 januari 1852 te Neubukow in Meckelenburg Schwerin. Uit dit huwelijk, gesloten op 30 maart 1874 (niet te Utrecht), werden nog vier kinderen geboren. De twee kleinkinderen van Donders werden in dit gezin verder opgevoed.

Prof. Engelmann is op 27 september 1897 naar Berlijn vertrokken. Donders' kleindochter Maria is meegegaan, maar haar tweelingbroer Franz niet. Deze was al op 2 maart 1894 naar Zeist verhuisd.

Wat er van de tweeling is geworden, is onbekend. Maria is gehuwd met enè Kraiss en zij is er verantwoordelijk voor geweest dat een - ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag - aan Donders aangeboden meubelstuk en veel van de door hem nagelaten papieren naar Amerika zijn gezonden.

Tot de familie behoorde kennelijk ook mej. Maria Louisa Engelmann, die op 22 juni 1921 het monument voor Donders op het Janskerkhof onthulde. Mogelijk was zij een kleindochter van prof. dr Th. Engelmann en een dochter van diens zoon Franz. De inscriptie op het monument is thans vrijwel onleesbaar.

De laatste rustplaats

In het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad van vrijdag 27 maart 1889 wordt uitvoerig verslag gedaan van de begrafenis van Donders. Hij werd begraven

F. C. Donders, ca. 1847. Staalgravure van D. J. Sluijter naar W. B. Sloof. Uit: Utrechtse Studentenalmanak 1853. G.A.U. Iconografische Atlas.

ven op het kerkhof aan de Groeneweg in Oud-Zuilen en wel in het graf waar ook zijn vrouw en dochter waren begraven. Op de rode staande steen bij de ingang van het kerkhof staat alleen vermeld „F. C. Donders, Hoogleraar te Utrecht, 1848-1888”.

Waarom de namen van Donders' vrouw en dochter niet op de steen voorkomen, is niet bekend. Wellicht is de grafsteen later geplaatst en was het toen niet bekend wie er nog meer begraven waren.

Donders bepaalde in zijn testament:

„Ik verlang verder, dat aan het College van Kerkvoogden van de Hervormde gemeente te Zuylen, als beheerder van de begraafplaats aldaar, zal worden ter hand gesteld de som van twaalf honderd gulden, met bepaling, dat dit bedrag zal worden ingeschreven op het Grootboek der Nationale Schuld, en dat uit de renten daarvan zullen onderhouden worden, de drie begraafplaatsen, op de wijze als met twee daarvan thans geschiedt, gedekt te houden met levende Hexera helix (zoogenaamde klimop) en in orde te houden, zijnde het overschot van de renten bestemd om te worden ter hand gesteld aan de Diaconie der gemeente, ten behoeve van hare bedeeden.”

Op 5 juni 1910 werd in het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad een stukje gepubliceerd over de toestand waarin het graf van Donders verkeerde. De auteur was kennelijk goed op de hoogte, want hij wist te melden dat het Donders' uitdrukkelijke wens was geweest slechts klimop op zijn graf te plaatsen en geen zerk.

„Mettertijd verwachtte hij dat deze klimop zich zou mengen met die op de naastliggende graven van zijn vrouw en dochter. Daarom werd later nooit aan zijn graf geraakt en is thans de schijnbare verwildering de volle verwezenlijking van Donders wensch, die om dezelfde reden geen grafkelder, maar een zandgraf voor zich en de zijnen verlangde.“

In juni 1926 correspondeerde een nicht van Donders, mej. F. Bisdom (dochter van de Wageningse kantonrechter mr David Adriaan Bisdom en Catharina Wilhelmina Frederica Decker Zimmermann¹⁴) over de toestand van het graf. Zij deed dit tevens namens de kleindochter van Donders, die toen in Dresden woonde.

Ook mr H. P. van Heyst¹⁵) (gehuwd met een dochter uit het tweede huwelijk van prof. Engelmann) was in de toestand van het graf geïnteresseerd.

De huidige grafbedekking is in ieder geval niet overeenkomstig de wens van Donders. Het alsnog aanbrengen van een klimop-bepanting zou een daad van piëteit zijn jegens deze „erflater van onze beschaving“.

Utrecht
Argentiëndreef 69

W. A. Wijburg

Noten

1. Ir J. van der Eerden, *Het Tilburgse geslacht Donders*, 2de druk, 1982.
2. *Gens Nostra*, 1971, blz. 312-313.
3. Jan en Annie Romein, *Erflaters van Onze beschaving*.
4. Uitgegeven door Van Gorcum en Co. Assen, 1958.
5. Zie over ds Zimmermann zijn Levensbericht door F. J. Domela Nieuwenhuis. In: *Handelingen Mij. Nederlandse Letteren*, 1868.
Tevens: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel III, blz. 1516-1518; *Maandblad Oud-Utrecht*, 1963, blz. 55 e.v.
6. Rijksarchief Utrecht.
7. Dr Gerrit Jan Mulder (1802-1880), arts en chemicus, was evenals dr Donders wegens zijn baanbrekende wetenschappelijke onderzoeken bekend in binnen- en buitenland.
8. *Nieuw/Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel VIII, blz. 557-558.
9. Volgens dr P. H. Kylstra, die in 1973 voor de leden van Oud-Utrecht een boeiende lezing hield over Donders.
10. Een eigenhandig geschreven testament, dat open of gesloten bij aanwezigheid van twee getuigen aan een notaris ter bewaring wordt aangeboden.
11. *Nederlands Patriciaat*, 1982, blz. 167; *Algemeen Nederlands Familieblad*, 1883, afl. 13, blz. 3.
12. Zie ook een artikel van dr J. van Meiningen in *Universitaire Flitsen a.w.*, blz. 156.
13. *Maandblad Oud-Utrecht*, 1984, blz. 69 e.v.
14. Zij was een dochter van ds Joannes Decker Zimmermann en dus een zuster van de eerste vrouw van dr Donders. Zie genealogie Bisdom, *Nederlands Patriciaat*, jaargang 4.
15. Mr H. P. van Heyst (1865-1924) huwt te Utrecht op 28 mei 1896 met Elisabeth Ida Sophia Engelmann (1875-1901), dochter uit het tweede huwelijk van prof. Engelmann (*Nederlands Patriciaat*, jaargang 24). Zij werden begraven op de 1ste Algemene Begraafplaats Soestbergen, waar hun grafsteen nog aanwezig is.

BIJLAGE

Verslag van de begrafenis in het Utrechtsch Provinciaal Stedelijk Dagblad van 27 maart 1889

Teraarbestelling

van

wijlen dr F. C. Donders

Tien maanden geleden waren wij met talloos velen, met beoermdheden uit heel de wetenschappelijke wereld bijeen in de schoon versierde feestzaal, om hulde te brengen aan den man, die ondanks zijn 70 jaren, met ongebogen krachten, met weergaloze helderheid van geest, als een wetenschappelijke reus boven heel zijn omgeving uitstak, en de kracht en de gaven en den lust scheen te bezitten, die nog tal van jaren te beheerschen.

Tien maanden pas- en heden stonden we op het nederig kerkhof van het landelijk Zuilen, dat de overleden echtgenoot van prof. Donders had uitgekozen als een stille rustplaats voor hare dochter, aan welker zijde ook zij ten grave werd gebracht, en waar heden in de eenvoudige groeve, naast dat tweetal, het lijk van den grooten Donders werd neergelaten. Wederom waren velen toegesnel, nu om den doode het laatste eerbewijs te brengen, met een laatste groet van zijn stoffelijk overschot afscheid te nemen.

Reeds velen waren daar saamgekomen toen de lijkstoet ruim 12 uur naderde.

Deze was ten 10 ure aan het sterfhuis gevormd. (Kromme Nieuwegracht 34) De lijkst, van bruin hout met koperen beslag en een plaat vermeldende den naam, den geboortedag en den sterfdag van den overledene, was bedekt met tal van kransen, waaronder één van de Physiologische und Ophthalmologische Gesellschaft te Heidelberg.

In een twaalfal rijtuigen volgden de familieleden, professoren en verdere genoodigden.

Door de goede zorgen van den burgemeester van Zuilen, den heer Plomp, en de beide veldwachters, en de betaamlijke houding der aanwezigen, ging, niettegenstaande de kleine begraafplaats de vele belangstelling nauwelijks kon bevatten, alles zeer ordelijk en geregeld.

In afwachting van de stoet was het kerkhofje gesloten gebleven. Op het muurtje er om heen en in de boomen zaten studenten, op den kleiweg voor de poort wandelden eenige honderden personen heen en weder. Toen de stoet naderde week alles eerbiedig ter zijde; de met ruim twintig kransen getooide kist werd op het kerkhof gedragen, uit de koetsen stapten de naaste rouwbedrijvenden, de vertegenwoordigers der universiteit, de aanzienlijke belangstellenden en vrienden, Amsterdam was vertegenwoordigd door den president-curator, mr. van Tienhoven, de hoogleraar Oudemans, Guije en Stokvis en een aantal doctoren, oud-leerlingen van Donders.

Toen de heeren geschaard stonden vormde zich de kring, van den weg stroomden allen naar binnen, van het muurtje en van uit de boomen kwamen de studenten in de ruimte, in een oogwenk was het kerkhofje gevuld met een menigte, die op 600 menschen mag worden geschat.

Onder de aanwezigen waren behalve de naaste betrekkingen, vele hoogleraren, uit Utrecht en van elders, vertegenwoordigers van de Kon. Academie van Wetenschappen, van de Maatschappij der Geneeskunde, van het Ooglijdersgasthuis enz, vele geleerden, ook eenige dames.

Spreekers waren de hoogleraar Halbertsma, namens de Academische Senaat, de Heer Koningsberger namens de Senatus Veteranorum, de heer Schröder namens de medische studenten, een vertegenwoordiger van de Amsterdamsche me-

dische studenten, de heer Royaards van Scherpenzeel namens regenten van het Nederlandsch Gasthuis voor Ooglijders.

Prof. Van de Sande Bakhuijzen uit Leiden namens de Kon. Academie van Wetenschappen en Dr. Juda namens de Maatschappij van Geneeskunde.

De hoogleeraar Engelmann dankte voor de hulde aan den dierbaren doode gebracht, en die niet een uitvloei is van gewone beleefdheid, maar de onweerstaanbare uitdrukking van een behoefte des harten.

Ware hij hier, kon hij zien en hooren wat over hem gezegd wordt, hij zou antwoorden: „Het is genoeg, het is te veel, ik heb dat niet verdiend.”

Wij weten wel beter.

Waar was ooit een leven, waarin zeventig jaren zoo rijk besteed zijn als in dit leven die zeventig jaren.

Wij, die hem het naaste gestaan hebben, weten dat beter dan

iemand anders. En daarom dierbare doode, van de uwen een laatste woord van dank.

Uit naam der jonge vrouw, die U een laatste geluk geschonken heeft, zoo groot als kort.

Uit naam van Uwe kleinkinderen, voor wie gij een grootvader, neen een vader waart, die den eigen vader tot voorbeeld kon strekken.

Uit naam van mijzelf, die 22 jaren naast U en met U leefde en werkte, die met U gestaan heeft aan het graf van uw eenig kind, aan den wieg van uw kleinkinderen, die met u lief en leed mocht deelen.

Als men zoo verbonden is geweest als wij, weet men niet, hoe en wat het wezen zal als de andere U ontvalt.

De schoone vorm, waarin gij met ons geleefd en tot ons gesproken hebt, hebben wij begraven.

Wat in dien schoone vorm leefde, nemen wij mede van hier, dat blijf leven in onze harten: onze liefde, onze dankbaarheid vergaat nooit, nooit, nooit.

Groote indruk maakte deze, met diep gevoel en innige aandoening uitgesproken taal des harten op allen, die tegenwoordig waren en die nu in ernstige stemming den kleinen doodenakker verlieten, den doodenakker van het vredige dorpje aan de Vecht, weldra een plaats van bedevaart voor de medische geleerden der geheele wereld.

INGEZONDEN

Het artikel „De bouwer van de Rode Poort” van M. W. J. de Bruijn¹, dat verscheen naar aanleiding van mijn publicatie „Het Utrechtse huis de Rode Poort en zijn piscina”² is een waardevolle aanvulling van onze kennis van de vroegste geschiedenis van het voormalige claustrale huis de Rode Poort, waarvan het hoofdhuis tegenwoordig in de Gemeentelijke Muziekschool (Domplein 4) is opgenomen. Het archiefonderzoek van de heer De Bruijn leverde zelfs een nieuwe bouwheer en mogelijke opdrachtgever voor de schildering in de piscina op. Dat ik niet tijdig van deze gegevens op de hoogte was, vind ik erg jammer. De historische gegevens die ik in mijn publicatie heb verwerkt zijn voornamelijk afkomstig uit transportactes, die vooral gegevens over de bouwgeschiedenis van het huis bevatten. Dat bestudering van de rekeningen in het kapittelarchief een belangrijke bijdrage kan leveren aan de bewoningsgeschiedenis, met name voor periodes waarin transportactes schaars zijn, is uit het artikel van de heer De Bruijn zonneklaar gebleken. Mijn vernaal was een momentopname van de stand van zaken in het onderzoek. Met dat in gedachten had ik het omzichtiger moeten verwoorden, dat is zeker waar.

Aangezien het geenszins in mijn bedoeling ligt hen die geïnteresseerd zijn in de bewoningsgeschiedenis van het huis de Rode Poort gegevens te onthouden, ben ik, met de aanwijzingen van de heer De Bruijn, bezig met de voorbereiding van een aanvullend artikel. Ongewijfeld zal daarmee het laatste woord over de Rode Poort nog niet gesproken zijn. Grondig bouwhistorisch en archeologisch onderzoek zou ons beeld nog aanzienlijk kunnen wijzigen.

Soest

M. van Vlierden

Noten:

1. Maandblad Oud-Utrecht, jaargang 62 nr. 10, oktober 1989, p. 96-100.
2. Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën Deel 10, Zutphen 1989.

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 2 - februari 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Emmalaan 14
3581 HT Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hanzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

HET SPECTRUM TERUG IN UTRECHT

Inleiding

Op vrijdag 29 april 1988 werd op Overvecht, aan de Montalbaendreef 2, het nieuwe pand van uitgeverij Het Spectrum officieel geopend. Na ruim vijftientig jaar was ze daarmee naar de stad Utrecht teruggekeerd. Gedurende een reeks van jaren was Het Spectrum gevestigd in Park Voorn bij de Stadsdam in De Meern. De oprichter van de uitgeverij hield bij de ingebruikneming van het nieuwe gebouw een toespraak die veel herinneringen bevat aan de eerste periode van deze Utrechtse onderneming. We menen de lezers een genoegen te doen met de publikatie van zijn speech waarvan de integrale tekst hier volgt.

Degenen onder u, die zich iets kunnen herinneren van de oertijd van Het Spectrum, ik bedoel hiermee de eerste jaren na de oprichting in 1936, zullen zich kunnen voorstellen dat ik op dit ogenblik vervuld ben van weemoed, nostalgie en trots¹).

Ik denk terug aan de jaren 1936 en 1937, toen Het Spectrum gevestigd was op een kamer boven de banketbakkerswinkel van mijn ouders, op de Biltstraat²). Ik denk terug aan de povere kantoorinstallatie, die bij elkaar nog geen tweehonderd gulden had gekost. Ik denk terug aan de eerste uitgave, De Schijnwerpers, tien goed verzorgde boekjes, bij intekening negen en dertig cent per stuk³).

Ik denk terug aan het eerste personeelslid, Jo Vlug, die tegen een salaris van twee gulden vijftig per week heel hard werkte.

Ik prijs mij gelukkig dat hij, die tot zijn pensioen bij Het Spectrum is gebleven, hier aanwezig kan zijn.

Al spoedig moest er meer personeel komen. Piet van Vogelpoel en Herman Kuitenbrouwer. Er heerste een gezellige sfeer, al moest er dikwijls tot laat in de avond worden gewerkt. 's Morgens om 11.00 uur kwam moeder Bloemsma met koffie en de taartjes uit de winkel beneden ontbraken nooit.

Het café van Piet Loos

In die tijd verscheen de eerste bestseller. Het eerste gebonden boek was verschenen: Het Lied van de Hemel⁴). Enkele maanden na verschijnen waren er slechts twee exemplaren nabesteld en het dreigde een grote strop te worden. Plotseling kwamen er nabestellingen, per expresse en telegrafisch, want we hadden nog geen telefoon.

Wat was er aan de hand?

Pater Henri de Greeve, indertijd een beroemd predikant en redenaar, een man met een ontzaglijke invloed, had op een zaterdagavond in zijn veel beluisterde radiopraatje heel enthousiast over het boek gesproken⁵).

De bakermat van Het Spectrum aan de Biltstraat.

Hierop moest zo spoedig mogelijk met advertenties worden ingehaakt.

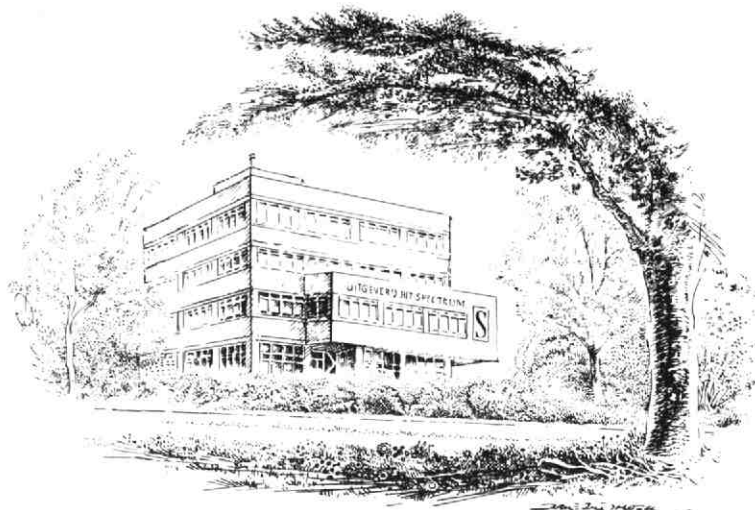
Albert Kuyle, die in die tijd de reclame voor Het Spectrum verzorgde, en wel op buitengewoon goede wijze, moest worden opgetrommeld, maar dat lukte meestal niet zo vlug. Kuyle werkte in die tijd ook voor Bredero's Bouwbedrijf⁶).

We telefoneerden en telefoneerden, maar hij had steeds nog geen gelegenheid. Tot we eindelijk de boodschap kregen dat hij onderweg was. Maar wie er kwam - geen Kuyle. Toen bedacht ik plotseling, dat de weg, die hij moest nemen van Achter Sint Pieter, waar Bredero was gevestigd, naar de Biltstraat door de Nobelstraat voerde. En wat bevond zich in de Nobelstraat? Het café van Piet Loos.

Er werd iemand op uit gestuurd. Laten we zeggen dat het Jo Vlug was. Maar na enige tijd - geen Kuyle en geen Vlug. Toen de tweede er achteraan. Eveneens zonder resultaat. Vervolgens een derde. Nog niets. Toen ben ik zelf maar gegaan. Ik trof het gezelschap aan, een partijtje Russisch biljart spelend. Een biertje in de hand.

Een advertentie werd diezelfde dag toch nog gemaakt en gezet. De volgende zaterdag stond deze in de Maasbode en... een bestseller was geboren. De eerste bestseller van Het Spectrum. Dat jaar gingen er duizenden de deur uit.

Het is zo goed als zeker de redding van Het Spectrum

De nieuwe vestiging op Overvecht (tekening van Arne Zuidhoek).

geweest, want de zaken stonden er niet bijster florissant voor.

Met veel tam-tam

Het kantoor op de Biltstraat werd te klein. We verhuisden in 1937 naar de Stationsdwarsstraat no. 7. Een ongere buurt, maar gunstig gelegen, vlak bij het station.

Het aantal personeelsleden groeide. Hierbij voegde zich in dat jaar het eerste vrouwelijke personeelslid, dat niet Het Spectrum, maar mij als levensgezellin nu al bijna vijftig jaar trouw is gebleven.

Het is in dit kantoor, dat eigenlijk definitief de basis is gelegd van Het Spectrum.

De twee Zonnewijzers en de Windroos, gebonden boeken met een omvang van meer dan 400 pagina's, rijk geïllustreerd, in een oplage van 50.000 exemplaren, tegen een prijs van 95 cent. Het begin van de 40-delige serie De Katholieke Kerk. Het begin van de 40-delige reeks Wat Leeft en Groeit. En vele andere boeken.

In die tijd kon de tot dan toe stille vennoot Piet Bogaard de stap wagen, zijn baan opzeggen, en werkend vennoot worden. In de luttele jaren in de Stationsdwarsstraat is er enorm veel werk verzet. Er werd reclame gemaakt met veel tam-tam. Pagina-grote advertenties in twee kleuren in de dagbladen. Iets wat in de uitgeverwereld nog niet was vertoond en dat nog steeds met een bedrijfskapitaal dat de tienduizend gulden nauwelijks overschreed.

Ook deze kantooruimte was in 1939 te klein geworden en er werd om de hoek, in de Stationsstraat no. 23, een goed onderkomen gevonden.

De opening van dit nieuwe tehuis werd uitbundig gevierd, met vele auteurs en tekenaars, waaronder ook een aantal vrienden uit Vlaanderen.

Het Spectrum had trouwens al naam gekregen op het

gebied van feestvieren. Redactievergaderingen, het verschijnen van een nieuwe belangrijke uitgave, werden meestal gevierd met een goed diner. De lokatie was, wat dat betreft, erg gunstig - vlak bij het station met in de omgeving daarvan veel horeca-bedrijven. Kagenaar op het Stationsplein en het Haagsche Koffiehuis op het Vredenburg hebben er zijde bij gesponnen.

De perikelen in de oorlog

De oorlog brak uit, maar de boekenverkoop steeg en steeg. Ja, rees de pan uit. De eerste jaren kon er nog veel geproduceerd worden. Maar toen kwam er papierschaarste.

Er waren nu tegen de dertig personeelsleden en er moest geld voor salarissen op de plank komen.

Er werd zwart papier georganiseerd, en daarop werden grote oplagen gedrukt, die grif van de hand gingen.

Ook de auteurs hadden er natuurlijk profijt van.

Mannen, tot een bepaalde leeftijd, moesten in Duitsland werken en onder het personeel bevond zich een vijftiental dat hiervoor in aanmerking kwam.

Er werd contact gelegd met twee betrouwbare ambtenaren van het Arbeidsbureau, Esmann en Bruinsma, die voor papieren zorgden. Deze twee ambtenaren kwamen na sluitingstijd naar Het Spectrum, waar ze hun werkzaamheden met nagemaakte stempels en formulieren op positieve wijze voortzetten. Veel mannen, waaronder veel studenten, zijn door hen op deze wijze tewerkstelling in Duitsland ontlopen. In oktober 1943 werden Esmann en Bruinsma echter gearresteerd en in het hoofdbureau van politie ingesloten.

De verzetsstrijder Jan Verleun kwam op 20 oktober met zijn tien man tellende knokploeg naar Het Spectrum en ging van daaruit naar het politiebureau. Ze slaagden erin Esmann en Bruinsma te bevrijden. Zij zijn beiden de oorlog zonder kleerscheuren doorgeko-

men, en het verheugt mij een van beiden, namelijk Marius Esmann, hier aanwezig te zien.

Verleun werd echter kort daarop, op 4 november 1943, gearresteerd en, na gemarteld te zijn, op 7 januari 1944 gefusilleerd.

De hongerwinter en daarna

Op 13 oktober 1944 bombardeerden geallieerde vliegers het station en troffen daarbij Het Spectrum. Het kantoor was totaal verwoest.

Alles wat nog bruikbaar was werd op een platte wagen geladen en, dwars door de binnenstad, door het personeel getrokken en geduwd, naar een leegstaande confectiefabriek op de Oude Gracht no. 354, bij de Twijnstraat vervoerd.

Veel gewerkt werd daar niet meer. De spoorwegstaking was uitgebroken en er konden geen nieuwe boeken meer verschijnen. De hongerwinter was aangebroken en er werd meer gedacht aan het probleem: „hoe kom ik aan levensmiddelen!”

Een uitgeversdroom was echter verwezenlijkt: we waren volledig uitverkocht.

Een kleurenband

Na de bevrijding werd een tijdelijk onderkomen gevonden op de Catharijnesingel no. 35.

Het was in die tijd, dat ik uit Het Spectrum ben getreden en De Fontein heb gesticht.

Het Spectrum verhuisde vervolgens naar de Maliebaan no. 10a, tot het grootse gebouw in De Meern gereedkwam⁷⁾.

Onder leiding van Piet Bogaard groeide Het Spectrum uit tot een grote uitgeverij. Uiteindelijk werd deze overgenomen door de V.N.U.

En nu Het Spectrum op het punt staat dit machtige pand, het achtste in successie, te betrekken, prijs ik mij gelukkig dat er weer een Bloemsma, in de persoon van mijn oudste zoon Joost, aan het hoofd staat, tezamen met zijn compagnon Jan van den Heuvel.

Tenslotte: Na deze korte terugblik op de geschiedenis van Het Spectrum een moment van bezinning op de betekenis van het woord Spectrum.

Ik citeer Van Dale:

„Spectrum, een kleurenband, verkregen door de ontbinding van licht door een glazen prisma.

Figuurlijk: een reeks van verscheidenheden, binnen gebieden van geestelijk leven.”

Met de wens, dat de nieuwe directeuren en hun medewerkers in goede harmonie met dit beeld van het spectrum voor ogen steeds het heldere ware licht van de Sol Justitiae, de zon der gerechtigheid, in al zijn kleurenpracht in hun uitgaven moge doen schijnen, tot welzijn van allen, verklaar ik deze achtste vestiging van Het Spectrum voor geopend.

Utrecht
Dianadreef 131.

A. H. Bloemsma

Inleiding en annotatie: AHMvS.

Noten:

1. Spreker was de mede-oprichter van Het Spectrum, A. H. (Guus) Bloemsma, in Utrecht geboren in 1913. Als 14-jarige begon hij als jongste bediende bij de Utrechtse boekhandel Dekker & Van de Vegt. In 1934 werkte hij bij een boekhandel in Kortrijk (België). Ruim een jaar later, begin 1936, richtte hij samen met P. H. Bogaard de uitgeverij Het Spectrum op. Eind december 1945 stichtte hij uitgeverij De Fontein. Daarvan is hij tot aan zijn pensionering in 1976 directeur geweest.
2. Banketbakkerij Bloemsma was (en is) gevestigd aan de Biltstraat 41. Het adres van de uitgeverij was Biltstraat 41 bis.
3. „De Schijnwerpers” was een reeks van tien boekjes, elk zo’n 96 bladzijden, waarvan de eerste drie deeltjes verschenen in juni 1936. Samen kostte het tiental f 3,90.
4. J. N. Lenz s.j., Die Himmel rühmen. Innsbruck, uitg. Tiro-lia, 1934.
Het boek bevatte een soort sterrenkunde met ingebouwd godsbewijs. Dit sterk apologetisch getinte theologisch genre werd voor de Tweede Wereldoorlog door de jezuïeten druk beoefend.
5. H. Th. M. (Henri) de Greeve (1892-1974) was aanvankelijk jezuïet en werd later seculier priester van het bisdom Haarlem. Zijn spreekbeurten, het Lichtbaken genaamd, hield hij voor de KRO-radio vanaf 4 januari 1936. Deze toespraakjes van tien minuten hadden een grote luisterdichtheid. Ze werden na de Tweede Wereldoorlog nog enkele jaren voortgezet.
6. Albert Kuyle (pseudonym van Louis Maria Albertus Kuitenbrouwer, 1904-1958) Utrechts journalist en oprichter-redacteur van het maandblad *De Gemeenschap* (vanaf 1925). In 1934 scheidde hij zich hiervan af en stichtte hij het fascistische tijdschrift *De Nieuwe Gemeenschap*. Kuyle maakte ook naam als literator.
7. De nieuwbouw van Het Spectrum in Park Voorn, De Meern, dateert van mei 1960. De opening ervan werd ver-richt door Pieter van der Meer de Walcheren. Piet Bogaard overleed op 31 juli 1985.

LEDENBERCHS GRAF TE VOORBURG GESCHONDEN

In 1618 gingen de Staten-Generaal ertoe over om de Hollandse landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, de stadspensionarissen van Leiden en Rotterdam, Rombout Hogerbeets en Hugo de Groot en de Utrechtse secretaris van de Staten, Gillis Janszn. Le-

denberch te arresteren. Begin 1619 werd ook nog de Utrechtse edelman, het lid van de Staten van Utrecht, Adolf van de Wael, heer van Moersbergen, gearresteerd¹⁾. De directe aanleiding hiervoor was het in dienst nemen van waardgelders door een aantal Hol-

landse steden en door de stad Utrecht, waardoor afbreuk werd gedaan aan prins Maurits' positie als kapitein-generaal²). Bovendien kozen de eerder genoemde personen in de godsdiensttwisten, die toen tussen de Remonstranten en de Contra-remonstranten heersten, partij voor de eersten, terwijl prins Maurits juist de andere groep was toegedaan³). Doordat het bij het proces tegen Oldenbarnevelt, Hogerbeets, De Groot, Ledenberch en Van de Wael om staatsbelangen ging was de rechtspraak vanaf het begin opgedragen aan een speciaal daarvoor samengestelde rechtbank⁴). Vijftien van de in het totaal 28 gedelegeerde rechters, die daar in zitting hadden waren Hollander, waarvan vier deel uitmaakten van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland⁵). Dit vanwege het feit, dat drie van de vier verdachten Hollander waren.

Utrecht was hierin met slechts twee rechters vertegenwoordigd. Zeer tot zijn ongenoegen, aangezien het vanwege de berechting van Ledenberch en toen ook nog Van de Wael hier graag meer rechters voor had geleverd.

Laatstgenoemde vroeg namelijk als enige in mei 1619 om kwijtschelding van de door hem begane overtredingen en kreeg hiervoor onder bepaalde voorwaarden pardon⁶).

In zijn artikel over Adolph van de Wael vermeldde Graadt van Roggen in het kort terloops de posthume veroordeling in 1619 van Ledenberch. In dat verband wilde hij zijn lezers het verhaal over wat de Voorburgers met diens lijk hadden gedaan, besparen⁷). Door de uitgave van een handschrift van de Friese afgevaardigde ter Staten-Generaal, jhr Fredrich van Vervou, die in die week de vergadering voorzat⁸), is hier meer van overgeleverd dan in de resoluties van de Staten-Generaal staat vermeld⁹). In het navolgende artikel wordt getracht te achterhalen wie nu de grafschenners te Voorburg waren en welke motieven hen hiertoe zouden hebben kunnen bewogen. Bij wijze van hypothese lijkt het toch mogelijk iets meer over dit voorval op het spoor te komen.

Wat tot Ledenberchs veroordeling leidde

Alvorens aan dit op zich kleine historische feit aandacht te besteden, is het noodzakelijk eerst iets over de gespannen verhoudingen tussen Gillis van Ledenberch en prins Maurits te verhalen. Op aanbeveling van zijn beschermheer Floris Thin, advocaat van de Staten van Utrecht, werd Ledenberch in 1588 secretaris van de Staten van Utrecht, die toen aristocratisch gezind waren. Tijdens het bewind van Leicester, die zich in 1586 niet in 's-Gravenhage maar in Utrecht had gevestigd, waren door zijn toedoen de democraten in het zadel geholpen¹⁰). Vanaf het begin was hij op het gebied van de algemene politiek en de religie een medestander van Oldenbarnevelt. Toen de democraten uit de stad Utrecht in 1610 een oproer begonnen, waarbij zij de situatie van net Leicesterse tijdvak wilden herstellen, onderdrukte hij dit in overleg met Oldenbarnevelt nogal gewelddadig¹¹). In de godsdiensttwist tussen de Remonstranten en Contra-

remonstranten koos hij duidelijk partij voor eerstgenoemde groep. Op 5 september 1617 stelde hij de Utrechtse Staten voor om in navolging van een aantal Hollandse steden met het oog op de handhaving van de openbare orde en het behoud van de religie waardgelders aan te nemen. Dit strookte niet met het beleid van prins Maurits, die zich aangetast voelde in zijn bevoegdheden als kapitein-generaal van het leger. Dit leidde ertoe, dat Maurits de waardgelders zelf op 31 juli 1618 kwam afdanken. Bij die gelegenheid werd Ledenberch van zijn ambt ontheven en door Anthon van Hilten vervangen.

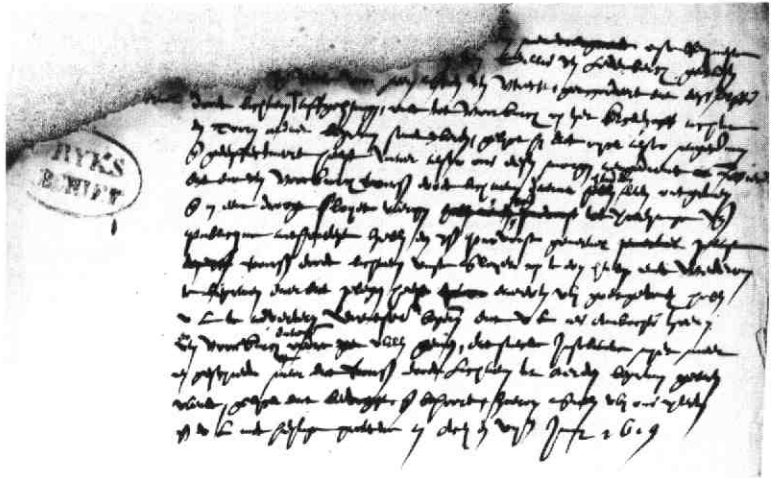
Daarop vluchtte hij met enkele van zijn geestverwanten naar het remonstrantse Gouda om kort nadien in Utrecht terug te keren. Vrijwel meteen bij aankomst werd hij op 29 augustus 1618 onder verzekerde bewaring gesteld. Dit viel samen met de arrestatie van Oldenbarnevelt, Hogerbeets en De Groot in 's-Gravenhage. Op 6 en 10 september werd Ledenberch voor het eerst verhoord¹²). Zes dagen later werd hij onder geleide voor berechting naar 's-Gravenhage overgebracht. Op 22 september volgde opnieuw een ondervraging door de fiscalen Pieter van Leeuwen en Laurens de Sylla. Met name eerstgenoemde zal Ledenberch weinig goeds voor de toekomst hebben doen hopen, aangezien hij hem zelf acht jaar daarvoor in verband met het oproer te Utrecht uit zijn ambt had laten zetten. Zes dagen later pleegde Ledenberch in aanwezigheid van zijn bij hem in de cel slapende zoon¹³) zelfmoord¹⁴).

Volgens de remonstrantse predikant en partijganger van Oldenbarnevelt, Johannes Uyttenbogaert, zou hij deze tevoren een in het Frans gesteld briefje - een taal die zijn zoon overigens niet beheerste - hebben gegeven. Daarin stond, dat hij tot deze daad was gekomen, omdat hij niet tegen zijn vrienden wilde getuigen noch onder pijnigingen tegenstrijdigheden verklaren, waarop dan een vonnis kon worden opgebouwd. Bovendien zou hij van mening zijn geweest, dat de goederen van een dode niet verbeurd konden worden verklaard¹⁵). Dit kan niet de ware reden zijn geweest, daar het onwaarschijnlijk is dat Ledenberch als jurist en staatsman niet de regelgeving gekend heeft, die de Staten-Generaal daarna ook ten aanzien van zijn goederen volgden. Deze besloten namelijk twee dagen later juist vanwege het begaan van de zelfmoord, dat zij als een schuld bewustzijn opvatten, de confiscatie van Ledenberchs goederen voor te bereiden¹⁶). Een mogelijke aanleiding voor zijn zelfmoord kan zijn geweest, dat Ledenberch gehoord heeft, dat men zijn correspondentie met Daniel Tresel, eerste klerk van het kantoor van de Generaliteit, op het spoor was gekomen. Bij Tresel aan huis hadden Ledenberch en andere Utrechtse gedeputeerden met een aantal Hollanders, waaronder Oldenbarnevelt, overlegd hoe men het voorgenomen plan van het afdanken van de waardgelders door prins Maurits zou kunnen voorkomen. Ook daarna had Tresel hem regelmatig over ontwikkelingen op dat gebied op de hoogte gehouden. Voor de gevolgen van deze ontdekking zal hij ook beducht zijn geweest¹⁷).

Minuut-brief van Cornelis Aerssens, griffier van de Staten-Generaal, aan de burgemeester en magistraat van Delft van 7 juni 1619 inzake de schennis van Ledenberchs graf de vorige dag te Voorburg.

Algemeen Rijksarchief: Archief Staten-Generaal, inv.nr. 4934.

Foto: Fotografisch atelier Algemeen Rijksarchief.

De grafschennis te Voorburg

Na de zelfmoord mocht het lijk overigens niet direct worden begraven, maar lieten de Staten-Generaal het op kosten van de familie balsemen en bewaren¹⁸). Het op 15 mei 1619 over Ledenberch posthuum uitgesproken vonnis, hield de verbeurdverklaring van zijn goederen in alsmede het besluit om zijn gekiste lijk aan de galg te hangen¹⁹). De kist werd met het lijk naar het in Rijswijk gelegen galgevelde van het Hof van Holland gebracht. Een terrein, dat langs de Rijswijkse weg op de zuidelijke oever van de Trekvluit aan de Laak lag²⁰). Daarheen werd het „op een horde gesleept²¹) en aan een halve galg gehangen²²)”, waar het vervolgens eenentwintig dagen te schande hing. Volgens Den Tex was dit „de enige grove rechtsverkrachting in een proces, dat ook verder niet van juridische smetten vrij was”²³).

Nadat de Staten-Generaal aanvankelijk de weduwe en de kinderen van Ledenberch op 22 oktober 1618 en op 17 mei 1619 geweigerd hadden om diens lijk te begraven²⁴), werd op 4 juni op advies van prins Maurits besloten, dat de provoost Carel Muijs van Holy van het Hof van Holland, het lijk van de galg mocht halen om dit in alle stilte op het kerkhof aan de noordzijde van de kerk van Voorburg te begraven²⁵). Gezien de reacties van de Voorburgers was hun begraafplaats kennelijk nooit eerder voor het begraven van zelfmoordenaars gebruikt. Waarschijnlijk werd Ledenberchs lijk te Voorburg begraven, omdat het dan op het Delftse in plaats van het Haagse rechtsgebied plaats vond. Het galgevelde lag immers ook buiten 's-Gravenhage. Toch blijft het onduidelijk waarom het dan niet gewoon in Rijswijk gebeurde. De begrafenis te Voorburg kreeg een onverwacht gevolg. Op 7 juni moesten de Staten-Generaal namelijk de Delftse magistraat als ambachtsheer van Voorburg²⁶) aanschrijven, omdat hun ter ore was gekomen, dat Voorburgers het lijk van Ledenberch hadden opgegraven en vervolgens in een droge greppel hadden gegooid²⁷). Dezelfde dag rapporteerde provoost Muijs van Holy dit voorval aan het Hof van Holland, waarna de fiscaal

Nicolaas van Kinschot werd opgedragen om samen met Nicolaas Cromholt, Hendrik Rosa, Amelis van Rosendaal en Lancelot Arthurszn. Brederode, raadsheren van het Hof van Holland, ter plaatse een onderzoek in te stellen²⁸).

Het gerechtelijk onderzoek

Tijdens het onderzoek werden negen personen gehoord. Allereerst Floertgen Willems, huisvrouw van Sijmon Gerritsn. (zesenveertig jaar), die verklaarde dat zij omstreeks acht uur 's avonds naar het kerkhof was gegaan om te kijken of haar zoon, die in 's-Gravenhage in opleiding voor timmerman was, bij thuiskomst zich niet onder de jongens zou begeven, die op de plaats van Ledenberchs graf aan het graven waren. Toen zij hem daar inderdaad aantroef, verbod zij hem om ook maar één hand aan de kist te slaan, wat hij dan ook niet deed. Dit in tegenstelling tot een grote menigte jongens, die de doods-kist bloot legden en er stenen opwierpen. Gerrit de bezemmaker, die onlangs in Voorburg was komen wonen, nam vervolgens een door een onbekende aangedragen schop en begon daarmee de kist op te graven, terwijl anderen een touw gingen halen. Nadat het voeteneinde van de kist zichtbaar was, trokken zij deze er uit om hem vervolgens van het kerkhof te verwijderen en in een daarbuiten gelegen droge greppel te werpen. Na dit alles gezien te hebben ging Floertgen Willems met haar zoon naar huis. Dit alles was naar haar zeggen onder grote publieke belangstelling gebeurd, waarna zij een opsomming gaf van een aantal personen, die daarna werd verhoord.

De ongehuwde Maritgen Meessen, die voor de afloop naar huis keerde, voegde weinig nieuws aan het eerste verhoor toe. Wel vertelde zij dat de jongens onder wie één die op de kamer van Jan Garbrantszn. woonde al enige tijd stenen op de kist gooiden. De dienstmaagd van juffrouw Van Loo, Lijsbeth Joosten (eenentwintig jaar), verhaalde dat zij toen 's middags over het kerkhof kwam, Ledenberchs kist al had kunnen zien. Nadat zij 's avonds eerst haar mevrouw naar bed

De executie van het lijk van Ledenberch. Foto: G.A.U. Top.-Hist. Atlas H.A. R 19.1.

had geholpen, was zij afgaande op het gerucht gaan kijken wat er gebeurde. Zij had toen vele voor haar onbekende jongens (uitgezonderd Gerrit de bezemmaker) met het uittrekken der kist bezig gezien. Naar haar zeggen werden deze door „veel cleyne kinderen die noch inden rock liepen“ geholpen.

Hierna werd de chirurgijn Samuel Blanchert (negenendertig jaar) verhoord. Deze vertelde dat hij 's ochtends om half zeven een groep jongelui, waarvan de oudste ruim tien jaar was, op het kerkhof bij Ledenberchs graf een gat van een handbreed had zien maken en dat de kist kort daarna reeds voor de helft was bloot gelegd. De gehele dag door had men hier stenen op geworpen en wel in het bijzonder 's avonds na het uitgaan van de school. Hiertoe aangemoedigd door de omstanders, die riepen „dat zij van hun kerkckhoff geen galgen velt wilden gemaect hebben“. Het touw waarmee de kist naar boven werd gehaald, was geleend van de bakster Anneken Joosten. De omstanders hadden niet ingegrepen toen de kist in de greppel gegooid werd, omdat deze naar hun zeggen zonder toestemming van de Staten van Holland op hun begraafplaats was begraven. Integendeel, zij moedigden Gerrit de bezemmaker zelfs aan en zeiden dat hij rustig zijn gang kon gaan, daar hij hier achteraf beslist geen last mee zou krijgen. Overigens zei Blanchert niet te weten wie de initiatiefnemers van dit alles waren, maar dat het met uitzondering van voornoemde Gerrit voor hem enkel onbekende jongeren waren, die het uitvoerden.

De molenaar Steven Janssen. (ca. veertig jaar), die 's avonds op het gerucht was afgegaan, kwam op een moment dat alles al was gebeurd. Zijn gezelschap Jan Pauwelszn. (zeventien jaar) had eerder die avond de jongens zien graven. De bakster Anneken Joosten (ca. zevenenvijftig jaar) zei, dat zij gisteravond aan onbekende jongens een touw had geleend, dat zij nadien weer waren komen terugbrengen. Het doel waarvoor

zij dit nodig hadden was haar bekend, want zij hadden haar gezegd „dat zij alle te goede vrienden op het kerkhoff leggende hadden dan datter sulcken een bij leggen soude“. Commentgen Cornelisdochter, huisvrouw van Pieter Gerritszn., had enkel haar zoontje van het kerkhof weggehaald zonder daar te blijven dralen en was meteen weer naar huis teruggekeerd. Als laatste werd de schout van Voorburg, Jochim Corssenssn. van Vliet²⁹⁾, ambtshalve gehoord. Deze vertelde na het afleggen van een eed dat hij de vorige ochtend, toen hij voor zijn zaken naar Delft onderweg was, langs het kerkhof was gekomen en dat twee of drie kleine jongens het graf gedeeltelijk van aarde hadden ontdaan. Hij had toen gezegd dat zij daarvan moesten gaan of dat hij hen anders naar Leiden zou brengen. Dit dreigement hield verband met het feit, dat Voorburg onder het baljuwschap van Rijnland ressorteerde³⁰⁾. Hierop waren zij weggegaan. 's Avonds thuisgekomen had hij niets van het inmiddels voorgevallende gehoord. Dit was hem naar zijn zeggen pas later ter ore gekomen.

Vervolgigen bleven uit

Nadat deze getuigen waren verhoord, werd er kennelijk in berust, want er wordt verder nergens meer iets over een strafvervolgning tegen één van deze personen vermeld. Noch de Delftse bronnen noch de archieven van de Staten-Generaal, van de Staten van Holland en van het Hof van Holland geven duidelijkheid over hetgeen daarna gebeurde. Wel is het mogelijk om aan de hand van het voorgaande inmiddels enige voorzichtige conclusies te trekken.

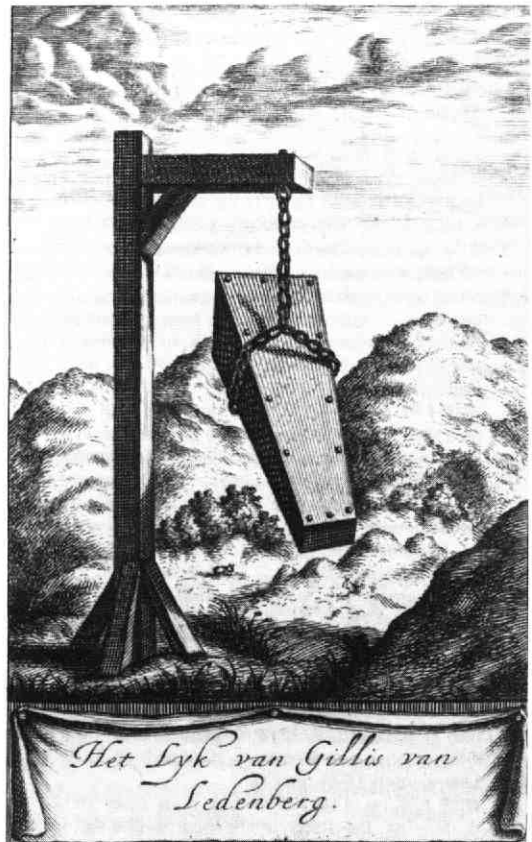
Van Deursen merkte naar aanleiding van volksonlusten op, dat niet enkel het grauw maar soms ook uitsluitend een categorie „jongens“, waarvan de leeftijdsgroep kon verschillen, hier de hand in had. In dat verband schreef hij, dat de jongens in Voorburg

allen niet ouder dan tien jaar waren³¹). Hoewel dit wel voor het grootste deel gold, is dit toch niet geheel juist. De leiding lag duidelijk bij een oudere, namelijk Gerard de bezemmaker. Wanneer men ziet welke motieven de jongens, die het touw bij Anneken Joosten gingen lenen, aanvoerden, zou de taal voor tienjarigen wellicht als veel te volwassen kunnen worden aangemerkt. Een sterker argument is in elk geval, dat men over de nodige kracht moest beschikken om een kist uit een kuil op te trekken. Verder was de zoon van Floertgen Willemszn., die overigens niets deed, in 's-Gravenhage in opleiding als timmerman. De getuigenissen van chirurgijn Blanchert en schout Van Vliet maken duidelijk, dat het zeker 's ochtends vroeg om kleine jongens ging. Naar Lijsbeth Joosten verhaalde waren zij ook 's avonds weer van de partij. Immers de toeloop op het kerkhof was na het uitgaan van de school toegenomen. Het wekt daarom des te meer bevreemding, dat vrijwel alle getuigen desondanks beweerden de daders niet te kennen en enkel Gerard de bezemmaker bij name noemden. Men was er kennelijk op uit om de eigen inwoners te beschermen. Gerard de bezemmaker woonde weliswaar ook in Voorburg, maar had zich daar pas kort geleden gevestigd. Verder valt op dat vrijwel niemand van de volwassen omstanders ook maar iets deed om het te verhinderen. Wel weerhielden sommige hun kinderen ervan om mee te doen, maar niemand ging bijvoorbeeld naar de schout, die wellicht nog niet terug was uit Delft. Integendeel, er waren er zelfs die hen aanmoedigden en Gerard beloofden hem tegen een eventuele vervolging te zullen beschermen. Het blijft moeilijk vast te stellen hoeveel ouderen aan dit incident hebben meegewerkt. Bovendien was het slim van de bevolking om de kinderen als schuldigen te noemen, daar deze te jong voor rechtsvervolging waren. Verder was het een drogreden van de Voorburgse bevolking, dat de Staten van Holland en West-Friesland toestemming voor deze begrafenis hadden moeten geven. Het proces tegen de verdachten werd namelijk vanaf het begin op nationaal niveau gevoerd. Daartoe was een speciale rechtbank samengesteld, waarin, zoals hiervoor al werd opgemerkt, een sterke Hollandse vertegenwoordiging zitting had. Deze gang van zaken verklaart waarom noch de Staten van Holland en West-Friesland noch het Hof van Holland zich met deze afwikkeling van de verschillende processen konden bezighouden. Zeer zeker niet ten aanzien van Ledenberch, hoewel deze inderdaad binnen hun ambtelijk territorium werd begraven. Vooral het argument dat de inwoners van Voorburg niet wilden dat hun kerkhof een galgevel werd, lijkt een grote rol bij hun optreden te hebben gespeeld. Hierbij zal rooms bijgeloof een rol hebben gespeeld. Het kwam hun ongenest voor, dat de aldaar begravenen op de Jongste dag tot de ontdekking zouden moeten komen naast een zelfmoordenaar als Ledenberch te liggen. Bij de rooms-katholieken was het immers gewoonte om zelfmoordenaars niet in gewijde aarde te begraven. Een gedachte, die kennelijk in het in naam calvinistische Voorburg nog niet volledig was uitgeroeid²²). Wanneer men dit voorval bekijkt en bedenkt, dat er

binnen negen uur tijds kleine jongens op het kerkhof werden gesignaleerd, blijkt hieruit dat de bevolking toch ondanks alle betrachte omzichtigheid vantevoren van het begraven van Ledenberchs lijk op de hoogte moet zijn geweest. Juist omdat het hier om zulke kleine jongens ging, krijgt men de indruk, dat deze op aansporing van thuis handelden. Daarnaast wekt het bevreemding, dat de schout, die dit zelf nota bene 's ochtends vroeg constateerde, met een bedreiging volstond om vervolgens rustig naar Delft te gaan. Ook zijn gedrag bij terugkeer geeft te denken. Zo zou hij bij zijn terugkeer die avond niets gehoord hebben en van het voorval pas de volgende ochtend kennis genomen hebben. En dat terwijl verschillende van de getuigen verklaarden op het gerucht naar het kerkhof te zijn gekomen.

Herbegrafenis te Zuilen

Hoewel Ledenberchs lijk opnieuw in Voorburg werd begraven, was de familie door het voorgevallene dermate verontrust, dat Ledenberchs schoonzoon, Adam van Lockhorst, die met de dochter van Ledenberch, Susanna, was gehuwd, na enige tijd zelf de kist liet opgraven en die heimelijk naar Zuilen deed

De kist van Ledenberch hangende aan de galg. Foto: G.A.U. Top.-Hist. Atlas H.A. R 19.2.

overbrengen. Lockhorst had namelijk kort tevoren omstreeks 1616 de heerlijkheid van Zuilen en Westbroek vermoedelijk van Caspar Quinget gekocht³³). Hij heeft zijn schoonvader in de kapel van het slot Zuilen herbegraven. De veronderstelling van Kok, dat men dit oogluikend heeft toegelaten, lijkt alleszins plausibel³⁴). Men zal blij zijn geweest, dat op deze wijze dit voor Utrecht toch onplezierig voorval ongemerkt kon worden afgehandeld. Het is onbekend of Ledenberch ook bij de stichting van de nieuwe kapel in 1654 opnieuw werd herbegraven, doordat het zerkenveld sinds halverwege de vorige eeuw met een houten vloer is bedekt³⁵).

H. J. Ph. G. Kaajan

Binnenweg 25,
2264 ML Leidschendam.

* Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan mej. J. Roelevink, die een eerdere versie van dit artikel van kritisch commentaar voorzag.

Lijst van gebruikte afkortingen:

- RAZH Rijksarchief in Zuid-Holland.
RGP 152 Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670, dl. III, 161-1618. Grote Serie 152. Bewerkt door J. G. Smit, 's-Gravenhage 1975.
RGP 176 Ibidem, dl. IV, 1619-1620. Grote Serie 176. Bewerkt door J. G. Smit m.m.v. J. Roelevink, 's-Gravenhage 1981.

Noten

1. RGP 176, p. 22 en p. 34 (d.d. 23 januari, 4 februari 1619).
2. J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. III, Bestand, 1609-1619, Haarlem, 1966, pp. 488-531. Zie ook: J. G. Smit, Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619, in: *Nederlandse Historische Bronnen*, 's-Gravenhage 1979, pp. 43-174.
3. O. J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1979 (2e herziene en uitgebreide druk), pp. 182-196.
4. Naast deze verdachten werd er ook vonnis gewezen tegen de voortvluchtige Johan de Haen, pensionaris van Haarlem, de remonstrantse predikant Johannes Uyttenbogaert en Daniel Tresel, eerste klerk van de Staten-Generaal. Zie: RGP 176, p. 137 (d.d. 24 mei 1619).
5. RGP 176, pp. 48-49 (d.d. 20 februari 1619). Een originele commissiebrief van één der gedelegeerde rechters bevindt zich thans in: RAZH, *Collectie Hollandse archivalia uit de voormalige Collectie Oldenbarneveltiana*, inv.nr. 7. Zie voor korte biografische schetsen van de gedelegeerde rechters: J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. IV. Documentatie, Haarlem 1970, pp. 314-326.
6. W. Graadt van Roggen, Adolph de Wael, heer van Moersbergen, in: *Jaarboekje Oud-Utrecht 1951*, pp. 63-100 met name pp. 94-98. RGP 176, pp. 132-134 (d.d. 22, 23 mei 1619).
7. Ibidem, p. 93.
8. F. van Vervou, *Enige aanteekeningen van 't gepasseerde in de vergadering van de Staten-Generaal anno 1616, 1617, 1618, 1619, 1620* (uitgegeven door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde), Leeuwarden 1874, p. 214.
9. RGP 176, pp. 148-150 (d.d. 4, 6 en 7 juni 1619).
10. J. den Tex, De Staten in Oldenbarnevelts tijd, in: *Van Standen tot Staten. 600 jaar Staten van Utrecht* (Sticht Historische Reeks dl. 1), Utrecht 1975, pp. 57-66 met name pp. 64-66.

11. D. A. Felix, *Het oproer te Utrecht in 1610*, Utrecht 1919. Fruin wees erop dat Ledenberch zelf in latere versies van Emanuel van Meteren deze gebeurtenissen ten eigen voordele heeft herschreven. Zie: R. Fruin, De Historiën van Emanuel van Meteren, in: *R. Fruin's Verspreide Geschriften* (red. P. J. Blok, P. L. Muller, S. Muller Fz.), dl. VII, 's-Gravenhage 1903, pp. 383-410 met name pp. 384-386.
12. Bijv.: J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historiën*, dl. X, p. 289.
13. Hogerbeets verzoek om tijdens zijn voorarrest door een zoon te worden gezelschap gehouden werd eveneens gehonoreerd. Zie: RGP 176, p. 148 (d.d. 6 juni 1619).
14. RGP 152, pp. 507, 508 (d.d. 29 en 30 september 1618).
15. Uyttenbogaert, *Kerckelicke Historie... voornamentlick in dese Geunieerde Provinciën*, dl. IV, Rotterdam 1647, p. 1006 vermeldde de tekst van deze brief voor het eerst. Een vertaling hiervan is te vinden in: A. J. van de Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (voortgezet door K. J. R. van Harderwijk en G. D. J. Schotel), dl. 8, Haarlem 1869, p. 72, welke aan Wagenaar, dl. X, p. 29. is ontleend. H. Gerlach, *Het proces tegen Oldenbarnevelt en de „Maximen in den Staet“*, Haarlem 1965, p. 159 noot 38 neemt de door Uyttenbogaert en later door J. Trigland, *Kerckelijcke Historiën*, Leiden 1650, p. 1002 vermeldde geschiedenis over de brief ook voor betrouwbaar aan.
16. RGP 152, p. 509 (d.d. 30 september 1618).
17. Deze gegevens zijn te vinden in de schetsen over Ledenberch. Zie: Van der Aa, o.c., p. 71-73 met name p. 72. *Nieuw Nederlandschen Biografisch Woordenboek* (red. P. C. Molhuysen, P. J. Blok en P. L. Muller Fz.), dl. 6, Leiden 1924, kol. 905-908 met name p. 907.
18. Zie noot 9.
19. Zie voor de tekst van de veroordeling: G. Baudartius, *Memorie ofte cort verhaal... tot in het jaar 1624*, Arnhem 1624, p. 63-66. H. C. Regge, De confiscatie der goederen van Gilles van Ledenberch, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, dl. XXV (1904), pp. 322-364, waarbij op de pp. 322-333 een korte biografische schets van Ledenberch is te vinden. Zie uitgebreid over de afwikkeling: W. Iterson, *Geschiedenis der confiscaties in Nederland*, Utrecht 1957, pp. 595-613.
20. H. G. Jelgersma, *Galgebergen en galgevelden in midden en west-Nederland*, Zutphen 1978, p. 59-60.
21. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, dl. 6 (bewerkt door A. Beets en J. A. N. Knuttel), 's-Gravenhage-Leiden, kol. 1114 deelt mee, dat het gewoonte was om zelfmoordenaars op een horde, een plat vlechtwerk van ongelijke grootte, naar het galgeveid te vervoeren.
22. K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen*, dl. I, Leiden 1890, p. 441 deelt mee, dat het in verschillende landen gewoonte was om mensen, die vals geld kochten of uitgaven aan een halve galg te hangen. Het is onduidelijk waarom dit dan bij Ledenberch gebeurde, daar hij zich hier niet aan schuldig had gemaakt.
23. J. den Tex, *Van Standen tot Staten*, pp. 51-89 geeft met name op de pp. 51-89 een goed overzicht van Ledenberchs rol in de politieke ontwikkelingen, zoals hiervoor geschetst.
24. RGP 152, p. 529 (d.d. 22 oktober 1618) en RGP 176, p. 129 (d.d. 17 mei 1619).
25. RGP 176, p. 148 (d.d. 6 juni 1619).
26. De ambachtshoofdelijkheid van Voorburg was op 26 september 1615 door Maria de Melun, echtgenote van Lamoraal, prins van Ligne, aan de stad Delft verkocht. Zie:

- G. Gorris, H. Hardenberg, N. J. Pabon m.m.v. D. van der Meide, *Dorp aan de Vliet*, Scheveningen 1948, p. 35.
27. RGP 176, p. 149 noot 935 a. Minuut-missive in: Algemeen Rijksarchief, *Archief van de Staten-Generaal*, inv. nr. 4934 d.d. 7 juni 1619. Het origineel is verloren gegaan, terwijl er in geen van de archieven te Delft melding van deze missives wordt gedaan noch iets over diens gevolge ondernomen acties was te vinden. (Met dank aan de heer B. van der Wulp van het GA Delft.)
 28. RAZH, *Archief van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland*, inv. nr. 377 d.d. 7 juni 1619.
 29. Van Vliet was schout van 1601-1632. Zie: Gorris e.a., p. 286. Sinds 1616, het jaar waarin Voorburg in bezit van Delft kwam, pachtte hij dit ambt voor 30 gulden per jaar, aldus uit de serie Maanboeken bij het GA Delft bleek (met dank aan de heer B. van der Wulp). In 1607 was deze schout met de secretaris en bode in een proces met de baljuw van Rijnland verwikkeld en in 1612 moest hij zich met de secretaris en schepenen opnieuw voor de baljuw verantwoorden. Zie: Gorris e.a., p. 45.
 30. Gorris e.a., p. 33. F. Egmond, De hoge jurisdicties van het 18e-eeuwse Holland, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 19 (1987), pp. 129-161 met name p. 154 en de kaart op pp. 160-161.
 31. A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Assen 1974, pp. 336-337.
 32. Met dank aan mej. R. Roelevink, die mij op dit argument attendeerde.
 33. J. D. M. Bardet, *Kastelenboek provincie Utrecht*, Bussum 1975 (5e dr.), p. 349. Uit RAZH, *Archief van Johan van Oldenbarnevelt, 1586-1619*, inv. nr. 3506 blijkt, dat in 1616 opnieuw werd gepoogd om de voorlopige koopcontracten van de heerlijkheid Zuilen en Westbroek van 1602 en 1610 met Jacques de Cocquier alsnog ten uitvoer te brengen.
 34. J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, dl. XXII, Amsterdam 1790, pp. 32-36 met name p. 36. Deze schrijft overigens niets over de grafschennis zelf.
 35. Vriendelijke mededeling van F. Schoonheim, auteur van: *De Hervormde kerk van Oud-Zuilen in: Jaarboek Oud-Utrecht 1977*, pp. 71-84, welk artikel later ook als afzonderlijke brochure is uitgegeven.

INGEZONDEN

Op het onlangs verschenen artikel over de Utrechtse volkskundige Hermina Grolman (*Maandblad Oud-Utrecht* 62 (1989) 110-115) zijn enkele kleine addenda te melden. De lijst van haar publikaties kan aangevuld worden met het volgende artikel: „Hoe de centrale systematische catalogus aan het Volkenkundig Instituut te Utrecht tot stand kwam”, in: *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940 aangeboden aan G. A. Evers* (Utrecht, 1940) 116-122. Verder bevindt zich in het archief van de Universiteitsbibliotheek (nr. 163, sub 20466) een brief van Kohlbrugge aan curatoren van 15 maart 1920 waaruit blijkt dat mej. Grolman niet pas in 1922 maar al vóór 1920 in dienst is getreden van de universiteit. Eerst ontving zij het salaris „van den niet meer bestaanden amanuensis voor

de operatieve chirurgie”. Kohlbrugge poogde nu een bescheiden salarisverhoging voor haar te bewerkstelligen door een benoeming tot tweede amanuensis voor te stellen. Dr. J. J. de Wolf (Vakgroep Culturele Antropologie) deelde mij mee dat de Centrale Volkenkundige Catalogus, bijgehouden tot ca. 1970, voor het vinden van oudere literatuur een nog tot op heden geraadpleegd bibliografisch apparaat is. De catalogus bevindt zich in Transitorium II. Hij vestigde er voorts de aandacht op dat ook de hoogleraar H. Th. Fischer er over heeft geschreven: „Das Ethnologische Institut zu Utrecht, Ein Institut ohne Museum und fast ohne Bücher” (*Ethnologischer Anzeiger*, III, Heft 2 (1933) 101-102).

UB, Utrecht

A. D. A. Monna

EEN LUIKLOK VAN ODIJK NAAR ZEIST

De klok op de zolderverdieping van het Zeister Slot, die als congreszaal is ingericht, is afkomstig uit het Romaanse dorpskerkje van Odijk. De klok draagt het volgende opschrift:

„Anno Domini 1505. Sanctus Heribertus heischen ich. Gregorius van Trier gois mich.

Dit gegeven is bekend uit de moderne literatuur¹). Ik wil hier stilstaan bij de aankoop van de klok in 1593 en het ophangen in de toren van de Romaanse dorpskerk te Zeist in 1616.

Uit het visitatierapport²) betreffende de kerken ten plattelande in het Sticht van 1593 blijkt dat de inwoners van Zeis een luiklok gekocht hebben maar dat de

financiering niet rond is. De visitatiecommissie³) verzoekt de Staten van Utrecht zelfs de inwoners van De Bilt mee te laten betalen aan de reparatie van de kerk aan de Dorpsstraat te Zeist. Kennelijk is de protestantse gemeente te Zeist onvoldoende draagkrachtig: „insonderheyt in 't betalen van de clocke, die se gecocht hebben.” Predikant te Zeist is dan Cornelis Anthonisz. van Hoornhove (Hornhovius)⁴), die in 1599 in opdracht van de Staten van Utrecht de eerste kaart van de provincie Utrecht zou vervaardigen. Heeft hij wellicht zelf deze suggestie aan de visitatiecommissie gedaan? Hij woonde immers te Utrecht en had als administrateur van de St. Laurensabdij te

Oostbroek relaties met de Staten van Utrecht.

In 1606⁵⁾ klaagt zijn opvolger Ds. Adolphus Spizerus over het feit „datter geen clock en is''⁶⁾ en over de concurrentie van een R.K. priester uit Wijk bij Duurstede, die tot in Zeist pastoraal actief is. Pas tien jaar later stuiten we in de bronnen weer op de luiklok uit Odijk, die inmiddels nog niet betaald blijkt te zijn. Blijkens een uittreksel uit de rekening van de rentmeester van het Vrouwenklooster van Oostbroek⁷⁾ moesten de grondeigenaren in het kerspel Zeist over elke morgen land zes stuivers en veertien penningen bijdragen in de kosten van de klok, hetgeen het Vrouwenklooster op 24 februari 1616 kwam te staan op 117 gld. inclusief voor het ophangen van de klok in de toren, aangezien het voormalige klooster op dat moment 342 morgen lands in het kerspel Zeist bezat. De betaling geschiedde in handen van de schout van Zeist, Ghijsbert Adriaensz. In de verantwoording van de post heet het: „de nieuwe clock, hangende tot Zeyst''⁸⁾.

Na 23 jaar hing dan uiteindelijk de luiklok uit Odijk in de kerktoeren in Zeist. De nieuwe hoge ambachtsheer van Zeist in 1677, Willem Adriaan van Nassau-Odijk, heeft hem daaruit laten halen om deze luiklok in de toren van zijn nieuw gebouwde Zeister Slot (1677-1686) op te hangen. En daar hangt hij na meer dan 300 jaar nog!

3703 AD Zeist Mr Dr V. A. M. van der Burg
Griffensteijnselaan 77

Noten:

1. J. E. A. L. Struick, „Een vorstelijk stuk goet''. Een vergeeten diplomaat, Willem Adriaan, graaf van Nassau-Odijk, heer van Zeist en Driebergen en zijn landhuis, Jaarboekje Oud-Utrecht 1969, blz. 150; Irmin Visser, *Het Slot te Zeist*, De Bataafsche Leeuw, Amsterdam/Dieren 1986, blz. 143. Beide auteurs noemen ten onrecht het jaar 1500 i.p.v. 1505; Gerrit Vermeer, *De Sint-Heribert of het witte Kerkje te Odijk*, De Walburg Pers, Zutphen 1987, blz. 39-40.
2. Ph. J. C. G. van Hinsbergen e.a., *Bronnen voor de Geschiedenis van Zeist*, Deel II, Assen 1967, blz. 193.
3. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Stichtse Historische Reeks 9, Zutphen 1983, blz. 319-320.
4. V. A. M. van der Burg, *Cornelis Anthonisz. van Hoornhove (Hornhovius), pastoor en predikant te Zeist alsmede kartograaf in 1599*, Maandblad Oud-Utrecht (61) 1988, blz. 42-43.
5. J. Ph. De Monté Verloren e.a., *Bronnen voor de Geschiedenis van Zeist*, Deel III, Assen 1980, blz. 47 (verder te citeren als Bronnen III).
6. L. Visser, *Het dorp Zeist*, Zeist 1980, blz. 10 meent dat met het gegeven uit 1606 niet op een luiklok maar op een uurwerk bedoeld wordt dat in ieder geval blijkens de afbeelding van H. Saffteven uit 1651 van het middeleeuwse kerkhofpoortje met de toren gezien vanuit het zuidoosten op de toren te Zeist aangebracht was.
7. *Bronnen III*, blz. 91.
8. H. J. van Eekeren, *De Oude Kerk te Zeist*, Deel 2, Van de Poll-Stichting, Zeist 1975, blz. 135-136 vermeldt deze gegevens niet en maakt ook geen gewag van de herkomst van de luiklok uit Odijk.

BOEKENSCHOUW

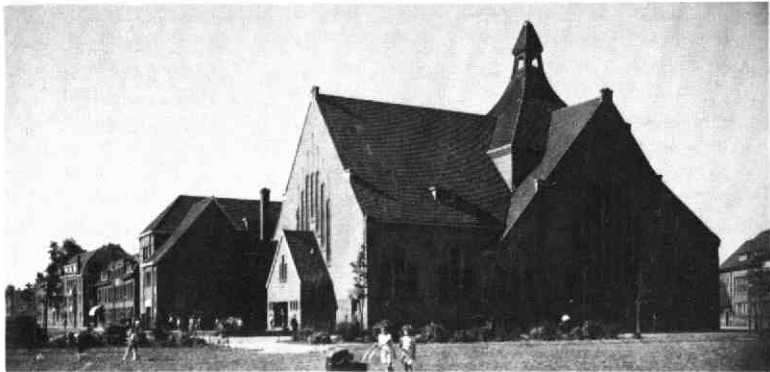
H. M. J. Müter en Ben J. Nichting, *Opkomst en ondergang van een parochie. Geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw van Goede Raad te Utrecht 1918-1990*. Utrecht, Parochie O.L.V. van Goede Raad, 1989. Met drie bijlagen en foto's. ISBN 90 90003218 5. Prijs f 12,50.

Verkrijgbaar bij de schrijver: Mgr. v. d. Weteringstr. 11B, tel. 33 19 81, en bij Boekhandel Broese-Kemink a.d. Stadhuisbrug.

Op zondag 31 december 1989 werd de parochiekerk van O.L. Vrouw van Goede Raad, gelegen langs het H. J. Schimmelplein in Utrecht-West, gesloten en de parochie als zodanig opgeheven. De pastoor, de historicus en oud-leraar drs. H. M. J. Müter, heeft zijn laatste dienstjaar onder meer besteed aan het vastleggen van de geschiedenis van zijn parochie. Het regionale dagblad besprak het boekje inmiddels, maar meer aandacht ging uit naar het ernaast afgedrukte interview met de auteur. Deze deed daarin enkele forse uitspraken met betrekking tot het kerkelijk verleden, de katholieke seksuele moraal en de positie van de vrouw in de kerk. De koppenmaker had er boven gezet: „Ik heb persoonlijk de doodzonde in m'n parochie afgeschaft'' (UN 12.XII.1989). De dag na de pu-

blicatie van het vraaggesprek belde de redactie naar het aartsbisdom om te vernemen welke maatregelen de kerkelijke autoriteiten tegen de geïnterviewde dachten te nemen. Aan de Maliebaan bleek niemand aan zoiets te hebben gedacht, waarna het relletje uitgeperst leek. De priesterraad van het bisdom blies het vijftje nog even aan, zodat de bisschop weigerde officieel het eerste exemplaar van de parochie-geschiedenis in ontvangst te nemen. Hij schreef de auteur een persoonlijk briefje met de mededeling dat deze in zijn ambtsgebied de doodzonde dan mocht hebben afgeschaft, maar dat hij er nu zelf een bedreven had, en wel een van ergernis. Waarna hij hem nog vele jaren toewenste om het goed te maken. Meer dan 'n paar ingezonden stukken van veront-ruste zielen zat er voor het Utrechtse journaal niet in. Nu het boekje zelf. De recensent wiens initialen onder dit stukje staan, heeft de auteur als leraar geschiedenis gehad. Hij is dus ongeveer de laatste die een objectief oordeel kan uitspreken. Daar komt bij dat hij ook nog de lagere school heeft doorlopen op de Thomas a Villa Nova, ver vóór Müters tijd, zodat „de kwestie B. te U.'' hem niet onbekend was. Op p. 39-44 wordt deze affaire, een welhaast klassiek conflict tussen de fraters en een parochie-

Kerk O.L. Vrouwe van Goede Raad en Schimmelplein in de jaren vijftig.

school, uit de doeken gedaan. Laat ik maar gewoon zeggen dat ik me met het boekje van Mütter net zo min verveeld heb als dertig jaar geleden onder zijn lessen. De eigen kerkelijke opvattingen van de schrijver worden zowel im- als expliciet zeer duidelijk.

Ook sociaal geeft hij nu en dan een fascinerend inkijkje. Met name het streven van pastoor F. M. J. van Leeuwen (1938-1951) biedt hier aanknopingspunten. Overigens is deze „onvermoeibare werker“ niet achter zijn bureau gestorven, maar in een ziekenhuisbed (p. 47).

Het lijkt mij dat de rol van de kapelaans wat onderbelicht is gebleven. Met uitzondering van M. Doesburg, die later een stem zou hebben in de deconfessionalisering van het NKV, komen ze nauwelijks aan bod. Een goed idee was de integrale opname van twee parochiegidsen, een uit 1940 en een uit 1983. De verschillen tussen beide edities spreken boekdelen.

Ben J. Nijching verzorgde een uitvoerige en precieze beschrijving van kerk en interieur. W. H. J. Dekker schreef over de orgels. Er zijn acht prachtige kleurenfoto's opgenomen. Het boekje aanschaffen en lezen is de Goede Raad die wordt gegeven door v. S.

T. Haakma Wagenaar, F. G. M. Broeyer, R. N. Roland Holst; De gebrandschilderde ramen in de Dom. Utrecht, Citypastoraat Domkerk, 1988. 46 blz., prijs f 7,50. Verkrijgbaar in het winkeltje van de Domkerk.

Om eerlijk te zijn: de ramen in het noorder- en zuidertransept van de Domkerk vind ik wel imposant maar niet mooi. Ik denk dat de schoonheidsopvattingen van de jaren dertig daaraan debet zijn. Ze gaan uit van een monumentaliteit en een pretentie die gedateerd zijn. Namen als die van Jan Toorop (hij komt ook in dit boekje voor), Jozef Cantré en Leendert Bolle, in die tijd van grote bekendheid, zeggen ons niets meer. Dat neemt niet weg dat over de indrukwekkende Domramen van R. N. Roland Holst (1868-1938), die ze als zijn levenswerk beschouwde, veel interessants te vertellen is. Dr. Frits Broeyer deed in ons *Maandblad* verslag van de schenking ervan (nov. 1989,

124-130) en nu is er dit boekje met een drietal bijdragen over de ramen zelf.

Th. Haakma Wagenaar beschreef vlak voor zijn overlijden (1986) de achtergrond van de totstandkoming. Zijn conclusie luidt onder meer: „de gotische Dom vraagt om wat meer kleur in de beglazing. Wellicht wordt daarvoor nog eens opnieuw een nationaal comité opgericht“. Het leeuwedeel van het boekje gaat zitten in een achtergrondverhaal van genoemde dr. F. G. M. Broeyer over de rol die de ethische theoloog A. M. Brouwer heeft gespeeld bij de totstandkoming van de ramen. Roland Holst heeft zijn adviezen verregaand ingewilligd. Of de Bijbelgeleerden met de telkens uit negen punten bestaande karakteristiek van de vier evangelisten nu nog meegaan durf ik niet te zeggen.

Brouwer gaat wel heel ver in die omschrijvingen. Zelfs waagt hij het het viertal thuis te brengen in de vier klassieke temperamen: Mattheüs is de flegmaticus, Marcus de sanguinicus, Lukas de cholericus en Johannes de mysticus.

Dat de kunstwerken er bij de conservatieve Domkerkgemeente niet zomaar ingingen, spreekt vanzelf. „De gemeenteleden vinden het al erg genoeg, dat er zoveel in den Dom is, dat aan de Roomsche kerk herinnert“, klaagt een notabele. Er is een barmhartige instantie die verhindert dat deze gemeenteleden vandaag de dag nog eens „in den Dom“ kunnen rondkijken; ze zouden er van hun geloof vallen bij de aanblik van al datgene waarvoor de godzalige vaders goed en bloed hebben veel gehad om het eruit te krijgen. Uit heel de discussie over de ramen, en ook nog in dit artikel, blijkt een zekere onwennigheid in protestantse kring om over iconografische kwesties te spreken en te schrijven. De beeldenstormen en de witkwas zijn de nieuwe bezitters van de Dom niet in de koude kleren gaan zitten. Broeyer heeft er een alleraardigst, vooral theologisch geörienteerd artikel over op papier gezet. Tenslotte is nog de toelichting opgenomen die Roland Holst zelf over het oud-testamentische raam heeft geschreven.

Daarin betuigt hij dank aan A. M. Brouwer voor diens bijdrage aan „'t iconografisch en theologisch deel“ van zijn werk.

v. S.

Gerard Siebert en Jurjen Zeilstra, 80 jaar Stadszending te Utrecht. Kampen, J. H. Kok, 1989. 108 blz. ISBN 90 242 49 41 4. Prijs f 17,50.

De verschijnselen secularisatie en kerkverlating zijn niet iets van de laatste vijftig jaar. Aan het begin van deze eeuw ontdekte de predikant E. B. Couvée al dat de massa van de kerk begon te vervreemden. Om die ontwikkeling te keren werd op 1 juli 1909 in Utrecht de vereniging „Stadszending“ opgericht. Een trefcentrum en huiskamer vond men in de door de r.k. Willibrord-parochie ontruimde kerk aan de Herenstraat, een gebouw dat omgedoopt werd tot „Silo“. De man die in de bewogen geschiedenis van de Stadszending naast en na Couvée de belangrijkste rol heeft gespeeld was ds. A. Dronkers, tot aan zijn emeritaat in 1975 een bekende verschijning in Utrecht.

De historicus en theoloog Zeilstra doet in een viertal hoofdstukjes verslag van de ontwikkelingen tot aan dat jaar. In dat verhaal staan nog meer bekende namen, waaronder die van de evangelist F. Alarm, ook wel „broeder“ en zelfs „vader“ A. genoemd. Hij leidde de stadszending op de post Hoograven, toen gemeente Jutfaas, maar kerkelijk Hervormde Gemeente van Utrecht. Over deze kleurrijke figuur zou veel meer te vertellen zijn, net als over het werk in de ziekenhuizen, onder de woonwagenbewoners, de koetsiers en de gravers van het Amsterdam-Rijkkanaal. Maar met zulke informatie is de schrijver spaarzaam. De rode draad in de geschiedenis is bij hem de dikwijls moeizame relatie Stadszending-Hervormde kerk.

Gerard Siebert, op dit ogenblik part-time predikant van de Stadszending, beschrijft de nieuwe oriëntatie van het werk na 1975. Je kunt hier gerust van een fundamentele koerswijziging spreken. Na een periode waarin de kerk zich profileert tegenover de wereld

(Couvée) en vervolgens een waarin de kerk meer „werelds“ wordt (Dronkers), is men vanaf 1975 de nadruk gaan leggen op de dienstbaarheid van de kerk, een dienstbaarheid die ook een sociaal en maatschappelijk karakter heeft. Zo wordt de oude tegenstelling kerk-wereld betrekkelijk. Een oud steunpunt in de Roobolstraat wordt nieuw leven ingeblazen, en niet alleen meer door de Hervormde kerk maar in oecumenische samenwerking.

Beide auteurs presenteren een interessant stukje kerkgeschiedenis, waarin in de Utrechtse setting een veel bredere ontwikkeling in kerk en samenleving wordt weerspiegeld.

De onzekerheden en de vragen die Siebert aan het slot formuleert horen daar ook nog bij, al is dat geen geschiedenis meer maar het zoeken van een toekomstperspectief.

v. S.

AGENDA

Op zaterdag 28 april a.s. organiseert de activiteitencommissie een excursie naar enkele regentenkamers in Utrecht. Tijdens deze excursie zal onder andere een bezoek worden gebracht aan de Oude R.K. Aalmoezienerskamer.

In verband met de beperkte oppervlakte van deze kamers, kunnen er niet meer dan 25 personen aan deze excursie deelnemen. Het verdient daarom aanbeveling u tijdig aan te melden, in ieder geval voor 25 april a.s.

Bij het ter perse gaan van dit maandblad was nog niet bekend of op 28 april twee of drie kamers bezocht zullen worden.

Voor nadere inlichtingen en voor aanmelding kunt u contact opnemen met dhr. F. Vogelzang, tel. 030-87 01 10.

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 3 - maart 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Emmalaan 14
3581 HT Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hanzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

DE UTRECHTSE SCHILDER HERMAN SAFTLEVEN EN „AN EXTENSIVE RHINELAND VIEW . . .” UIT 1669

De aanleiding tot het schrijven van dit artikel is van tweeërlei aard. Een tijdje geleden ontving ik het verzoek om ter gelegenheid van het afscheid van dr. Rüdiger Klessmann als directeur van het Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig een bijdrage te leveren. „Wir denken unserseits”, aldus de uitnodiging, „an kleine wissenschaftliche oder künstlerische Beiträge, an Freundschaft-, Erinnerungs- und Dankgrüße jeder Art und Form”.

Het Centraal Museum te Utrecht heeft in de afgelopen jaren zeer intensief samengewerkt met het Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig. Dat was onder meer het geval met de tentoonstelling „Nieuw licht op de Gouden Eeuw”. Zonder de energie en inspirerende inzet van dr. Rüdiger Klessmann zou die internationaal zeer hoog aangeslagen expositie nooit het niveau hebben gehaald die de tentoonstelling uiteindelijk heeft bereikt. Als hommage aan de pur-sang museumman Klessmann voldoe ik dan ook zeer gaarne aan het verzoek dat ik vanuit Braunschweig ontving.

Ongeveer gelijktijdig met de vriendelijke invitatie uit Braunschweig kreeg ik van de Londense kunsthandel Rafael Valls de catalogus *Recent acquisitions 1989*, waarin onder meer een schilderij van de Utrechtse kunstenaar Herman Saftleven voorkomt (afb. 1). In die catalogus heet Saftlevens schilderij, dat gesig-neerd is en het jaartal 1669 draagt, „An Extensive Rhineland View with Country Folk in Boats moored by Fortified Buildings”. Een grondiger analyse van de voorstelling van dit schilderij leidt, zoals we zullen zien, tot een verrassende voorstelling, waardoor de titel concreter gesteld kan worden.

Mijn keuze voor een bijdrage over Herman Saftleven heeft niet uitsluitend te maken met het verschijnen van de genoemde catalogus van kunsthandel Valls. Dr. Rüdiger Klessmann heeft een uitgesproken interesse voor Nederlandse 17de-eeuwse schilderkunst. Zijn grote belangstelling en eruditie op dit gebied heeft hij jarenlang kunnen botvieren in het Herzog Anton Ulrich-Museum, waar een keur-collectie van Nederlandse meesters uit de Gouden Eeuw bijeen is gebracht. In die verzameling ontbreekt het werk van Herman Saftleven niet. Het Braunschweigs museum heeft behalve twee fraaie schilderijen van Saftleven¹⁾ ook een aantal representatieve tekeningen.

Herman Saftleven

Herman Saftleven, ook wel Zachtleven geheten, werd in 1609 te Rotterdam geboren als telg van een familie die meerdere kunstenaars telde. Zijn vader, eveneens Herman genaamd, evenals zijn oudere broer Cornelis en zijn jongere broer Abraham schilderden ook. Van zijn dochter Sara is bekend dat ze tekende²⁾. Kort voor zijn huwelijk, dat op 15 mei

1633 in de Utrechtse Dom werd voltrokken, moet Saftleven zijn geboorteplaats verlaten hebben om zich in Utrecht te vestigen.

Saftleven ging met zijn vrouw, Anna van Vliet, in een huis „over St-Pieters Kerckhoff” wonen, mogelijk het huidige pand Achter St. Pieter 13 of 15. Vóór zijn huwelijk woonde hij in de Korte Jansstraat. Later, in 1639, kocht hij van Godart van Reede „een huis staende voor St. Pieter aan de suytsyde der strate” het tegenwoordige huis Achter St. Pieter 7³⁾. Het echtpaar Saftleven bleef daar tot hun beider dood wonen. Blijkens een willig decreet van 4 maart 1669 bezat Saftleven ook nog aan de westzijde van de Eerste Baansteeg (aan de zuidoost zijde van de Maliebaan) een „hof” met enkele huisjes⁴⁾.

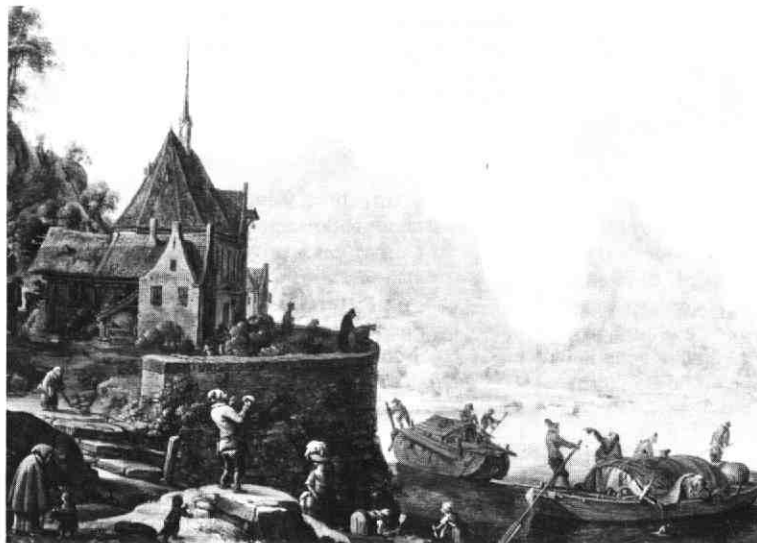
Toen Saftleven zich in 1632 of 1633 in Utrecht vestigde zal hij daar zonder twijfel direct als kunstenaar aan de slag zijn gegaan. Het was een normale gang van zaken dat iemand, die zich in een stad vestigde en daar een ambacht of nering ging uitoefenen, het burgerschap van die plaats verwierf. Voor Saftleven duurde het nog vele jaren voor hij ingeschreven werd in het Utrechtse Burgerboek. Dat gebeurde op 5 maart 1659, samen met zijn zonen Dirck en Henrick. Het blijft een open vraag waarom Saftleven eerst vele jaren na zijn vestiging in Utrecht officieel het burgerschap verwierf.

Herman Saftleven stierf op 5 januari 1685 en werd begraven in de Utrechtse Buurkerk. Zijn vrouw en beide zonen waren toen reeds overleden; zijn dochters Sara en Levina waren nog in leven⁵⁾.

Voor zover mij bekend was Frans Kipp de eerste die wees op de deplorabele toestand waarin Herman Saftleven bij diens overlijden verkeerde: „Na de dood van zijn vrouw zag hij zich genoodzaakt zijn ‘hof’ bij de Maliebaan te verkopen en na zijn overlijden worden ten behoeve van zijn crediteuren huis en boedel bij gerechtelijk decreet geveild”⁶⁾. Ruim tien jaar vóór zijn dood had Saftleven al een hypotheek op zijn huis genomen wegens een schuld van f 1.000,-⁷⁾. Overigens was die som meer dan het dubbele van het bedrag dat Saftlevens schoonzoon, Paul Dalbach, na het overlijden van zijn schoonvader betaalde voor de „huysraet, meubilen, schilderijen en teekeningen” die nog aanwezig waren, namelijk f 400,-⁸⁾. „Heel veel kunnen de laatste twee niet meer zijn geweest” merkt Kipp op⁹⁾.

Waardering

Het blijft een open vraag waarom Herman Saftleven bij zijn overlijden niet meer in goeden doen was. Voor zover dat is na te gaan heeft zijn werk hem geen wind-eieren opgeleverd. Saftlevens schilderijen, maar ook zijn tekeningen, vonden gretig aftrek, terwijl hij ook regelmatig goed betaalde opdrachten kreeg, onder

Afb. 1. Herman Saftleven,
*„An Extensive Rhineland
 View with Country Folk in
 Boats moored by Fortified
 Buildings“*, 1669.
 Londen, Kunsthandel Rafael
 Valls.

meer van het Utrechtse stadsbestuur¹⁰). Een van de vele binnen- en buitenlandse verzamelaars die werk van Herman Saftleven in bezit had, was stadhouder Frederik Hendrik van Nassau. Samen met Abraham Bloemaert, Cornelis van Poelenburgh en Dirck van der Lisse leverde Herman Saftleven in 1635 een serie schilderijen die bestemd was voor Frederik Hendriks paleis Honselaersdijk. Het betrof een reeks met voorstellingen uit de *Pastor Fido* van Giovanni Battista Guarini. Het stuk van Saftleven werd in een inventaris omschreven als „Dorinde en Silvio en Melampo de hont uyt den Pastor Fido van Sactleeve“¹¹).

In de collectie Van Wyttenhorst - om nog maar een voorbeeld te noemen - bevonden zich minstens achttien schilderijen van Herman Saftleven. Dat is bekend dank zij een inventaris die verzamelaar Willem Vincent van Wyttenhorst in 1651 samenstelde en tot 1659 bijhield. De inventaris en een aantal schilderijen dat erin wordt vermeld, is bewaard gebleven in kasteel Herdringen in Westfalen. Van de Saftlevenschilderijen zijn er slechts drie bewaard gebleven¹²). Uit de Van Wyttenhorst-inventaris valt duidelijk af te leiden dat het werk van Herman Saftleven door de bank genomen tamelijk hoog werd getaxeerd. Zo werd voor een „boeren scuer met veel potten en ketels ende beelden daer in, seer curieus alles by maelcander geassorteert op een groot hout paneel“, dat in 1651 werd aangekocht, vijftig gulden betaald, „dog“, zo wordt er aan toegevoegd, men „soude daer teegenwoordig wel hondert en vyftig gulden“ voor betalen. Voor een „boerenkermis“, die omschreven wordt als „een groot paneel seer curieus gescildert ende playsant geordineert met veel aardige figueries“ werd bij aankoop in mei 1657 niet minder dan vijfhonderd gulden betaald.

Verder vernemen we uit de inventaris van Van Wyttenhorst dat Herman Saftleven de figuren schilderde in landschappen „van de Hert een scilder tot Haerlem“¹⁴). Ook met Cornelis Poelenburgh werkte Her-

man Saftleven samen: een „lantschap met een ruintie up een paneel met beeldekens daer in, seer playsant in de hoogte van Corn. Poelenburgh“ werd door Saftleven „voort upgemaect“. Er was nog een kunstenaar met wie Saftleven samenwerkte: Jacob Savery, een neef van Roelant Savery. Bij een „callectie seer curieus en net uitgebeeld deur Jacques Savery op pampier“ verzorgde Herman Saftleven het landschap. Een ander geval betreft „Een vercke meede seer curieus geschildert deur Jacques Savery en van Herman Saftleeven de grondt gemaect“. Voor zijn aandeel aan dit laatste schilderij ontving Saftleven twaalf gulden, Savery tien. In de inventaris is ook nog sprake van een „geytie“ en een „oliphant“, beide „curieus geschildert van Jacques Savery ende de gront van Herman Saftleeven“.

Overigens verdwenen ook schilderijen van Herman Saftleven uit de collectie Van Wyttenhorst. „Een waterval“, die in 1649 werd aangekocht, werd later „aen monsieur d'Armillvillers vereert“.

„Een seer curieus hups viercant landschap van Herman Saftleeven“, op 7 juli 1652 aangekocht werd in 1654 „verruylt tegen een stuckie van Andries Both“ terwijl een ander „seer curieus hups viercant landschap van Herman Saftleeven de weergay van het bovenstaende“, dat in september 1652 werd aangekocht, twee jaar later „is verruylt tegen een stuckie van R. Savery“. Het omgekeerde gebeurde ook: „Een heel playsant stuckie van Roelandt Savery met veel aardige besties, hebbe het selveige verruylt tegen een stuckie van Herman Zaftleeven“; dat vond eveneens in 1654 plaats.

Terloops wordt in de inventaris bij „een waterval van Hercules Zeegers“ vermeld dat het schilderij in 1649 werd „vereert van Herman Saftleeven“. Dit stuk was afkomstig uit bezit van Saftlevens vader¹⁵).

Ik ben tamelijk uitvoerig ingegaan op de inventaris van Van Wyttenhorst omdat het document meer in-

formatie biedt dan een droge opsomming van schilderijen en taxatiewaarden. Boeiend is zeer zeker dat we concrete gegevens krijgen over samenwerking van Herman Saftleven met andere, meestal Utrechtse kunstenaars. Die werkzaamheden hebben niet alleen betrekking op het (bij)schilderen van bijvoorbeeld een landschap, maar ook op voorbereidende bezigheden zoals het aanbrengen van de „grondt“.

Behalve Saftlevens artistieke kwaliteiten werden ook zijn technische vaardigheden duidelijk gewaardeerd. Men zou dan ook verwachten dat hij een groot aantal leerlingen heeft opgeleid. De kunstenaarsbiograaf Arnold Houbraken laat inderdaad de indruk na dat Saftleven meerdere „discipelen“ had¹⁶⁾, maar veel meer dan twee zijn er met een hoge graad van zekerheid niet te noemen. De eerste was Willem van Bommel (1630-1708), die behalve door Houbraken¹⁷⁾ ook door Joachim von Sandrart¹⁸⁾ wordt vermeld.

De tweede leerling van Saftleven was Jan van Bunnick (1654?-1727), aan wie Houbraken ook lovende woorden besteedt¹⁹⁾. Overigens mogen we wel aannemen dat ook Saftlevens dochter Sara in de leer was bij haar vader.

Van Bommel en Van Bunnick hebben een eigen stijl van schilderen ontwikkeld, zodat er op dat punt geen sprake is van navolging van hun leermeester Saftleven. Navolgers waren er overigens wel. De belangrijkste is Jan Griffier (1645, 1652, of 1656-1718), die juist bekend is geworden door zijn Rijnlandschappen in de trant van Saftleven. Toen Griffier in Engeland verbleef werd hij daar de „Gentleman of Utrecht“ genoemd, alhoewel de relatie met Utrecht behalve die met het oeuvre van Saftleven - verre te zoeken is.

Blijkbaar bestond in Engeland wel belangstelling voor het genre dat Saftleven had gecreëerd. Zo maakte Paul Constantijn La Fargue (1733?-1782) voor Engelse opdrachtgevers wandbeschilderingen in de trant van Herman Saftleven.

Behalve de Nederlandse schilder Griffier waren het vooral Duitsers die zich inspireerden op het werk van

Herman Saftleven, in het bijzonder Johann Christian Vollerdt (1708-1769) en Christian Georg Schütz Sr. (1718-1791).

Naast het legertje navolgers van Herman Saftleven duiken ook al vroeg copisten van diens werk op. Zo wordt in de inventaris van de nagelaten goederen van „z(aliger) Elbrechta van Blanckendael, laest weduwe van Cornelis van Praet, mitsgaders van Mr. Johan Strick in zijn leven advocaat“ van 14 april 1673 vermeld: „Twee lantschapijens sijnde copijen na Sachtleven^{19a)}“. In de catalogus die te Utrecht werd uitgegeven naar aanleiding van de boedelveiling van de „overledene WelEd. Gestrenge Heer Jacob Carel Martens, regeerend Burgemeester, Raad in de Vroedschap dezer stad etc“ op 9 april 1759 komen onder nummer 19 eveneens „Twee Rhiijngesichten zijnde een paar, als van H. Saftleven“ voor. En zo zijn er, zeker in de 18de eeuw, meer voorbeelden te geven van copieën naar schilderijen van Herman Saftleven²⁰⁾. Afgezien van zijn artistieke capaciteiten moet Herman Saftleven ook bestuurlijke kwaliteiten gehad hebben. In 1655, 1656 en 1665 was hij overman van het St. Lucasgilde en in 1657, 1658, 1666 en 1667 deken van dat gilde²¹⁾.

Een saillant detail waaruit naar voren komt dat de familie Saftleven in Utrecht bekendheid genoot blijkt uit de *Dagelijksche Aanteekeningen* die Mr. Everard Booth, „Raad-Ordinaris in den Hove Provinciaal van Utrecht en Oud-Raad ter Admiraliteyt“, in 1672 en 1673 „gedurende het verblijf der Franschen te Utrecht“, bijhield²²⁾. Booth vermeldt in zijn dagboek op 20 oktober 1672 dat de zoon van Saftleven „om eenige moeyten die hij met de Fransche soude hebben gehad“ op bevel van Stoupa, gouverneur der Fransen, op zeer gewelddadige wijze gevangen was gezet in een kelder „daer water in is van een leck creet“. De volgende dag werd Saftlevens dochter ontboden bij Stoupa, van wie ze te horen kreeg dat haar broer terstond zou worden vrijgelaten op voorwaarde dat „sij haer wilde laten gebruyken“ door

Afb. 2. Herman Saftleven, *Rijnlandschap met Utrechtse Dom(toren)*, 1652. Hamburg, Kunsthalle.

Afb. 3. Pieter des Ruelles, *Het St. Agnietenklooster te Utrecht*, Centraal Museum (Bruikleen Rijksdienst Beeldende Kunst).

Monceaux, die door de Fransen was aangesteld als „ontvanger der contributiën en schattingen“ in de provincie Utrecht. Uiteindelijk werd Saftlevens zoon op 5 november 1672 vrijgelaten zonder dat zijn zuster op de oneerbare voorstellen van Stoupa was ingegaan.

Herman Saftleven kwam ook na zijn overlijden niet in het vergeetboek terecht. Hij kreeg een vaste plaats in kunstenaarsbiografieën. Dat is onder meer het geval in *De Grootte Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen* van de 18de-eeuwse schildersbiograaf Arnold Houbraken, die de meest uitvoerige bron over Nederlandse 17de-eeuwse schilders is.

Houbraken besluit zijn biografie van Saftleven met een gedicht van de „Puikdichter J. v. Vondel“²³⁾. Overigens is de literaire kwaliteit van Van den Vondels gedicht niet bepaald van dien aard om hem het predikaat „puikdichter“ toe te kennen²⁴⁾. Houbraken besteedt terloops ook nog aandacht aan Herman Saftleven in het derde deel van *De Grootte Schouburgh*, waar hij aansluitend op de biografie van Gerard de Laresse een stukje kunsttheorie ten beste geeft²⁵⁾. Daar brengt Houbraken zijn leermeester Samuel van Hoogstraeten ter sprake. Deze bezat, aldus Houbraken, „een groot verstant, in by na alle zaken; inzonderheid verstont hy de grontreegels der Konst, zoo volkomen in allen deelen, dat ik niet geloof dat 'er iemand na hem dezelve beter verstaan heeft: maar, hy was daarom geen hoogvlieger in de behandeling van de zelve“.

Tegenover de super-intelligente maar niet zo vakbe-

kwame Van Hoogstraeten plaatste Houbraken „anderen die min dan een gemeen verstant bezaten“, maar daarentegen „grootte vernuftelingen te boven streefden“. Als voorbeeld van een alles behalve intelligente, maar wel bekwame schilder noemt Houbraken onze Herman Saftleven, „dien geagten Rynstroomschilder“ voegt hij daar aan toe. „Deze was“, aldus Houbraken, „zoo onbedreven in de Weereldkunde, zoo onnoozel in zyn omgang, en zoo eenvoudig in zyn bergrypen buiten de Konst“. Wellicht is het begrip naïviteit in deze context een correctere karakterisering dan achterlijkheid. Het lijkt me althans niet erg waarschijnlijk dat het Utrechtse schildersgilde een halfgare als bestuurder zou hebben aangesteld, en dat zelfs gedurende meerdere jaren. En zou men een dergelijk iemand gevraagd hebben voor de regeling van „de verkooppinge van de schilderyen toebehoort hebbende Syn Exselentsye Vycontte de Staffoort“? Volgens een akte van 11 oktober 1662²⁶⁾ trad Herman Saftleven te Utrecht namelijk op als veilingmeester bij de verkoop van een aantal schilderijen uit de collectie van „Vycontte de Staffoort“, die niemand minder was dan de beroemde verzamelaar Thomas Howard, graaf van Arundel en Surrey²⁷⁾.

Toch zal in de opmerkingen van Houbraken ongetwijfeld een kern van waarheid steken, te meer omdat hij het heeft over „die goede oude Man“²⁸⁾. Zou Herman Saftleven op oudere leeftijd zo „onnoozel“ zijn geworden dat daar de verklaring ligt voor de desolate toestand waarin hij, zoals Kipp²⁹⁾ op scherpzinnige wijze heeft opgemerkt, bij zijn dood verkeerde? Een sluitend bewijs is niet te leveren. Want hoe is het te verklaren dat Saftleven van 1680 - vijf jaar vóór zijn dood; hij was toen eenenzeventig jaar oud - tot 1684 bij de zeer kunstzinnige Agnes Block op haar landgoed „Vijverhof“ langs de Vecht nog zeer actief was met het tekenen van bloemen en planten³⁰⁾. Daarnaast bleef hij doorgaan met schilderen; zijn laatst bekende schilderij dateert uit 1684³¹⁾. Kortom: het blijft een kwestie met meer vragen dan antwoorden.

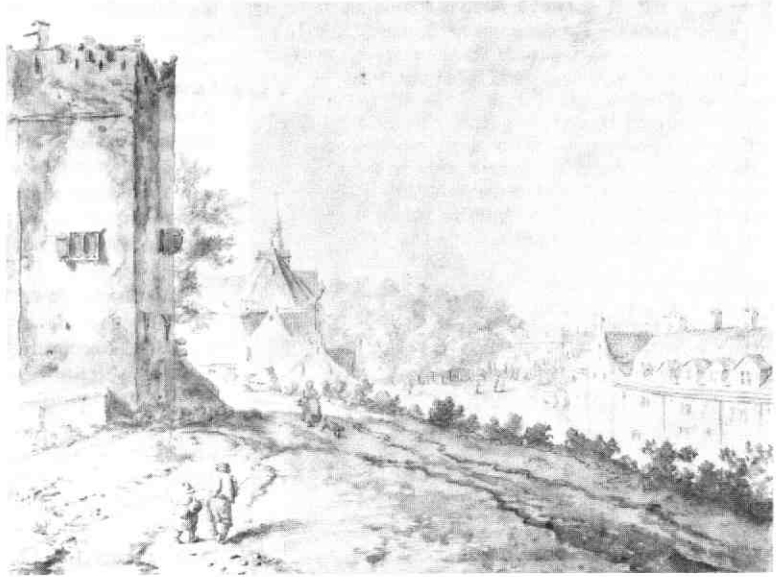
Oeuvre

„Herman Saftleven“, zo begint J. Nieuwstraten een artikel over deze schilder, „werd geboren te Rotterdam in 1609 en stierf in 1685 te Utrecht. Het grootste deel van zijn lange leven wijdde hij aan het schilderen van de stereotiepe, panorama-achtige rivierlandschappen; verhalend werk met een uitgesproken archaïstische inslag en met een veelheid van miniatuurachtige detail, die zo vaak de deprimerende kleinheid van visie begeleidt. Omstreeks 1650 verschijnt dit type vergezicht in Saftlevens werk, als het enigszins teleurstellend besluit van de merkwaardige ontwikkeling die hier nader zal worden belicht.

Aanvankelijk schilderde hij in een verbazingwekkende opeenvolging van stijlen, die hem kenmerkt als een uiterst beïnvloedbaar karakter en een geest die meer wendbaarheid dan diepgang bezat“³²⁾.

Nieuwstraten legt ook verantwoording af waarom hij uiteindelijk vijfendertig pagina's wijdt aan een kunstenaar waar hij nauwelijks een goed woord voor

Afb. 4 Anoniem, Gezicht op de stadswal bij de St. Servaastoren met het St. Agnietenklooster te Urecht, tekening, ca. 1650. Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst.

over heeft: „In 1935 verscheen Stechow's artikel over Herman Saftleven in Thieme-Becker, waarin bondig en overzichtelijk de hoofdmomenten van zijn ontwikkeling zijn aangegeven. Dit beeld kan hier en daar scherper worden gesteld, hoofdzakelijk dank zij een rijker studiemateriaal van afbeeldingen dan Stechow destijds ter beschikking had, en behoeft slechts een enkele essentiële verbetering³³⁾. Stechow, aan wie Nieuwstraten zijn artikel opdraagt, was de eerste die een kort, maar degelijk overzicht van Saftlevens leven en werk presenteerde³⁴⁾. Van recenter datum is het uitvoerige, goed gedocumenteerde werk van Schulz³⁵⁾, dat geldt als het standaardwerk over Saftleven.

Herman Saftleven begon zijn artistieke loopbaan te Rotterdam rond 1627 met het maken van tekeningen en prenten in de trant van Willem Buytewech. Vanaf 1630 begon Saftleven met het schilderen van landschappen. Ze verraden de invloed van Jan van Goyen, maar ook van Pieter Molijn en Salomon van Ruysdael. Tussen 1634 en 1637, dat wil zeggen in de eerste jaren dat hij in Utrecht woonde, schilderde Saftleven stalinterieurs. Ze zijn verwant aan het werk van zijn broer Cornelis, die trouwens eind 1634 gedurende een korte periode ook in Utrecht verbleef.

Wanneer Herman Saftleven in deze fase was blijven steken, dan zou hij naar alle waarschijnlijkheid niet terecht zijn gekomen in de galerij van bekende Nederlandse kunstenaars uit de 17de eeuw, ondanks de waardering die er wel degelijk voor zijn stalinterieurs bestond. Zo schrijft Joachim von Sandrart dat Saftleven „in Landschaften wie auch allerley Bauren-Oeconomien überaus fleissig un artig“ was³⁶⁾. Na zijn stal-excursie zette Herman Saftleven zich weer aan het schilderen van landschappen. Aanvankelijk ont kwam hij niet aan de invloed van een aantal Utrechtse kunstenaars die stuk voor stuk een belangrijke bijdra-

ge leverden aan de ontwikkeling van de Nederlandse landschapsschilderkunst: Abraham Bloemaert, Cornelis van Poelenburgh, Roelandt Savery en Jan Both. In de loop van de jaren veertig van de 17de eeuw wist Saftleven zich steeds meer los te maken van de artistieke invloeden van zijn kunstbroeders om uiteindelijk rond 1650 een eigen stijl en eigen genre te ontwikkelen. Cornelis de Bie, een Zuidnederlandse tijdgenoot van Saftleven, geeft in *Het Gulden Cabinet van de Edele Vry Schilder-Const* duidelijk te kennen dat hij Saftlevens stalinterieurs zeer waardeert, maar zijn landschappen nog hoger schat: „oock in Landschap/plaisante verschiene ende sulckdanighe werken daer hy in is uytstekende ende alle Meesters insulckdanighen stijl overtreffende“³⁷⁾.

Landschappen, zoals De Bie te berde brengt, zijn in vele exemplaren bewaard gebleven. Saftlevens hoge productie is mogelijk te wijten aan een vlotte werkwijze, maar in elk geval had hij het voordeel van een lang leven.

Saftlevens landschappen zijn vrijwel uitsluitend tafereelen die doen denken aan het Duitse midden-Rijngebied³⁸⁾. De ingrediënten voor deze voorstellingen bestaan uit een heuvelachtig landschap; een rivier die zich door het dal slingert; enkele gebouwen, hutten of ruïnes, langs de oevers of op de heuvels; soms rotsen en begroeiing; op de rivier één of meerdere vaartuigen, al dan niet bemand met nijvere bootwerkers; langs de oevers en in de bergen allerhande figuurtjes die met alles en nog wat in de weer zijn; soms ook 'n lastdier en gewoonlijk wel enkele vogels. Ondanks dit tamelijk beperkt arsenaal aan motieven is er in het oeuvre van Herman Saftleven geen sprake van stereotypie. Vol fantasie maakt Saftleven voor elk schilderij een nieuwe setting, compleet met aangepaste belichting en gevarieerd koloriet. Veel van Saftlevens landschappen zijn vanaf een hoger gelegen punt weergegeven. Zeer typerend zijn de cou-

Afb. 5 Herman Saftleven, *De stadswal achter de St. Mariakerk te Utrecht, 1645.*
Particulier bezit.

lisse-achtige constructies die Saftleven toepast en die hij op geraffineerde wijze gebruikt bij de opbouw van zijn composities.

Vóór het midden der jaren zestig van de 17de eeuw zijn de landschappen gewoonlijk weids, als panorama's voorgesteld; daarna zijn ze veel meer in close-up gezien. In dit laatste geval gaat het praktisch uitsluitend nog om schilderijen van beperkte afmetingen. Formaten spelen overigens geen enkele rol wat betreft de precisie waarmee Saftleven te werk gaat; zijn gehele oeuvre is opvallend zorgvuldig afgewerkt.

„De stukken van zyn eersten tyd“, zo vat Houbraken het samen in zijn biografie van Saftleven, „waren eenvoudig, zynde de natuur, zoo in schikking als kleur gevolgt, ik heb'er gezien die my wonder wel gevelen. Maar naderhand, zoo 't schynt, niet te vrede met de schikking der natuur; dat is de voorwerpen te schilderen zoo als ze hem in 't leven voorkwamen (wyl die zig allezins niet even behaaglyk voordoen) zoo heeft hy een eige schikking, of om wel te zeggen een byenschikking, van verscheiden behaaglyke voorwerpen te gelyk in zyn werk gebragt; uitgezondert eenige gezigten die hy aan den Ryn vlak naar 't leven gevolgt heeft, die ook door kenbare teekenen de plaatsen aanduiden, en van zyn ander werk duidelyk te onderscheiden zyn. Dit zegt ik niet, om dat ik oordeel dat hy met zulks te doen tegen de konstregelen misdaan heeft, geheel niet; in tegendeel moet ik zyn groot vernuft en fraaije vindingen in dit opzigt pryzen, dewyl hy al het schoone heeft weten uit te kiezen, en by een te schikken, zoodanig dat zyne penseelkonst (de mode mag hare rol daar meê onder spe-

len zoo als ze wil) altyds plaats zal ingeschikt worden in de beroemdste konstkabinetten. Ja ik moet tot zynen roem zeggen, dat my onder de Nederlandsche Landschapschilders geen bekend is, die zyne verschieten zoo helder en dun, als ook de graden of trappen van wyking, beter en bevalliger heeft waargenomen, of ook zyn werk woeliger, en cierlyker gestoffeert, te weten dit zy gezegt van stukken die van zyn besten tyd zijn; want zyn laatste werken voldoen myn oog zoo wel niet, om dat zy al te bontkleurig zyn“³⁹).

„An Extensive Rhineland . . .“

Zoals aan het begin van dit artikel al werd meege-deeld dook recent in de Londense kunsthandel een schilderij van Saftleven op onder de titel „An Extensive Rhineland View with Country Folk in Boats moored by Fortified Buildings“. Het paneeltje, 21 × 28 cm, is perfect in te passen in het oeuvre van Saftleven: niet meer het weidse, panorama-achtige landschap, zoals de kunstenaar dat voorheen placht te schilderen, maar meer in close-up gezien, wat overigens niet ten koste van de dieptewerking gaat. Voor het overige lijkt de titel aardig de lading te dekken. Wel kan men zich afvragen of het correct is om te spreken van een „Rhineland View“. Het zou zeer zeker beter zijn te spreken van een „impressie“, maar termen als „Rijnlandschap“, „Rijngezicht“ etc. zijn in verband met schilderijen van Saftleven zo ingeburgerd dat men bij de onnauwkeurigheid van de terminologie niet eens meer stilstaat⁴⁰).

Interessanter is het om een nadere blik te werpen op de „Fortified Buildings“, de versterkte gebouwen. In *Utrecht op schilderijen*⁴¹) heb ik enkele schilderijen van Saftleven gepubliceerd waarop de kunstenaar in zijn zogenaamde Rijnlandschappen Utrechtse bouwwerken of onderdelen van dergelijke gebouwen plaatst.

In de Kunsthalle te Hamburg bevindt zich bijvoorbeeld een „Rijnlandschap“ uit 1652, waarin de Domtoren voorkomt (afb. 2).

Een dergelijke situatie doet zich ook voor in het hier gepresenteerde schilderij (afb. 1): de zogenaamde versterkte gebouwen zijn namelijk te identificeren als het Utrechtse St. Agnietenklooster. Een vergelijking met andere schilderijen (afb. 3), tekeningen (afb. 4) en prenten maakt dat duidelijk. Een gedeelte van dat convent is bewaard gebleven en maakt thans deel uit van het Centraal Museum⁴²). Saftleven beeldt het Agnietenklooster af vanuit het noordoosten. Voor het rondeel dat hij rechts van het klooster weergeeft (maar daar in werkelijkheid niet stond) heeft Saftleven zich ongetwijfeld geïnspireerd op een gedeelte van de Utrechtse verdedigingswerken. In 1645 heeft hij van deze verdedigingswerken een gedeelte op een schilderijtje vastgelegd, namelijk de stadswal achter de Utrechtse St. Mariakerk⁴³) (afb. 5).

Met deze voorstelling van het Utrechtse St. Agnietenklooster wordt een exemplaar toegevoegd aan de zeer weinige schilderijen waarop het gebouw is afgebeeld. In verhouding tot het grote aantal kloosters dat de stad Utrecht bezat, is het aantal schilderijen dat betrekking heeft op dergelijke gebouwen uiterst ge-

ring. Bovendien zijn die schilderijen merkwaardig genoeg alle in verband te brengen met het St. Agnietenklooster⁴⁴).

Dankzij een vroedschapsresolutie van 20 januari 1668 is iets bekend over wat er zich in het St. Agnietenklooster afspeelde in de periode dat Saftleven zijn hier besproken schilderijtje vervaardigde⁴⁵). In die bewuste resolutie wordt uitvoerig ingegaan op de aanvraag van ene „seigneur“ Jean de la Cam die in het St. Agnietenklooster een fabriek voor het vervaardigen van „crystal de montaigne“ - bergkristal - zou vestigen. In het dokument is ook sprake van twee kelders, die door de schilder Abraham Willaerts werden gebruikt als atelier. Willaerts overleed op 18 oktober 1669. In het St. Agnietenklooster bevond zich toen ook de „Toon-kamer“, waar Utrechtse schilders hun werk konden exposeren.

In hoeverre er een aanknopingspunt te vinden is tussen de situatie in het St. Agnietenklooster in 1669 en het vervaardigen van het schilderijtje in datzelfde jaar, al dan niet in opdracht, is een puur speculatieve kwestie. Zeker is in elk geval dat we het schilderij in het vervolg een exacter titel kunnen geven: „Gefantaseerd rivierlandschap met het Utrechtse St. Agnietenklooster“.

Centraal Museum, Utrecht

Jos de Meyere

Noten

1. Het Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig bezit van Herman Saftleven een „Berglandschap met sater en nymfen“ uit 1643 en een „Rijnlandschap“ uit 1660. Zie: R. Klessmann, *Die holländische Gemälde*, Braunschweig 1983, 184-185, nrs. 343 en 344.
2. F. D. O. Obreen, „Herman Saftleven II en zijne nagelaten schilderijen“, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, dl. 5, Rotterdam 1882-1883, Geslachtstafel t.o.p. 128 en W. Schulz, „Blumenzeichnungen von Herman Saftleven d. J.“, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 1977, 149.
3. Protocol van notaris W. Brecht, 19 december 1639. Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst.
4. Notulen 1896 nr. 65. Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst. De huisjes werden in twee partijen verkocht, respectievelijk op 12 maart en 30 mei 1684.
5. Dat blijkt onder meer uit het Protocol van notaris W. Zwaerdecroon Jr. van 20 oktober 1685: Paul Dalbach, capitein ten dienste dezer landen, gehuwd met Zara Saftleven en gemachtigde van Levina Saftleven, zijn vrouws zusters“. Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst.
6. F. Kipp in catalogus *De Dom in puin*, Utrecht (Centraal Museum) 1974, 29.
7. Transportregister, fol. 100, 12 december 1674: „Herman Sachtleven, constschilder bekend schuldig te zijn aan Rudolph de Goy 1000 car. gld. - stelt hypotheek op zijn huis Voor St Pieter aan de ZZ“. Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst.
Op 13 oktober 1685 vindt transport plaats van „huis, erf, en grond, gelegen Achter St. Pieter te Utrecht, te voren eigendom van de kinderen van Herman Saftleven, aan Zacharias Verbessel, deurwaarder der stad Utrecht, na gerechtelijke verkoop wegens uitwinning door Roeloff de Goy“. Grosse in bezit van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, Inventaris Oorkondenverzameling (Prins) nr. 44.

8. Protocol notaris W. Zwaerdecroon Jr. van 20 oktober 1685. Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst.
9. Kipp a.w. (noot 6), 33 noot 6.
10. Onder andere in 1647-1648 blijkt de thesauriersrekeningen van de stad Utrecht, fol. 51: „Herman Saftleven Schilder betaelt d' somme van 150 gld. hem vereert voor de exemplaren vande offtecykeninge deser Stadt by hem gedaen ende in plaet wtgegeven“. S. Muller, „Schilders, beeldhouwers enz. voorkomende in de rekeningen der stad Utrecht“, in F. D. O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, dl. 2, Rotterdam 1879-1880, 266.
11. De inventaris van de schilderijen op paleis Honselaersdijk werd in 1707 opgemaakt door Robert Duval en door hem in 1713 herzien en aangevuld. In 1719 werd alles opnieuw gecontroleerd. Deze inventaris werd op 27 juni 1719 ondertekend door Rousaers. Zie: S. W. A. Drossaers en Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes*, dl. 1, 's-Gravenhage 1974, 524.
Saftlevens schilderij uit de serie voor paleis Honselaersdijk wordt bewaard in de Gemäldegalerie te Berlijn (DDR). Zie over de geschiedenis van dit doek: H. Börsch-Supan, „Die Gemälde aus dem Vermächtnis der Amalie von Solms und aus der Oranischen Erbschaft in den brandenburgisch-preussischen Schlössern“, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 1967, i.h.b. 165-166, 172 en 197 nr. 120.
12. Zie in dit verband: C. H. de Jonge, „Utrechtse schilders der XVIIde eeuw in de verzameling van Willem Vincent Baron van Wyttenhorst“, *Oudheidkundig Jaarboek* 1932, 120-134.
13. Voor de verdere gegevens ben ik uitgegaan van de inventaris en niet van het overigens zeer informatieve artikel van De Jonge (noot 12).
14. De Haarlemse schilder De Hart, die in de inventaris van Van Wyttenhorst op kasteel Herdringen ook als De Hart wordt vermeld, is mij verder onbekend. Ook dr. P. Biesboer, conservator van het Frans Halsmuseum te Haarlem, kon mij geen nadere informatie geven.
15. Het schilderij van Hercules Seghers bevindt zich nog in het kasteel Herdringen. Zie: W. Schulz, *Herman Saftleven 1609-1685. Leben und Werke*, Berlijn-New York 1982, 3.
16. A. Houbraken, *De Grootte Schouburgh der Nederlandt-sche Konstschilders en Schilderessen*, dl. 1, 's-Gravenhage 1753², 343: „Onder de beste Discipelen van Herm. Zachtleven. . .“.
17. Idem.
18. A. R. Peltzer (ed.), *Joachim von Sandrarts Academie der Bau-, Bild-, und Mahlerey-Künste von 1675*, München 1925, 216: „Der berühmte Landschaftmaler Wilhelm Bemmell von Utrecht hat daselbst bey dem im vorigen Capiteln gelobten Sachtleven den Anfang in der Kunst gemacht“.
19. A. Houbraken, *De Grootte Schouburgh der Nederlandt-sche Konstschilders en Schilderessen*, dl. 3, 339: „Na dat zyne ouders bespeurden dat hy inzonderheit tot de schilderkunst geneigt was, werd hy in 't jaar 1668 bestelt by den berugten Herman Zachtleeven, by wien hy in den tyd van drie jaren zoo veer in de Konst vorderde, dat hy eigen werken dorst ondernemen, welke hy met veel roem teneinde bragt“.
- 19a. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Arch. II 3146.
20. Behalve de schilderijen van Herman Saftleven waren ook zijn tekeningen en prenten nog generaties lang dienstig aan andere kunstenaars. Zo nam Abraham Rademaker (1675-1735) voor zijn prenten regelmatig het werk van Saftleven als voorbeeld.
21. S. Muller, *Schilders-Vereenigingen te Utrecht*, Utrecht

- 1880, 129 en 131. In 1657 en 1658 was Saftleven samen met Cornelis van Poelenburgh deken, in 1666 met Johan van der Meer en in 1667 met Jan van Bijlert.
22. J. A. Grothe, „Dagelijksche Aanteekeningen gedurende het verblijf der Franschen te Utrecht in 1672 en 1673, gehouden door Mr. Everard Booth”, *Berigten van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, Utrecht 1857, 45, 46 en 54.
 23. Houbraken (noot 16), 340-341.
 24. Zie over dit en andere gedichten van Vondel die betrekking hebben op Saftleven: J. W. C. van Campen, „Vondels relaties met Utrechtsche kunstenaars”, *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”* 1937, i.h.b. 41-49.
 25. Houbraken (noot 16), dl. 3, 137-139.
 26. De kwitantie, ondertekend door Herman Saftleven, bevindt zich in de collectie Fondation Custodia, Institut Néerlandais te Parijs.
 27. Over de lotgevallen van deze collectie: F. H. C. Weijters, *De Arundel-Collectie. Commencement de la fin Amersfoort 1655*, Utrecht (Rijksarchief) 1971.
 28. Cursivering van mij.
 29. Zie noot 6.
 30. Zie over dit aspect van Saftlevens kunst: Schultz, (noot 2), 135-153.
 31. Het doek, voorstellende een gefantaseerd rivierlandschap, bevindt zich in particulier bezit.
 32. J. Nieuwstraten, „De ontwikkeling van Herman Saftlevens kunst tot 1650. Spiegel van stromingen in de Nederlandse landschapschilderkunst”, *Nederlands Kunst-historisch Jaarboek* 1965, 81.
 33. Idem, 81-82.
 34. W. Stechow in: H. Vollmer, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, dl. 29, Leipzig 1935, 310-311.
 35. W. Schultz, *Herman Saftleven 1609-1685. Leben und Werke. Mit einem kritischen Katalog der Gemälde und Zeichnungen*, Berlin-New York 1982.
 36. Peltzer (noot 18), 190.
 37. C. de Bie, *Het Gulden Cabinet vande Edele Vry Schilder-Const*, Lier 1661, 274-276.
 38. Herman Saftleven maakte slechts enkele schilderijen die een redelijk betrouwbare topografische situatie weergeven. Ik hoop daar binnenkort in een apart artikel nader op in te gaan. Zie in dit verband ook: J. de Meyere, *Utrecht op schilderijen*, Utrecht 1988, 48-52 en 96-98.
 39. Houbraken (noot 16), 340-341. Een zeer verwant oordeel bij: J. Campo Weyerman, *De Levens-Beschrijvingen der Nederlandsche Konst-Schilders en Konst-Schilderessen*, dl. 2, 's-Gravenhage 1729, 83-86. Weyermans biografieën zijn voor het overgrote deel gebaseerd op Houbraken.
 40. Tijdens zijn reizen langs Rijn en Moezel heeft Herman Saftleven tal van tekeningen „naer het leven” gemaakt. De voorstellingen op deze tekeningen heeft hij variërend en parafraserend in zijn schilderijen verwerkt. Zie in dit verband: H. Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts* Haarlem 1942, 206-207.
 41. De Meyere (noot 38), i.h.b. 254-255 en 277.
 42. Zie over de geschiedenis van dit gebouw: J. de Meyere, *Het Agnietenklooster*, Utrecht 1988.
 43. Zie over dit schilderijtje, dat zich in particulier bezit bevindt: J. W. Salomonson, *Op de wal agter St. Marye*, Amsterdam-Oxford-New York 1983.
 44. De Meyere (noot 38), 244-251.
 45. De Meyere (noot 42), 39-41.

VOORJAARSLEDENVERGADERING

De Algemene Voorjaarsledenvergadering vindt plaats op donderdag 31 mei in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 5. Aanvangstijd: 19.30 uur. De zaal gaat om 19.00 uur open.

N.B. In verband met verbouwwerkzaamheden is de Fundatie van Renswoude niet beschikbaar.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de vorige Najaarsledenvergadering (ter inzage)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over 1989, de jaarrekening en de accountantsverklaring (bij het ter perse gaan van dit Maandblad nog niet gereed).
5. Jaarverslag 1989 van de secretaris (ter inzage)
6. Historisch bezoekerscentrum voor de stad Utrecht
7. Samenwerkingsverband historische verenigingen in de provincie Utrecht
8. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda en activiteiten
9. Bestuursmutaties
Aftredend en niet herkiesbaar: mw E. I. Jimkes-Verkade. Het bestuur stelt voor in haar plaats te benoemen: P. C. B. Maarschalkerweerd
10. Decharge van de leden van de commissies voor propaganda en excursies. Benoeming van de leden van de nieuwe propaganda- en activiteitencommissie
11. Rondvraag
12. Sluiting

Na afloop van de vergadering rond 20.45 uur zal mw drs. Marjo van Loon een lezing houden (met lichtbeelden) over de geschiedenis van de gezondheidszorg in Utrecht. De avond zal worden afgesloten met een drankje, ditmaal muzikaal omlijst door Frits Kruijt, viool en Martin Feiters, piano.

NAAR EEN HISTORISCH BEZOEKERS-CENTRUM VOOR DE STAD UTRECHT

Op 16 maart 1990 werd de nota van de Werkgroep Historisch Presentatiepunt met de titel „Naar een historisch bezoekerscentrum voor de stad Utrecht“ aangeboden aan de Wethouders Van Hassel en Andriessen. Deze werkgroep was een voortvloeisel uit een brief van de Vereniging Oud-Utrecht en de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht d.d. 3 mei 1989 aan het College van B&W. Op 25 oktober stelde het College voor om een ambtelijke verkenning naar het initiatief voor een historisch presentatiepunt uit te voeren. De werkgroep was breed samengesteld en bestond uit vertegenwoordigers van Oud-Utrecht, de STABU, de VVV, het museum Het Catharijneconvent, de Dienst Gemeentelijke Musea, de Archiefdienst, de sector Monumenten, de Afdeling Economische Zaken van de Dienst Ruimtelijke Ordening, Bureau Voorlichting en P.R. en de Afdeling Openbare Werken, Milieu en Monumenten van de Secretarie.

Uitgangspunt voor de werkgroep was de vraagstelling: hoe kunnen binnen- en buitenlandse toeristen en recreanten en de lokale bevolking zodanig worden geïnformeerd over het historisch aanbod, de historische ontwikkeling van het gebied waar men verblijft en de mogelijkheden die de historische omgeving, monumenten en musea bieden, zodat de omgeving meer voor hen gaat leven en herkenbaar wordt.

Om aan deze vragen tegemoet te komen bestaan er in landelijk gebied (bijv. natuurgebieden) informatiecentra, of in Engelse steden zgn. Heritage Centres. De wens die uit de werkgroep naar voren is gekomen is om een vergelijkbaar centrum in Utrecht te ontwikkelen. Als lokatie wordt daarbij gedacht aan een plaats aan of in de buurt van het Domplein. De meest reële lokatie lijkt op het ogenblik de garage Vredendaal aan het Domplein.

Op korte termijn zal de garage op deze plaats verdwijnen en de eigenaar heeft te kennen gegeven de ruimte te willen verhuren ten behoeve van een functie passend bij de oudheden op en om het Domplein.

Opmerkelijk is dat vrijwel gelijktijdig met de geboorte van het idee binnen de vereniging Oud-Utrecht dergelijke initiatieven in 's-Hertogenbosch en Deventer het licht zagen. In samenwerking met de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming werd een nota „bezoekerscentra voor lokale historie“ in december 1989 uitgegeven. De voorzitter van de NCM preees bij de aanbidding van de Utrechtse nota de voortvarendheid van het Utrechtse initiatief.

Ook de beide aanwezige Wethouders toonden hun enthousiasme over de voorgenomen oprichting van een historisch bezoekerscentrum. *E. M. K.*

VAN DE REDAKTIE

Door een aantal oorzaken is het Maandblad van februari zodanig vertraagd in de brievenbussen van de leden terechtgekomen, dat de meesten verstoken zijn gebleven van tijdige informatie over het politieke forum „De toekomst van de stad“. Dit forum, georganiseerd door de activiteitencommissie van Oud-Utrecht, werd gehouden op 7 maart 1990. Veel leden ontvingen het Maandblad, met het inlegvel

over het forum, pas op 8 maart.

Op deze misser is door de vereniging Oud-Utrecht een groot aantal teleurgestelde en ook boze reacties ontvangen.

De gang van zaken wordt door de redactie ernstig betreurd en zij zal dan ook alles in het werk stellen om een herhaling in de toekomst te voorkomen.

INGEKOMEN

In het artikel over Hermina C. A. Grolman in het Maandblad van november 1989 wordt op blz. 111, linker kolom, derde regel van onderen, gesproken over een Nederlands Hervormde H.B.S. voor Meisjes.

Deze benaming is onjuist. Het ging hier om een zgn. Bronsveldschool, bestaande uit 4 scholen, nl. een lagere en een MULO-school voor meisjes en dito voor jongens. De ingang voor meisjes was aan het Oud-

kerkhof 23 (het hek zit er nog steeds) en voor de jongens aan het Domein. Het hele complex is later verbouwd en uitgebreid tot 2 nieuwe schoolgebouwen, die inmiddels een andere bestemming hebben gekregen (Muziekschool).

Wat de filosofie van ds. Bronsveld (1839-1924) precies inhield, weet ik niet. Ik weet alleen, dat men geen katholieken of socialisten wenste als leerkracht. Verder deed het er niet veel toe. Dit heeft mijn vader mij verteld, die, evenals mej. Grolman, in 1914 als vakonderwijzer werd benoemd en wel voor tekenen. Hij moet haar dus hebben gekend, maar ik kan het hem niet meer vragen, omdat hij al bijna 20 jaar dood is. Ik teken hierbij aan, dat de leerkrachten bij het lager en

MULO-onderwijs werden gekwalificeerd als onderwijzers, die bij het V.H.M.O. als leraren.

Ds. Bronsveld, aldus het Woordenboek voor de Vaderlandse Geschiedenis van K. ter Laan, was stichter der Christ. Historische Unie, tegen Rome en tegen dr Abraham Kuyper. Sedert 1880 was hij predikant te Utrecht.

Hoofd van de meisjesschool was mej. Jansen en van de jongensschool de heer A. ten Have. Deze laatste woonde naast de ingang aan het Oudkerkhof 23. Het huis staat er nog steeds.

Utrecht
Maliesingel 62

Mr W. Ch. Groen

BERICHTEN

Archief boekhandel Van Rossum geïnventariseerd

De boekhandel, later tevens kunsthandel en uitgeverij van „de Weduwe van Rossum“, Achter het Stadhuis, heeft een belangrijke rol gespeeld in de katholieke emancipatie. Eerst alleen in de stad, later ook landelijk. Hoe onomstreden zijn positie was, blijkt uit het feit dat dr Herman Schaepman, een man die altijd met geldgebrek worstelde, de firma als kassier benutte. Alle stalhouderijen en oesterleveranciers deponeerden hun rekeningen voor „de doctor“ bij zijn uitgever.

G. Boer verzorgde de inventaris van het archief van de firma. Ze zag het licht als publicatie nr. 1 van de Ge-

meentelijke Archiefdienst. De prijs is f 10,-. De inleiding geeft een beknopte geschiedenis van „De Weduwe“, die zich ook bewoog op het terrein van de religieuze kust en de kerkmuziek. Ik wijs erop dat Petrus M. A. van Rossum (geb. 1903) niet in 1987, maar reeds in 1980 is overleden. Zowel in de inleiding (p. 7) als in het genealogisch overzicht (p. 45) staat het verkeerde jaartal. De inventaris, die verlucht is met portretten en afbeeldingen van in- en exterieur van de zaak, is verkrijgbaar bij de Gemeentelijke Archiefdienst aan de Alexander Numankade.

v. S.

BOEKENSCHOUW

J. G. van Rossum du Chattel, *Beelden in Utrecht. Het verhaal dat beelden vertellen. Utrecht, Matrijs 1989. Historische reeks Utrecht dl. 13. ISBN 90 704 84 3. 80 blz. m. illustr. f 19,90.*

Achtien jaar geleden verscheen een boekje van Cor Schilp dat *Beelden in de stad Utrecht* heette. Natuurlijk is dat intussen niet meer up to date en een aanvulling is dus welkom. Met de bundeling van een aantal krante-artikelen zoals die nu voor ons ligt is dat doel voorbijgeschoten. Om te beginnen is het moeilijk zoeken want een index ontbreekt. Verder had Schilp gekozen voor een indeling per wijk/buurt. Deze auteur heeft zich laten leiden door een cultuurhistorische opzet, wat tot veel vage en slecht geformuleerde wijsheden leidt maar niet tot zakelijke informatie. En er staan dingen in die niet kloppen. Zo heeft Troelstra wel degelijk iets met Utrecht te maken: hij woonde hier drie jaar. Nu en dan wordt er een „beeldspraak“ gebruikt, die klinkt als het geluid van een griffel die loodrecht over een lei wordt bewogen. Voorbeeld: „zijn borstbeeld dat een sluimerend bestaan leidde“. Straatnamen worden verkeerd gespeld (*Eduard*

Meysterlaan), inscripties onvermeld gelaten die met enig spoorwerk te achterhalen geweest zouden zijn en bijnamen gegeven die niet juist zijn c.q. weggelaten waar ze er wel degelijk zijn. Joop Hekmans Muzen-fontein heet in de Utrechtse volksmond „de douche“, en Mari Andriessens Wilhelmina staat bekend als „de Dokwerkster“.

Dat de gouden toneel-muze op de voorgevel van Dudoks schouwburg ook wel „de goude dasspeld“ wordt genoemd kan de schrijver niet weten want die naam rouleert alleen maar intern. Maar bovenal hindert mij de quasi-wijsgerige flierefluiterij en de voortkabbellende woordenstroom die wordt afgedrukt zonder tot iets nuttigs of leuks te dienen. Elders is er al op gewezen dat dit boekje niet volledig is. Achterin staat een lijst van beelden per wijk afgedrukt waarbij kaartjes zijn gevoegd. Die beide elementen zijn handig, zij het dat de kaartjes te klein zijn.

Maar „het verhaal“ dat deze schrijver zijn beelden laat vertellen komt neer op een in gebrekkige stijl geschreven reeks gemeenplaatsen. Culturele Zaken van de Gemeente late alsnog Schilp aanvullen en herdrukken. Dan zijn we beter af.

v. S.

Het Griftpark. Het verhaal over een park dat nog geen park is. Brochure gemaakt in opdracht van de Open Werkgroep Griftpark, Utrecht, 1989. 38 blz. m. foto's. Prijs f 2,50. Verkrijgbaar bij Wijkwinkel Witte-vrouwen, Bekkerstr. 118 en Wijkwinkel Votulast, Nwe. Koekoekstr. 85 en in de boekhandel.

Als er in de jaren tachtig één schandaal is geweest dat Utrecht landelijk in het nieuws bracht en hield, dan was het de lijdensgeschiedenis met het Griftpark. Rond 1960 werd op dit terrein de gasfabriek afgebroken en in 1975 ging de Gemeente ten lange leste accoord met de aanleg van een park. Toen men goed en wel met de werkzaamheden begonnen was, werd er in 1980 gif gevonden. De ene schoonmaakploeg volgde op de andere. Ze haalden niets uit. Totdat de oplossing werd gezocht in de methode van de damwand („een doos met een lekke bodem”), ook weer in een eerste en een tweede variant. De wethouder van milieu dreigde op te stappen als de Raad met dat plan niet accoord ging (jan. 1985). In 1986 kiest een nieuwe wethouder voor een nieuwe oplossing: de geo-hydrologische. Maar de minister houdt vast aan de damwand. Die blijkt te duur, zodat Nijpels in mei 1989 toch nog instemt met een onderzoek naar afgraving, een methode die steeds door de omwonenden is verdedigd. De „Open Werkgroep Griftpark” heeft de verwickelingen en alles wat eraan vastzit in een brochure op 'n rijtje gezet. Met de bedoeling voor buurtbewoners, politici en ambtenaren enig houvast te bieden. En om er bij de eerst genoemde categorie de moed in te houden, want de helden van het eerste uur dreigen vermoed te raken. Nuttig alleen al is de opsomming van de verschillende gifsoorten en hun werking (14-15). De brochure is geschreven van uit de binnenkant van het verzet. De bewondering voor de volhouders daarin stijgt naarmate men in het boekje voortdort. De Open Werkgroep heeft resultaten geboekt en is niet van plan het bijltje er bij neer te leggen. Haar mening staat kort en bondig op 'n oude muur aan de Blauwkapelseweg: „Alleen schoon is mooi!”. Dat uitroepteken aan het slot wordt in dit boekje toegelicht. v. S.

Utrecht in kaart gebracht. Kartografie van de stad 1541-1990. Catalogus van de Tentoonstelling Gem. Archiefdienst i.s.m. het Centraal Museum. Utrecht, 1990. 86 blz. Prijs f 15,-.

De Utrechtse kartografie, zowel die van de stad als die van de provincie, staat de laatste jaren volop in de belangstelling. De tentoonstelling in febr.-maart 1990 was de vrucht van het grote werk *Kaarten van Utrecht* verschenen in 1989 (bespr. *Mbl. O Utr.* okt. 1989, 100-101). Omdat kaarten grensgevallen zijn tussen archief en museum is dit project een co-productie van Gem. Archief en Centraal Museum, zodat de namen van de gemeentearchivaris en die van de directeur van het museum broederlijk onder het voorwoord staan. Dirkje Kuik opende de tentoonstelling op 2 februari met een voordracht die de techni-

sche kanten van het kaartenmaken belichtte. De kaarten van de 16de tot en met de 19de eeuw worden ingeleid door Marijke Donkersloot-de Vrij, terwijl F. J. Ormeling en E. Hoeboer de 20ste-eeuwse kartografie voor hun rekening nemen. Dat gaat tot en met een digitaal bestand van de basiskaart van de gemeente, waarop allerlei instanties (bestrating, groen, riolering, om er 'n paar te noemen) kaartuitsneden uit het stedelijk grondgebied voor zich op het scherm kunnen krijgen. Utrecht liep hier voorop. Veel kaartenmateriaal van de ROVU is nog niet ontsloten. Dat zal pas gebeuren na overdracht ervan aan het gemeente-archief. De zorgvuldige beschrijving van de 79 tentoongestelde kaarten en een twaalfstal varia maakt dit boekje tot een catalogus. De reproducties van de kaarten zijn zo klein dat ze slechts een vage indruk geven. Ik heb maar één drukfout gevonden en wel in de titel van Van Heussens *Historia* (nr. 31). Voorts is het woord *legenda* nog steeds een meervoudsvorm (nr. 76). Opvallend is dat de katografie ook voor reclame-doeleinden wordt ingeschakeld: VVV-kaarten, vaarwaterkaarten en een kaart „Utrecht-kenniscentrum” zijn er voorbeelden van. Het boekje is goed verzorgd uitgegeven en verkrijgt blijvende bruikbaarheid door onder meer een personenregister en een literatuurlijst. v. S.

Drs. J. P. C. M. van Hoof en drs. A. A. Luttik, Utrecht als militaire stad. 's-Gravenhage Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, 1989. 60 blz. met illustr. ISBN 90 70677 253.

Op schriftelijke aanvraag gratis verkrijgbaar bij de afd. Voorlichting COKL, Knoopkazerne Utrecht.

De enige krijgskundige verrichting die op mijn naam staat is een indianendansje met enkele gelukkige lotgenoten op het terrein van de Van Sypsteynkazerne aan de Leidseweg. Dat was in de late namiddag van woensdag 27 september 1961, nadat ons zojuist de mededeling had bereikt dat wij „voorgoed ongeschikt” waren bevonden voor het vervullen van de militaire dienstplicht. Bijna dertig jaar later is er in die contreien heel wat veranderd. De Van Sypsteynkazerne heeft plaats gemaakt voor Holiday Inn (1968), de aan de Croeselaan gelegen (oude) Knoopkazerne is gesloopt (1986) en nog dit jaar 1990 gaat de Hojelkazerne tegen de grond. Midden 1991 zal het Militair Hospitaal Dr. A. Mathijssen worden gesloten en ondergebracht bij het nieuwe AZU in de Uithof. Het militaire wereldje aan de westkant van de stad is kortom danig ingekrompen en zou helemaal zijn weggevaagd als daar niet in 1987 de nieuwe Knoopkazerne zou zijn verrezen. Die heeft alleen nog de naam van „kazerne” en ziet er uit als een gewoon mensenkantoor van de late jaren tachtig: een onneembare vesting van twaalf verdiepingen, die iedereen afschrikt die er niets te zoeken heeft.

Bij de ingebruikneming van dit nieuwe gebouw is een boekje uitgegeven door de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf in Den Haag (Brochure reeks nummer 6) over de functie van Utrecht als militaire stad.

De beide auteurs beginnen bij keizer Claudius, doorlopen met soldatenlaarzen middeleeuwen, tachtigjarige oorlog en Franse tijd om dan te belanden bij de periode na 1813 tot het begin van deze eeuw, het hoogtepunt in de militaire geschiedenis van de stad. De nieuwe Hollandse waterlinie uit 1880 is op 'n kaartje duidelijk uitgetekend, net als de beide fortengordels aan de oostkant van Utrecht. Ook met foto's is de Sectie royaal geweest. Ik miste vermelding en/of afbeelding van de tijdspreuken onder de klok van de Kromhout („Zijt op tijd“).

Een hoofdstukje over de nieuwe Knoopkazerne, die aan 'n aantal staven en diensten - alles bijeen zo'n 600 man - onderdak biedt, sluit het boekje af.

Ook voor militaire nitwits als boven aangeduide ingeschrevene voor de dienstplicht 41.02.01.333 is dit een begrijpelijk en heel plezierig leesbaar verhaal. En het consumenten-axioma dat wat je voor niets kunt krijgen wel niet veel waard zal zijn, gaat hier niet op.

v. S.

Dat leven van Kunera. Getranscribeerd, van annotatie en een inleiding voorzien door J. Combrink. Rhenen, Uitg. Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o., 1988. 52 blz. met illustr. Prijs f 19,50.

Te verkrijgen bij J. Combrink, Rozenlaan 111, Rhenen. Tel. 08376-1 34 11.

„Te Schoonhoven woonde een man die zijn paard goed wilde verkopen. Hij bad daartoe tot sinte Cunera en beloofde haar een offer, maar dat vergat hij later. Op 'n dag kwam hij met een ander paard naar de markt. Maar het dier liep en sprong naar achteren, zodat hij het niet verkopen kon. Toen dacht hij weer aan zijn gelofte. Hij verdubbelde die als hij dit paard goed zou verkopen. Terstond kalmeerde het dier en de man kreeg een goede prijs voor zijn paard. Daarna deed hij zijn gelofte gestand en betaalde.“

Aldus een van de „tekenen en mirakelen“ van de martelares Cunera. Samen met „Dat leven van Kunera“ is het door de oudheidkundige vereniging Rhenen uitgegeven. Het bijzondere van dit boekje is dat het verhalen vertelt uit het grijze verleden van ons land, want volgens de overlevering is het gebeente van Cunera door Willibrord verheven.

Het verhaal bestond nog maar in één handgeschreven exemplaar dat berustte in de KB in Den Haag. Rond 1515 moet het zijn opgeschreven. Een ouder gedicht heeft er als bron voor gediend. Indertijd werd het verkocht in de stad Rhenen, ongetwijfeld om pelgrims te trekken.

Deze uitgave bevat de zestiende-eeuwse tekst met een uitvoerige verklarende woordenlijst en een beknopte inleiding. Daarin wordt gerefereerd aan een abdijs Berne „bij Hees“, wat wel *Heeswijk* moet zijn. De oude pater Kronenburg vroeg zich in zijn *Neerlands Heiligen* (1898) al af: „Wie zal hier ooit met ze-

kerheid alle verdichting van alle waarheid schiften“? R. R. Post was vijftig jaar later sceptischer en had het over een „legende“ en de „zogenaamde elfduizend maagden te Keulen“. Wie het nu leest, zal zich niet primair interesseren voor de „echtheid“ van de feiten, maar de waarde ervan zoeken in de oudheid van het verhaal en zijn eigen sfeer.

Oorsprong en achtergronden van de Cunera-cultus te Rhenen worden er duidelijk in geschetst. Nog steeds wordt zij, zij het in zeer kleine lettertjes, vermeld in het Directorium voor de Nederlandse Kerkprovincie 1990. Op 12 juni wordt haar gedachtenis gevierd.

v. S.

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 4 - april 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Emmalaan 14
3581 HT Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65 + f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hanzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

DE ORDENING VAN HET ARCHIEF RITTER

In 1982 werd ik 62 jaar!). Ik had toen 42 jaar bij de AVRO gewerkt. In 1982 kon men voor het eerst - zoals dat heet - vervroegd uittreden, een uitdrukking die ontleend moet zijn aan het monnikenwezen. Ik wou dat wel, op 62 jaar weg, sine ira et studio. Er kwam een afscheidsreceptie, waarop sommigen uwer geweest zijn, en ik kon op die dag aan vrienden en relaties een boek schenken dat ik geschreven had over Dr. P. H. Ritter Jr. en zijn werk gedurende dertig jaar bij de AVRO. Vóór die dag had ik intussen hier in de UB de heer Van der Horst, de conservator van de handschriften, opgezocht met de vraag: ik hoor dat hier een Archief Ritter aanwezig is, is dat zo? Ja, zei hij. Geordend? vroeg ik. Nee, bekende hij. Zal ik het doen, stelde ik voor. Hij antwoordde: graag.

Uit het depot kwam een ordner met brieven uit de eerste tien jaren van deze eeuw. Het was duidelijk dat Ritter vervolgens van jaar tot jaar ordners gevuld had met correspondenties. Al gauw bleek zijn bewaardrift. Ik vond zelfs huishoudelijke rekeningen en kan - als u daar belangstelling voor mocht hebben - voor u opzoeken wat een liter melk in 1912 kostte of het repareren van een fietsband in 1928. Ik sprak met Van der Horst af dat ik mappen zou maken met erop de naam en het adres van de briefschrijver en het aantal brieven van hem en aan hem. Die mappen waren de u welbekende omslagen van ruitjespapier. De firma die ze maakt heeft vier jaar gefloreerd dank zij on-

ze afname. Steeds als ik wekelijks hier in de UB kwam kreeg ik nieuwe ordners, jaar voor jaar, die Van der Horst uit het depot haalde. De lust bekreep me wel eens een keer mee naar boven te lopen om de literaire grot van Ali Baba zelf ook eens te zien.

Pas na ongeveer een jaar mocht het. Toen had ik, denk ik, blijk gegeven van doorzettingsvermogen om het op mij genomen werk af te maken. Toen kon ik waarschijnlijk ook de schok doorstaan toen ik daar nog een paar meter ordners zag staan, om en om staand om ruimte te winnen. Toen zag ik voor het eerst ook de geweldige omvang. Ik berekende 100.000 brieven. Het zijn er 60.000 geworden. Na een jaar of drie had ik alle ordners gedépouilleerd en hadden we tientallen stapels ruitjesmappen. Er diende nu samengevoegd te worden. We hadden bijvoorbeeld tien mappen Menno ter Braak, van 1930 tot 1940. Die moesten gecumuleerd worden tot één map. Op vele aanwijzingen van Van der Horst ging ik iets leren van het archiveren van stukken. De derde fase was het alfabetiseren, eerst alle mensen met een B bij elkaar en dan die enorme B weer op alfabet. Lange tafels waren nodig, er moesten immers 26 stapels op kunnen. We hebben toen het besluit genomen een grote tweedeling te maken: brieven van en aan personen en brieven van en aan instellingen. Toen was de vierde fase het opbergen in mappen. Die staan nu in lange rijen (13 meter in totaal) naast elkaar. Ze moeten op hun rugje nog de mededelingen krijgen over wat er in zit en dan wachten ons nog twee taken waarover ik aanstonds nog wat zal zeggen.

Een archief dat een kwart eeuw gesluimerd heeft is weer tot leven gewekt. Is het een belangrijk archief? Het antwoord is: Ja. Natuurlijk zitten er vele onbelangrijke stukken in zoals al die honderden brieven die Ingezonden Stukken aan het Utrechts Nieuwsblad begeleid hebben. Maar het archief ontleent vooral zijn waarde aan de duizenden brieven van letterkundigen en andere belangrijke Nederlandse figuren tussen 1907 en 1957. En niet alleen die van hen maar sinds 1930, als Ritter een secretaris krijgt, ook de carbon-doorslagen van brieven van hem aan hen. Dat „heen-en-weer“-karakter van de collectie verhoogt zijn belang natuurlijk. Het geeft aan dat Ritter een halve eeuw midden in het Nederlandse literaire leven heeft gestaan. In zijn studententijd publiceerde hij al in letterkundige tijdschriften. In 1918 werd hij hoofdredacteur van het Utrechts Dagblad, waarin hij 22 jaar lang zijn Letterkundige Kroniek schreef. Hij was 30 jaar leider van de literaire uitzendingen van de AVRO, redacteur van vele tijdschriften en auteur van vele boeken. Menno ter Braak zei van hem: „Ik heb mij altijd verbeeld dat luiheid niet één van mijn hoofdzonden was, maar desalniettemin heb ik van de dagindeling van de heer Ritter niet het flauwste begrip. Tracht ik mij daarvan door vage gelijkenissen toch een beeld te vormen, dan kan ik mij alleen voorstellen, dat hij 's morgens voor het opstaan in bed het boek van de

Ph. Ritter jr., ca. 1934. Foto: G.A.U., Top. Hist. Atlas.

week leest, dit tijdens het ontbijt reeds critiqueert, aan de koffie zijn democratische speech concipieert en in bad zijn romans dicteert". En een andere uitspraak van Ter Braak is: „Hij is medewerker van alle bladen, waarvan hij geen redacteur is, hij duikt uit alle papieren op, die in Nederland met letters worden bedrukt".

En intussen bracht Ritter als *orator didacticus* luisterend Nederland met zijn wat geaffecteerde stem dan toch maar tot het lezen van het goede, althans van het betere boek. Hij heeft eens gezegd: „De Bonte Dinsdagavond Trein is er voor professoren, doktoren en advocaten, mijn Boekenhalfuur is er voor de man in de straat". Vele verloren gewaande radioteksten zijn uit het Archief weer tevoorschijn gekomen.

U begrijpt dat die literaire archeologie me in de afgelopen vijf jaren veel genoeg gedaan heeft. Er waren soms ook verrassingen. Soms vond ik onder de I opeens een brief van Ina Boudier-Bakker. Na een tijd bemerkte ik pas dat een slecht leesbare handtekening die van Dirk Coster of Jan Greshoff was. In een order uit 1953 vond ik nog weer een tekst van Ritter uit 1913. Af en toe kwamen er tabaksrestjes tevoorschijn. Paperclips waren verroest. Er was veel tekstverlies door perforatiegaten. Eens op een dag nam ik een geordende map weer ter hand, die erg zwaar bleek: ik had er een presse-papier in laten zitten. Over een eeuw zal waarschijnlijk ook een mooie balpen met inscriptie van me gevonden worden, die ik al werkend kwijt raakte. Ik vond ook bepaalde stukken niet: Er moeten Perkiana geweest zijn en op het einde van zijn leven moet er een gedeelte gereed geweest zijn van Ritters biografie Klein Memoriaal. Ze zijn helaas niet gevonden. Maar kostbare stukken waren er ook - keimèlia - zoals enkele brieven van Multatuli aan Ritters vader, een gedicht in handschrift van Mathilde, de muze van Jacques Perk, in een poëzie-album van Dora Perk, een brief uit 1902 van Lodewijk van Deysel die Ritters talent opmerkt en de 20-jarige stimuleert en een curieuze brief van Jacobus van Looy die mededeelt: Ik heb een boek geschreven en ga het Jaapje noemen.

Ik heb ook de angst gekend van het verkeerd opbergen. In 1965 vond men in Madrid twee dikke banden vol tekeningen en manuscripten van Leonardo da Vinci, die 135 jaar lang als verloren waren beschouwd, maar die alleen maar verkeerd teruggezet waren, in plaats van op Aa.119 en Aa.120 stonden ze op Aa.19 en Aa.20.

Maar nu is dan alles geordend, al zijn er nog enkele handelingen te verrichten. Er moet een gedrukte inventaris gemaakt worden. En we moeten gaan den-

ken aan het nationale project CCB, de Centrale Catalogus van Brieven. Brieven van zeg maar Hooft tot Hermans, aanwezig in UB's, het Letterkundig Museum, de Koninklijke Bibliotheek, Meermanno Westreenianum en enkele andere instituten gaan de komende jaren de PICA-computer in. Want brieven zijn voor een breed spectrum van wetenschappelijk onderzoek een belangrijk studie-object. Ze onthullen de verborgen achtergronden van gebeurtenissen, beslissingen en standpunten en ze geven vaak een verhelderend inzicht in de motieven en overwegingen van de schrijver. Briefwisselingen kunnen goudmijnen zijn. Voor de neerlandistiek is het archief Ritter zo'n goudmijn. Wilt u de top tien? Herman Robbers, 260 brieven heen en weer, Samuel Goudsmit 222, Frans Mijnsen 216, Roul Houwink 180, Dirk Coster 157, Johan Koning 144, Jan Greshoff en Max Teipe 138 en M. Premssela 124. Maar er zijn ook brieven van Gerrit Achterberg, J. C. Bloem, Reinier van Genderen Stort, P. C. Boutens, Frans Coenen, Antoon Coolen, Lodewijk van Deysel, P. C. Gerretson, Herman de Man en S. Vestdijk.

In een nis van een huis in het Toscaanse stadje Prato werd het archief gevonden van de 14de-eeuwse koopman Francesco di Marco Datini: 150.000 brieven en documenten, uitgegeven door Iris Origo in *The Merchant of Prato*, vertaald als de koopman van Prato. Wij telden weliswaar geen 150.000 brieven, maar dan toch 60.000 brieven van een werkzaam man met een bestendig jeukende pen. Op 10 mei van dit jaar meldde Het Parool, dat de sinds 1928 verdwenen fotoverzameling van de Noorse poolonderzoeker Roald Amundsen terecht is. De collectie van 240 foto's bleek in het bezit te zijn van Alda Amundsen. De foto's bleken jarenlang in een doos op een zolder gelegen te hebben. Omdat er „melkpoeder" op stond had Alda de doos nooit geopend. Ik heb zo'n doos wel tijdig geopend en kan met Goethe in Faust, Zweiter Teil, 5. Akt zeggen. „Auf strenges Ordnen, raschen Fleisz / Erfolgt der allerschönste Preis; / Dasz sich das gröszte Werk vollende, / Genugt ein Geist für tausend Hände". Wat er voor plannen zijn voor uitgave van brieven zullen we straks vertellen. Ik kan met Seneca in Brief 82 zeggen: Otium sine litteris mors est. Vrij vertaald: Een pensioentijd zonder brieven betekent de dood.

1) Aan het woord is de heer Jan J. van Herpen (1920), voormalig medewerker van AVRO-Radio.

Deze spreekbeurt werd gehouden op 5 september 1986 in de Utrechtse Universiteits Bibliotheek, b.g.v. de presentatie van de briefwisseling Ritter-Kloos.

DE DOM ALS DECOR

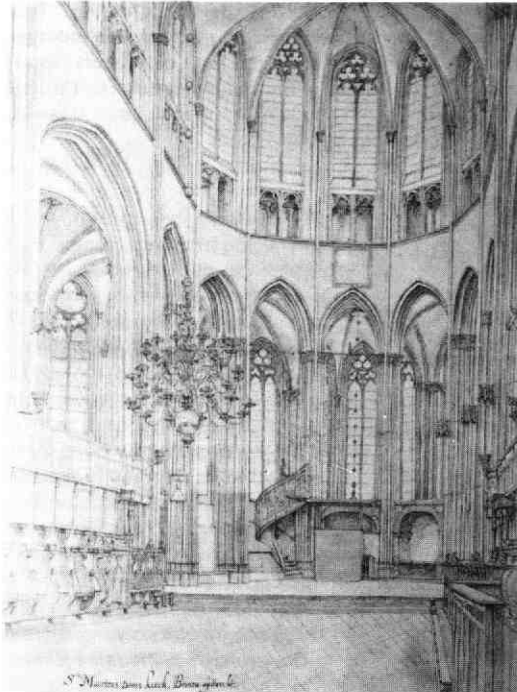
In tegenstelling tot het exterieur is het interieur van de gotische Domkerk bij mijn weten in de middeleeuwen nooit afgebeeld. Pieter Saenredam was de eerste die

ons, pas in 1636, een blik gunt in dit grote gotische bouwwerk.

Een miniatuur echter waarvan de afbeelding deze bij-

drage vergezelt, maakt inbreuk op deze status quo. Zij is allerm minst een exact interieur van de Utrechtse Domkerk, maar zij vertoont naar mijn mening zoveel gelijkenis met het koor van deze kathedraal, dat zij als geïnspireerd op dit interieur geboekstaafd mag worden. De miniatuur laat zich vinden in het *Getijdenboek van Jan van Amerongen*, dat ook de naam draagt van *Getijdenboek van Maria van Vronensteyn*. Het boek was te zien op de tentoonstelling „Middeleeuwse miniaturen uit de Noordelijke Nederlanden”, die in het Catharijneconvent werd gehouden. Op folio 97 verso van dit getijdenboek bevindt zich een voorstelling over de hele pagina waarop Christus te zien valt als Salvator Mundi. Ter weerszijden van hem knielen Jan van Amerongen, schout van Utrecht van 1468 tot 1470, en zijn echtgenote Mechtild Hendricksdr. van Gent. De in Utrecht werkzame miniaturist, die de noodnaam Meester van Evert Zoudenbalch draagt, heeft zich bij het kerkinterieur waarin hij de drie personages situeerde, sterk op het koor van de Maartensdom geïnspireerd. Ter adstrutie wordt naast de miniatuur een tekening van Saenredam uit 1636 afgebeeld.

Wij zien een hoge kooruimte waarin de ribben van een stenen gewelf samenkomen in de sluitsteen, die door het kader van de miniatuur wordt doorsneden. In de tweede helft van de 15de eeuw had het koor van de Dom reeds zijn stenen gewelf. Er zijn smalle lancetramen met daaronder twee aan twee zwarte vlakjes. Deze komen overeen met het triforium dat in de Domkerk bestaat uit tweelichten. De scheibogen tussen het koor en de kooromgang hebben de voor de Dom kenmerkende hoogte, maar zij missen de goti-

sche spitse vorm. De pijlers streven ongeleed naar de gewelven waar zij een gewelfkapiteel hebben, een vormgeving die eveneens identiek is aan die van de Dom. De kapitelen zelf die de geboorte van de boog markeren, bevinden zich op dezelfde plaats als waar we ze in de Domkerk treffen, nl. ongeveer halverwege de vensters van de koorlantaarn. De basementen van de pijlers zijn op de miniatuur eenvoudig van vorm wat ook van de bundelpijlers zelf gezegd moet worden. Het koor is belegd met een grijs, rood, roze tegelvloer, waarvan de ordening, niet de kleur, identiek is aan die welke bij de opgraving van het laagkoor werd gevonden, nl. niet overhoeks zoals bij Saenredam.

Resumerend valt te zeggen dat geen van de bouwonderdelen exact is weergegeven. Maar tegelijk vind ik dat van ieder bouwdeel te zeggen is dat de essentie ervan in de miniatuur is terug te vinden. Mijs inziens heeft het interieur van de Dom deze Utrechtse miniaturist tot voorbeeld gediend. Min of meer uit het hoofd schilderde hij, toen hij voor de drie figuren een kerkinterieur nodig had, het interieur van de kathedraal van zijn bisschopsstad als decor. De schilder beoogde geen topografisch nauwkeurig beeld te schetsen, maar de bron van inspiratie laat zich niet loochenen.

Utrecht,
Hasebroekstraat 48

Casper H. Staal

DE WERKEN VAN BARMHARTIGHEID IN UTRECHT GEFOTOGRAFEERD

In het Rijksmuseum te Amsterdam hangen zeven panelen in een lijst, die op naam staan van „de Meester van Alkmaar“. Samen vormen ze een uitbeelding van de werken van barmhartigheid: de hongerigen spijzigen, de dorstigen laven, de naakten kleden, pelgrims herbergen, zieken bezoeken, gevangenen verlossen, alle uit Mattheus 25 en tenslotte: doden begraven (Tobias 1). Op de zes eerstgenoemde staat Christus onopvallend als toeschouwer onder het publiek, op het laatste tafereel verschijnt hij als Rechter in heerlijkheid.

Op de foto-expositie met hetzelfde thema, nu gefotografeerd in de stad Utrecht aan het eind van de jaren tachtig, ontbreekt zelfs die anonieme Christus-figuur en lijkt de bijbelse inspiratie er ook een beetje bijgesleept vanwege de lokatie (Het Catharijneconvent) en de aanleiding: Utrecht-kerkenstad. Bovendien is het woord barmhartigheid voor het overgrote deel niet relevant want er zijn slechts twee thema's waarbij je kunt opmerken dat een reguliere salariering ontbreekt: het spijzigen, laven en verzorgen bij het Leger des Heils, en het herbergen van vreemden bij de zusters in de Waterstraat. Andere uitgebeelde werkers worden weliswaar soms onderbetaald (de mensen in de gezondheidszorg) maar het zijn geen broeders en zusters van barmhartigheid meer. In een enkel geval, dat van de lijkbezorging, die hier ook te zien is als begrafenis en als crematie, wordt zelfs via een uitgekende commerciële opzet geopereerd, met reclamespotjes op de televisie en al. Bij die ondernemers was er in de voorbespreking zelfs angst voor bedrijfsspionage.

Lijken dus titel en setting wat geforceerd, de foto's zelf zijn er niet minder boeiend om. Voor zover een leek kan oordelen, hebben de fotografen met geduld en visie hun thema aangepakt en het resultaat van die toeleg ziet er buitengewoon professioneel uit. De zwart-wit opnames hangen er bovendien keurig ingelijst per onderwerp bij. De fotografen zijn allen lid van de in 1987 opgerichte *Stichting Stedelijke Fotografie Utrecht* (SSFU), die een aanvulling van de tot nu toe verzamelde foto's nastreeft met fotografische documentaires opgezet vanuit een persoonlijke visie. Er is dus een Utrechts cultureel en cultuur-historisch belang mee gaand: het laten zien van de stad en alles wat er omgaat.

In 1987 was de voorbereiding van het Utrechts Middeleeuwse kerken-jaar aan de orde. De Stichting koos toen voor een thema, dat daar zo'n beetje bij aansloot: de traditionele werken van barmhartigheid. Boven werd al uiteengezet waarom die titel min of meer in de lucht hangt. Er komt bij dat op het moment van de expositie de genoemde aanleiding alweer door iedereen vergeten is.

Bij elk thema is veel werk gemaakt van het „samen optrekken“ met de gefotografeerden: het winnen van vertrouwen, het waarborgen van privacy, het thuisraken in de omgeving. Enkele fotografen vertelden daar indringend over tijdens de persbezoeking. Toch voelt de toeschouwer zich nogal eens een indringer en een voyeur. Een bejaarde man die in een ziekenhuis de hele medische martelgang maakt: het treft je wel maar waarom zou je naar die man gaan staan kijken en naar hem blijven kijken?

*Fotograaf Hapé Smeele.
Thema: de zieken verzorgen.
Onderwerp: Wilhelmina Kinder-
ziekenhuis.*

*Fotograaf Willem Mes.
Thema: de hongerigen spijszigen, de dorstigen laven en de naakten kleden.
Onderwerp: het Leger des Heils.*

*Fotograaf Michiel de Ruiter.
Thema: de vreemdelingen herbergen.
Onderwerp: asielzoekers.*

Een verpleegkundige in het Wilhelminakinderziekenhuis is gefotografeerd op een moment dat ze tegen de beroepsvoorschriften handelde door twee kinderen tegelijkertijd te voeden: de fotograaf als aanbrenner. Er is gefotografeerd in een opvangcentrum voor vreemdelingen die een verblijfsvergunning willen, terwijl iedereen op zijn vingers kan natellen dat elke fotograaf voor de asielzoeker een natuurlijke bedreiging is. Het fotograferen van gevangenen lijkt mij onethisch en een misser, en het vastleggen van twee nonnen in een botsautootje op een kermis is een cliché, waartoe de fotograaf wel zijn toevlucht moest nemen, omdat de vrouwen en meisjes van *Meisjesstad* hem uit de weg gingen om voor de hand liggende redenen. Het pakt je hier en daar wel aan, dat fotowerk, maar ongeveer zoals „de oude schrijver Nescio“ indertijd werd aangepakt door *De Avonden* van G. K. van het Reve.

Ton van Schaik

Titel: 2 WIJZEN VAN KIJKEN

Datum: 7 april tot en met 10 juni 1990

Samenstelling: Nettie Stoppelenburg en Jaap de Boer (SSFU) Henk Renou ('t Haakje)

*Plaats: Rijksmuseum Het Catharijneconvent
Nieuwegracht 63, 3512 LG Utrecht
030-31 38 35*

Catalogus: 24 pag., formaat A4, 48 reproducties met begeleidende tekst, f 7,50.

Openingstijden: di. t/m vr. 10.00-17.00 uur;

za., en zon- en feestdagen 11.00-17.00 uur;

maandag gesloten, tweede pinksterdag geopend.

Toegangsprijzen: volwassenen f 3,50; 65+ -ers en jongeren tot 18 jaar f 2,-.

Museumjaarkaart gratis

Kortingen voor groepen.

Rondleidingen: op aanvraag.

Nadere informatie: afdeling Presentatie,

030-31 38 35.

EXCURSIE NAAR LEUVEN

Op zaterdag 16 juni 1990 organiseert de **Utrechtse Klokkenspel Vereniging** een excursie naar de Belgische stad Leuven. Na ontvangst in de Universiteitsbibliotheek zal er een bezoek worden gebracht aan de beiaardtentoonstelling. Deze tentoonstelling is ingericht door de Leuvense Beiaardkring „Campanea Lovanienses” naar aanleiding van het feit dat eind vorig jaar het universiteitsarchief de hand heeft weten te leggen op een uit 1756 daterend beiaardboek. Dit boek zal tijdens ons bezoek in facsimile worden uitgegeven. Dit belooft een bijzondere gebeurtenis te worden, omdat sinds 1922 geen belangrijk beiaardhandschrift meer is gevonden. Na de warme maaltijd zullen we een bezoek brengen aan Park Abdij, de St. Geertruikerk en de St. Pieterskerk. Na een receptie, aangeboden door het Gemeentebestuur van Leuven zal er tijdens de broodmaaltijd, een causerie worden gehouden over het onlangs ontdekte beiaardhandschrift. Na afloop zal Arie Abbenes, stadsbeiaardier van Utrecht, een korte beiaardbespeeling geven op de beiaard van de Universiteitsbibliotheek. Om 22.00 hopen wij weer terug te zijn in Utrecht.

U kunt deelnemen aan de excursie door overmaking van f 60,- op giro 474407 t.n.v. de Utrechtse Klokkenspel Vereniging, Eikstraat 59, 3581 XK Utrecht.

Wilt u vermelden dat het om de excursie gaat en u ingescheven heeft als lid van Oud-Utrecht. Dit laatste vragen wij, opdat wij u een bevestiging van de excursie kunnen sturen alsmede het precieze programma van de dag. (De dag begint om 8.00 uur; voor deelnemers uit Zuid-Holland e.o. is er de mogelijkheid om om 9.00 uur in Breda bij de groep aan te sluiten.)

BERICHTEN

Tentoonstelling: „Het Utrechtsch Studenten Corps 1814-1945”

Zeer recent is het archief van het Utrechtsch Studenten Corps geïnventariseerd en daardoor toegankelijk gemaakt. De in druk verschenen archiefinventaris - deel 2 in de Reeks Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht - omvat de periode 1814-1945. Ter gelegenheid van de gereedgekomen inventarisatie is in het archiefgebouw een kleine tentoonstelling ingericht van foto's en archivalia, afkomstig uit het Corpsarchief.

Hoewel er al sinds 1636 een Hogeschool in Utrecht bestaat en er ook dus studenten zijn, dateert het Utrechtsch Studenten Corps pas van 1814. Eerder

van 1793-1812, had er een Senatus Veteranorum Glirium (= Senaat van oude rotten) bestaan, die tot taak had de pas aankomende studenten te ontgroenen.

Die taak om de studenten te ontgroenen werd vanaf 26 februari 1814 overgenomen door de Senatus Veteranorum, het bestuur van het Utrechtsch Studenten Corps. Dit gebeurde alleen bij studenten in de juridische, medische, filosofische en letterkundige faculteit. Studenten in de theologische faculteit stonden er buiten en hadden vanaf 1831 een eigen vereniging: de Senatus Theologorum onder de zinspreuk „Amicorum Concensus Virtutem Alit Gaudiumque” (= vriendschap en eensgezindheid kweekt deugd en

Het studentenleven. Litho door Van Beeck Calkoen, ca. 1826. In: Utrechtsche Studenten Almanak 1826.

vreugd). Op 22 mei 1848 verenigden beide senaten zich tot de *Senatus Veteranorum*. Sindsdien geldt als dies natalis (= geboortedag) van het Utrechtsch Studenten Corps 22 mei.

Bestond het aantal bestuursleden van de *Senatus Veteranorum* in 1814 nog uit veertien man, sinds 1873 is dit aantal teruggebracht tot vijf.

Een studentenvereniging zonder een sociëteit is ondenkbaar. Sinds 26 februari 1816 heeft het Utrechtsch Studenten Corps dan ook haar eigen sociëteit onder de zinspreuk „*Placet Hic Requiescere Muis*“ (= het is hier prettig uit te rusten van de studie). Voordat de sociëteit op het Janskerkhof op 23 april 1901 haar poorten opende, was zij eerst op diverse adressen in de stad, o.a. van 1858-1901 op het Domplein, gevestigd.

Vooraf de door de Corpsstudenten georganiseerde Maskerades (= openluchtspelen) spraken tot de verbeelding van de Utrechtsche bevolking. In het verleden werden er kapitalen aan besteed, als men alleen al afgaat op de bewaard gebleven afbeeldingen. Na 1945 werden de maskerades soberder van opzet.

De tentoonstelling laat het volgende zien: het oudst bewaard gebleven notulenboek van de *Senatus Veteranorum*, de oudste wetten van het Corps, het ledenregister van de sociëteit, veel foto's (de sociëteit van binnen en buiten, de maskerades van 1911, 1926 en 1936) en ander beeldend materiaal.

De tentoonstelling is geopend van 27 april t/m 29 juni 1990.

Maandag: 13.30-16.30 uur;

dinsdag t/m vrijdag: 9.00-16.30 uur;

zaterdag: 9.30-12.30 uur.

De tentoonstelling is niet geopend op maandag 4 juni (2de Pinksterdag).

De toegang is gratis.

Gemeentelijke Archiefdienst

Alex. Numankade 199

3572 KW Utrecht

tel. 030-73 66 11

Nieuwsbrief

Bij de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst Utrecht is in februari het eerste nummer van de *Nieuwsbrief* verschenen. Het is de bedoeling dat door middel van dit medium de gebruikers van de dienst geïnformeerd worden over alle mogelijke zaken die zich zoal voordoen. Te denken valt hierbij aan tentoonstellingen, aanwinsten, gereedgekomen inventarisaties, informatie over de studiezalen enz. De *Nieuwsbrief* zal drie maal per jaar verschijnen en is gratis af te halen bij de balie van de Archiefdienst, Alex. Numankade 199. Het tweede nummer zal begin juni verschijnen.

Paleografie

Paleografie is de wetenschap die de historische ontwikkeling van het schrift beschrijft en verklaart. Iedereen die archiefonderzoek doet en die teksten uit de 17de eeuw of eerder moet lezen wordt geconfron-

teerd met schriftsoorten die voor een leek nauwelijks zijn te ontcijferen. Bij de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht worden ieder jaar cursussen paleografie gegeven, waarbij het lezen van het oude schrift wordt geoefend. De cursus duurt ruim een half jaar (eind september tot april) en omvat 14 lessen, die eens in de twee weken worden gehouden. Er is een cursus Nederlandse paleografie (een groep op woensdagavond en een groep op zaterdagochtend) en een cursus Latijnse paleografie (een groep op woensdagavond). Voor de Nederlandse paleografie is geen specifieke vooropleiding vereist; voor het kunnen volgen van de cursus Latijnse paleografie is (school)kennis van het Latijn noodzakelijk.

Wie geïnteresseerd is kan bellen naar de Archiefdienst: tel. 030-73 66 11. Men krijgt dan nadere inlichtingen toegestuurd en ontvangt automatisch half augustus een aanmeldingsformulier. Na terugzending van dit formulier staat men als cursist ingeschreven. Het cursusgeld bedraagt f 100,-.

Heemstede, architectonisch onderzoek van een 17de-eeuwse buitenplaats

Op zaterdag 2 juni 1990 opent de Van de Poll-Stichting de tentoonstelling *Heemstede* in de Zilverzaal van het Slot te Zeist. Op deze tentoonstelling zullen tekeningen, foto's, bouwfragmenten en een maquette van het huis Heemstede bij Houten te zien zijn. Allereerst wordt aandacht besteed aan de renaissance buitenplaats van 1645. Het huis blijkt een interessant bouwwerk, waaraan de invloeden van diverse architectuurstromingen duidelijk afleesbaar zijn. Hierbij wordt het huis ook met andere Utrechtse kastelen en buitenplaatsen vergeleken.

Het merendeel van de tentoonstelling wordt gewijd aan de verbouwing die eigenaar Diderick van Velthuyzen in de jaren 1680-1695 liet uitvoeren. Hij was het die de geroemde baroktuinen en de rijke interieurs aanbracht. Toen ontstond de architecturale eenheid van huis, tuinen en interieurs. Het is juist deze eenheid die Heemstede uniek maakt. De tekeningen, interieurfoto's en de maquette van huis en tuinen laten Heemstede in zijn glorieertijd zien.

Tenslotte tonen enkele foto's de huidige toestand van het huis, na de brand van 10 januari 1987.

Deze brand vormde voor L. Wevers - student bouwkunde aan de Technische Universiteit te Delft - een aanleiding om (in het kader van zijn afstudeeropdracht) de gespaarde interieurs op te meten en een uitgebreid onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het huis in te stellen. Vrijwel alle geëxposeerde bouwkundige tekeningen zijn dan ook van zijn hand (zie ook de Boekenschouw op pag. 54).

De tentoonstelling is te bezichtigen tijdens de openingstijden van de dan eveneens lopende expositie van de Zeister Kunststichting in het Slot Zeist. De uit de afstudeeropdracht voortvloeiende publicatie - „*Heemstede, architectonisch onderzoek van een 17de-eeuwse buitenplaats*“ - dient tevens als de catalogus van de tentoonstelling.

BOEKENSCHOUW

M. S. Verweij, M. J. Dolfin, N. Vroman. *Het Kasteel te Woerden, het gebouw, de geschiedenis en de restauratie. Stichts-Hollandse Bijdragen 20. Woerden, 1989. 70 blz., geïll., deels in kleur.*

N. Plomp. *Het kasteel van Woerden; een reactie. In: Heemtijdinghen, orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, 25e jaargang no. 3/4, december 1989, blz. 50-54.*

Wat het vijftienvijftig-jarig bestaan van een drukkerij vermag voor de uitgave van een boek blijkt overduidelijk uit het „Het Kasteel van Woerden“. Het is een bijzonder fraaie uitgave geworden met kleurenafbeleningen en een uitslagplaat. De offsetdrukkerij Sterprint b.v. heeft kosten noch moeite gespaard er een prachtuitgave van te maken.

De aanleiding tot de uitgave van het boek was echter de afronding van de restauratie van het Kasteel.

Respectievelijk door M. S. Verweij en M. J. Dolfin worden de geschiedenis en de staat van het Kasteel voor de aanvang van de restauratie in 1986 behandeld.

De architect, N. Vroman, geeft een verslag van de restauratiewerkzaamheden.

Deze verslaglegging gaat gedetailleerd in op de restauratie, zelfs zo gedetailleerd dat bijvoorbeeld wordt vermeld hoeveel bakstenen er bij de restauratie zijn verwerkt.

Over de ontstaansgeschiedenis van het Kasteel tasten wij in gezelschap van verschillende auteurs in het duister. Het gevolg hiervan is een aantal hypothesen en speculaties die niet alle even gedocumenteerd onderbouwd zijn.

Waar stond het in 1288 genoemde „steenhuys“, en was dit hetzelfde als het in 1418 afgebroken „Huis Honthorst“? Waar lag het „huus ten berghe“, en werd met de „bergh“ de plaats bedoeld die bisschop Godfried van Rhenen in de 11de eeuw als versterking gebruikte? De heer Verweij heeft het niet zo erg op de meningen van voorgaande auteurs. In een reactie van N. Plomp in Heemtijdinghen wordt bij het artikel van Verweij dan ook een aantal kanttekeningen geplaatst.

Pas vanaf 1415-1416 krijgen wij duidelijkheid over de geschiedenis van het huidige kasteel. Aan de hand van rekeningen en andere archiefbronnen en archeologische gegevens kan een beeld geschetst worden over de ontwikkeling van en de verbouwingen aan het gebouw. Geconcludeerd wordt dat de bouw van het Kasteel in het begin van de 15de eeuw in betrekkelijk korte tijd heeft plaatsgevonden.

Niet alleen de bouwgeschiedenis kan op de voet gevolgd worden, ook de bewoningsgeschiedenis komt in het artikel van Verweij aan de orde.

De bouwkundige beschrijving van de gebouwen door M. J. Dolfin geeft een rondgang door het huidige Kasteel. De verschillende ruimten worden in relatie met hun ontstaansgeschiedenis in het kort belicht. Zo

wordt duidelijk uiteengezet wat het uitgangspunt van de restauratie geweest is.

E. M. K.

De onbekende Voetius. Voordrachten Wetenschappelijk Symposium te Utrecht 3 maart 1989.

Onder redactie van J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot en O. J. de Jong. Kampen, J. H. Kok, 1989. 266 blz. ISBN 90 242 2498 5 geb. Prijs f 45,-.

Gisbertus Voetius (1589-1676) was een van de founding fathers van de Utrechtse universiteit en een groot theologisch licht aan het gereformeerde firmament in de Republiek. Hij is bovendien de auctor van wat later de „Nadere Reformatie“ zou gaan heten: een beweging naar binnen, om de leer ook in het leven te laten doordringen. Voetius' grote bekommernis was het wandelen van de kinderen Gods in deze wereld in nauwkeurige overeenstemming met Zijn woord, „voorsichtelijk, ja preciselijk“. Hij schreef daarover in het Latijn - de man was een voortreffelijk latinist - en noemde het „praecisitas“, wat oorspronkelijk steilheid betekent, van een berg bv. Een van de aardigste verhalen die over hem in omloop zijn is dat van het Utrechtse bedelvolk, dat erop gespist was de geleerde man van zijn huis naar de collegezaal te zien wandelen en weer terug. Voetius was namelijk kwistig in het uitdelen van aalmoezen. Om voor de hand liggende redenen van huishoudelijke aard trachtte zijn vrouw hem hierin enige matiging bij te brengen. Hij deed deze adviezen leukweg af met de opmerking dat aalmoezen niet kunnen dwalen en dat hij niet gesteld was om mensen te straffen die armoede lijdten.

Het verhaal is niet te vinden in deze erudiete bundel met 17 bijdragen over Voetius, die hier „de onbekende“ wordt genoemd. Dat slaat vooral op zijn innerlijk leven, waarvan hij het meeste naar binnen en naar zijn Schepper gekeerd hield. Juist op dit punt, het psychologische, vertoont de uitvoerige biografie van A. C. Duker (Leiden, 1897-1915) een terecht gesignaleerde lacune. In deze congresbundel gaat het vooral over theologische kwesties: de pennestrijd met Jansenius, Descartes en Coccejus, de invloed van de Teellinks en de belezenheid in Augustinus. Interessant is de beschrijving van zijn relatie met Jodocus Lodensteyn die bijna 25 jaar zijn collega-predikant in Utrecht was. Het verschil tussen beide mannen is er een van karakter en van spiritualiteit: Voetius meer extravert, Lodensteyn meer introvert. Ook specifiek Utrechts is het artikel *Voetius en Utrecht* van F. G. M. Broeyer. Voetius' invloed in de stad was niet alleen een persoonlijke, ze werkte ook door in de predikanten en ouderlingen die volgens zijn voorkeuren in de stad benoemd werden: Voetius maakte kerkelijk gezien volledig de dienst uit. De tucht waaraan hij hechtte schetst Broeyer als niet rigoristisch en extreem, maar eerder neigend naar een zeker evenwicht

en een zekere mildheid. Alles natuurlijk volgens de toentertijd in de gereformeerde kerk geldende maatstaven.

Deze verzameling artikelen is de neerslag van een wetenschappelijk symposium dat bij gelegenheid van Voetius' 400ste geboortedag in het Utrechtse Academiegebouw is gehouden. Het is een boek dat vooral voor theologisch geïnteresseerden veel te bieden heeft, zeker als ze met de taale Kanaäns zijn grootgebracht. Tussen de godgeleerde bedrijven door is er ook heel wat over de Utrechtse geschiedenis op te delven. Zoals uit het werk van Voetius zelf heel veel te leren is over het dagelijks leven in zijn tijd. Maar daarvoor kan men toch beter Duker raadplegen. Van diens monumentale levensbeschrijving is vorig jaar een fotomechanische herdruk verschenen.

v. S.

M. A. Vente, Utrechtse Orgelhistorische verkenningen. Bijdragen tot de geschiedenis der orgelcultuur in de Lage Landen tot omstreeks 1630. (Utrecht, Vereniging voor de Nederlandse Muziekgeschiedenis, Muziekhistorische Monografieën dl 12 1989) illustraties en register. ISBN 90-6375-113-3.

Niet alleen voor de orgelliefhebber biedt dit boek een schat aan gegevens. De auteur, een bekende orgelkenner en kort voor het gereedkomen van dit boek overleden, geeft een beschrijving van de ontwikkeling van het orgel tussen 1400 en 1600 en een schets van de werk- en levensomstandigheden van de kunstenaars en ambachtslieden in het orgelbedrijf. Een gedeelte van het boek, namelijk de hoofdstukken 10, 11 en 12, is gewijd aan de orgelcultuur in Utrecht. Een ander hoofdstuk gaat over het gebruik van het orgel tijdens een dienst in de kerk (voor en na de Reformatie). Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van zowel archiefstukken uit de Utrechtse kapittelarchieven (RAU) als van archieven uit andere steden zoals Leiden, Haarlem en Maastricht. Hieruit valt op te maken dat in de loop van de 15de en 16de eeuw steeds meer van de diensten van orgel en organist gebruik werd gemaakt. Het orgel werd meer en meer gebruikt ter opluistering van hoogmissen en missen op hoogtijdagen maar ook bij de vieringen van allerlei Broederschappen.

J.H.

R. Meischke, De gothische bouwtraditie, Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden, G. W. C. van Wezel en K. A. Ottenheym (ed). (Amersfoort, Uitgeverij Bekking 1988) ISBN 90-6109-1977 prijs f 49,50.

Al enige tijd geleden zag een gebundelde uitgave van de artikelen betreffende gotische bouwkunst het licht die dr. Meischke eerder in diverse publicaties deed verschijnen. Ook voor diegenen die op de hoogte zijn van de publicaties van deze specialist is deze bundel

de moeite waard. De uitgekozen artikelen zijn integraal opgenomen en waar nodig aangepast aan de nieuwe inzichten door middel van noten en literatuurverwijzingen. Ook het aantal illustraties is in vergelijking met de oorspronkelijke artikelen belangrijk uitgebreid. Tevens is er een volledige bibliografie van Meischkes publicaties opgenomen.

J.H.

G. M. de Meyer m.m.v. E. W. F. van den Elzen, Min en Onmin. Mannen en vrouwen over hun omgang aan het einde van de vijftiende eeuw. (Middeleeuwse Studies en bronnen XI, Uitgeverij Verloren Hilversum 1989) ISBN 90-6550-217-3 prijs f 30,00.

Voor deze studie en bronnenuitgave werd gebruik gemaakt van de zogenaamde *Vechtkeuren* die zich bevinden in het Utrechtse Gemeentearchief. Deze keuren beslaan een periode van ongeveer 50 jaar en lopen van 1477 tot 1528.

Hoewel men in eerste instantie wat moeite zal hebben met het doorgronden van de opbouw van het boek, inleidende hoofdstukken met daarna de transcriptie en vertaling van een aantal keuren, herbergt het boek een schat aan gegevens over de middeleeuwse gewone vrouw en man en hun ruzies. Meningsverschillen, meestal gevolgd door een vechtpartij, en opgetekend door de notulist van de keurmeester laten niet alleen alle vormen van geweld zien (van schelden tot messteken) maar geven bij nadere bestudering veel prijs- over opvattingen over bijvoorbeeld het huwelijk, scheiding en overspel.

Het is de schrijfster gelukt ons een blik te gunnen in

W. L. Straus (ed), Max Geisberg, The german single-leaf woodcut 1500-1550, 4 dln (Nw York 1974), I 228.

het leven van alledag. De heldere en amusante inleidingen geven een goed beeld van dit leven. Daarnaast is het lezen van de keuren, waarvan een goede vertaling is gemaakt, een nuttige bezigheid voor diegenen die de overtuiging hebben dat slechts de moderne mens zijn driften niet kan beheersen.

J.H.

Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen, ingeleid, uitgegeven en vertaald door Hans van Rij. (Middeleeuwse Studies en Bronnen I, Uitgeverij Verloren, Hilversum 1989) ISBN 90-6550-005-7 prijs f 25,00.

De voor de geschiedenis van het Sticht en Oversticht in de eerste helft van de 13de eeuw zo belangrijke kroniek *Quedam Narracio de Groninghe...* in 1977 vertaald en uitgegeven in de serie van het Historisch Seminarie Amsterdam, was jaren uitverkocht. Het is daarom van groot belang dat deze kroniek opnieuw is uitgegeven maar nu in een handelseditie door de Uitgeverij Verloren.

H. van Rij heeft zorg gedragen voor een nieuwe vertaling met gebruik van het zogenaamde Mudenus-handschrift. Hij heeft daarmee een verzorgde bron-nenuitgave het licht doen zien. Ook Van Rij vindt geen nieuwe aanwijzingen voor de identiteit van de schrijver. Utrechts bisschop Wilbrand komt volgens hem niet in aanmerking. De schrijver blijft anoniem.

J.H.

Annus Quadriga Mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst, opgedragen aan prof. dr. Anna Esmeijer, drs. J. B. Bedaux (ed) m.m.v. dr A. M. Koldewij. (Clavis Kunsthistorische monografieën dl 8 Zutphen 1989) ISBN 90-6011-660-7 prijs f 47,50.

In deze bundel die aan prof. dr. Esmeijer ter gelegenheid van haar 70ste verjaardag werd aangeboden, is een voor Utrecht zeer interessant artikel opgenomen. Onder de titel *Pro Turri Trajectensi. De positieve symboliek van de Domtoren in de stad Utrecht en op de „Aanbidding van het lam Gods“ van de gebroeders van Eyck* breekt de schrijver, dr. A. J. J. Mekking, een lans voor het voorkomen van de Utrechtse Domtoren op het beroemde altaarstuk van de gebroeders van Eyck. De Meijere doet in zijn *Utrecht op schilderijen (1988)* geen uitspraak over deze kwestie en verwijst naar de opvattingen van anderen waaronder die van Coremans die de Domtoren als een toevoeging van Jan van Scorel beschouwt. Mekking sluit zich aan bij de opvatting dat de toevoeging van de Domtoren vóór de gehele voltooiing van het retabel in 1432 moet hebben plaatsgehadt. Hij zoekt de verklaring in het feit dat de opdrachtgever Joos Vijd in 1426/26 in het gevolg van Filips de Goede in de Noordelijke Nederlanden verbleef. Hij heeft waarschijnlijk toen ook de stad Utrecht bezocht en dus de Domtoren gezien. Deze toren was in de middeleeuwen een van de hoogste van Europa en moet alom bewondering hebben

gewekt. Voor wie geïnteresseerd is in het hoe en waarom van de afbeelding van juist deze Domtoren op het schilderij van „Het Lam Gods“ is dit artikel zeker de moeite waard.

J. H.

Villa's en buitenplaatsen

Nanning, Klaas B. Houdringe, historie van een Biltse buitenplaats. De Bilt, Grontmij NV, 1987. 92 blz., geïll.

Staal, E. Villa Blanda te Zeist, zwart op wit. Zeist, Productschap voor Pluimvee en Eieren, 1989. 114 blz. geïll.

Wevers, L. B. Heemstede, architectonisch onderzoek van een 17de eeuwse buitenplaats. Delft, werkgroep restauratie van de Technische Universiteit Delft, 1990. ca 200 blz., geïll. Prijs tot 15 mei 1990 f 40,-, daarna f 65,-.

Het is toe te juichen dat bedrijven die monumentale onderkomens ter beschikking hebben als kantoorruimte de waarde van deze panden en hun historie op waarde weten te schatten en uit willen dragen. Als dit tevens tot gevolg heeft dat het gebruik van de panden zoveel mogelijk de monumentale waarden respecteert is dat mooi meegenomen.

Wie kent niet het landgoed Houdringe, als je weet hoe het hoort zeg je Hoedringe, één van de buitenplaatsen die De Bilt rijk is. Al meer dan dertig jaar is het het onderkomen van de Grontmij. Ter gelegenheid van de jaarwisseling 1987/1988 besloot de directie tot uitgave van een reeds langer bestaand manuscript van de voormalige medewerker Nanning. Fraai vormgegeven bevat het boek de geschiedenis van het 17de eeuwse Houdringe in De Bilt, zijn bouwers en eigenaars, het geslacht Mamuchet, de heerlijkheid Houdringue in Aubers nabij Lille en de eigendommen van de eigenaars van Houdringe: de boerderij „De Grunerie“ in Oegstgeest, de ridderhofstad Sterkenburg, de polder Themaat, het huis „De Wiers“ bij Vreeswijk en de ridderhofstad Vuylcoop.

Jonger is de villa Blanda aan de Utrechtseweg in Zeist. In 1877 werd met de bouw van het huis naar ontwerp van een onbekend architect begonnen. De heer Staal laat achtereenvolgens de eigenaren van het terrein en de gebouwen uitgebreid aan de orde komen. Daarna komen hoofdhuus en bijgebouwen aan de orde, gevolgd door de bewoners van de bijgebouwen. Tot slot worden enige losse inventarisstukken beschreven.

Welke toekomst de buitenplaats Heemstede zal krijgen is nog niet duidelijk. Na de brand van 10 januari 1987 is een restauratie dringend noodzakelijk. Maar wie zal een grote investering hieraan wagen?

De restauratie van een kasteel is een geliefd onderwerp voor het afstuderen aan de TUD-bouwkunde met specialisatie restauratie. Zeker wanneer het een zo reëel onderwerp is als Heemstede. De auteur van het werk over de buitenplaats heeft bouwhistorisch en archiefonderzoek gedaan ten behoeve van zijn afstuderen. Het produkt hiervan is een overzicht van de bouwgeschiedenis met talrijke reconstructietekeningen.

gen van de situatie die na 1680 door Diderick van Velthuysen werd gecreëerd.

Begin juni zal het boek verschijnen. Intekenen tegen de gereduceerde prijs van f 40,- is mogelijk tot 15 mei, door overmaking van het bedrag op girorekening 1539616, t.n.v. Werkgroep Restauratie te Delft, o.v.v. „Boek Heemstede“.

E. M. K.

M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer, Herfsttij over Oostbroeks abdij; politiek rond abtsbenoeming uit de nadagen gespiegeld aan het begin (Zeist 1990), 144 pp prijs f 36,00.

M. P. van Buijtenen is inmiddels welhaast de nestor van de kerkhistorici in Nederland geworden. Hij heeft nu in samenwerking met A. K. de Meijer een monografie geschreven rond de aanstelling van de op één na laatste abt in de Benedictijnerabdij van Oostbroek in De Bilt. Die abtsbenoeming kreeg in 1566 zijn beslag, dus precies in het roerige jaar van de Beeldenstorm, toen de opstand tegen koning Philips II doorbrak.

Allereerst het tijdsbestek. De kern van de uiteenzettingen van Van Buijtenen loopt over de periode 1563-1567, met uitwaaiering van gebeurtenissen tot kort na 1600. De woelige tijd van de 80-jarige oorlog vormt dus het decor, in het bijzonder de definitieve vestiging en overheersing van het calvinisme.

Het is bepaald geen abstracte of kerkjuridische uiteenzetting geworden. Neen, er treden bij voorbeeld twee hoofdpersonen in op, die niet als kartonnen figuren zijn beschreven, maar als mensen van vlees en bloed, en eigen karakter. Tevens zijn die twee als tegenstanders de verpersoonlijking van rooms versus ontluikend protestant in die tijd, de eerste periode van de nieuwe geschiedenis in Nederland.

Zeer duidelijk leggen de auteurs over alle handelende personen al hun kaarten op tafel. Van Buijtenen onderdrukt bepaald niet eigen oordelen, noch schuwt hij de partijdigheid. Dat is in het algemeen vanouds een kenmerk van veel geschiedschrijving over het tijdperk van onze Opstand. Maar juist de cleane weergave daarbij door Van Buijtenen van alle feiten, dus gemakkelijk los te koppelen van de interpretatie ervan, geeft de lezer gelegenheid eigen conclusies te trekken.

In deze mikrokosmos van geschillen en gedragingen rond een abtsbenoeming in een doorsnee abdij, vormen de gebeurtenissen en figuren de concretisering en personificatie van elementen uit het toch zo ingewikkelde algemene geschiedverhaal over de eerste jaren van de Opstand. Om welke twee centrale figuren draait het verhaal? De één heet pater Christoffel Roest, die zich als steeds hervormingsgezinder ontpopte, en duidelijk zich ter plekke van traditioneel geestelijke tot een streng contra-reformatorische geestelijke ontwikkelde, zoals het concilie van Trente dat zo graag zag.

Christoffel Roest werd in 1566 de nieuwe abt over de paters Benedictijnen van Oostbroek, na een voorafgaand mislukt coadjutorschap aldaar (een soort

„hulp-abt“) bij de vorige zieke en stomme abt van Oostbroek. Die vorige abt, die nog maar een schim was van wat zo'n „prelaat“ eertijds moet zijn geweest, was wel een heel duidelijk symbool en exemplaar van de zeltogende middeleeuwse kerk.

Zoals de hele officiële contra-reformatorische kerk van de reorganisatie van 1559 door koning Philips II en de doorvoering in 1565 van de vrome besluiten van Trente voor een vernieuwde roomse kerk, al snel te gronde zijn gegaan in de jaren van de Opstand, zo heeft ook Roest het als abt niet lang gemaakt. In 1567 is hij vergiftigd en was de kans verkeken voor Oostbroek als contra-reformatorische abdij.

Zijn grote tegenspeler van meet af aan was pater Cornelis Anthoniszone. Die ontwikkelde zich ook, maar dan als kritische, vrijgevochten figuur, in volstrekt tegenovergesteld richting. Door steeds dwars te liggen, te provoceren, of te intrigeren, holde Cornelis Anthoniszone de abdijen waar hij kwam, van binnen uit. Door zijn provocerend, bot gedrag maakte hij pas goed duidelijk, wat er in Oostbroek, Klarwater, of Staveren allemaal fout zat. Cornelis Anthoniszone had het coadjutorschap van die fanatieke Roest belet, en had daarna zelf het coadjutorschap in 1565/1566 kortstondig verworven bij de invalide, oude abt. Bij de abtsbenoemingsprocedure in 1566 werd hij gepasseerd.

Ketterse boeken las en bezat Cornelis Anthoniszone. Als proost van de benedictinessen van het Veluwe klooster Klarwater liet hij kerkelijke inspectie niet toe. Toen in 1572 Klarwater door de geuzen grondig was geplunderd, en het gebied daarna snel onder Spaans gezag terugkeerde, trok Cornelis Anthoniszone de „juiste“ conclusies: geen belasting en dijklasten meer betalen, en geen poot uitsteken voor herstel. Hij vergreep zich aan twee nonnen, maar met een van hen is hij later keurig getrouwd, na eerst nog voor zijn bruid extra klooster-alimentatie verworven te hebben uit de goederen van het in 1580 opgeheven Klarwater.

En zo gedroeg Cornelis Anthoniszone zich steeds meer als een echte geus, die tenslotte in 1580 de eerste calvinistische predikant van Zeist werd. Eindelijk kreeg hij de kans kerkelijk en administratief opbouw te doen, toen de Reformatie en de Opstand ná 1579 definitief in het Utrechtse succes hadden.

Over dit alles en nog veel meer met betrekking tot de handel en wandel van Cornelis Anthoniszone valt Van Buijtenen een zéér negatief oordeel. Hij doet dat met zijn welversneden, welhaast literaire pen, hetgeen de overtuigingskracht vergroot. Hij beschrijft en oordeelt echter vooral vanuit het gezichtspunt van de late middeleeuwen.

Naar mijn mening kan echter het hele onderwerp met minstens even veel recht vanuit de verwarrende beginperiode en de opbouw van de nieuwe tijd en het calvinisme worden beschouwd. Het duidelijkst is dit aan de orde in de taxatie van de bemoeiing van het Centraal Bestuur te Brussel namens koning Philips II met de abtsbenoeming van Christoffel Roest in 1566, het kernthema van dit boek. Hierover is al in 1986 door R. H. Vermij in dit „Maandblad“ beknopt ge-

schreven. Uit de minutieuze beschrijvingen en heldere beschouwingen van Van Buijtenen over de tot stand koming van de abtsbenoeming in 1566 blijkt overtuigend, dat een snelle rechtstreekse benoeming door het Brusselse Centraal Bestuur uit naam van de koning niet zo maar even kon worden doorgedrukt. Allicht niet. Een monarch van de nieuwe tijd, die naar absolutisme streefde, was wel iets anders dan een of andere militairement decreterende dictator uit de nieuwste geschiedenis sinds 1789. Een naar absolutisme strevende vorst zette bestaande rechten, wetten en procedures met betrekking tot onderdanen en instellingen naar zijn hand, centraliseerde ze, plaatste er nieuwe overheen, en versterkten zijn „bureaucratische“ greep. Vooral - en juist dát speelde in de Nederlanden al decennia lang sterk mee - waren verschillende soorten raden het politiek en ambtelijk instrument van de vorst, en dat werkte bij zorgvuldig bestuur vertraging van vorstelijke beslissingen in de hand. Dit verschijnsel, op zich dus zeker niet bevreemdend, speelde bij de abtsbenoeming van 1566 een grote rol. Minder essentieel dan Van Buijtenen betoogt, hoewel op zich zeker niet onjuist beschreven, speelde in 1565 de voorgeschiedenis van het placetrecht (toestemmingsrecht) en andere vorstelijke kerkelijke regelingen sinds de Bourgondische tijd nog een rol. Hel leek wel of juist tijdsduur en onderzoek bij de voorbereiding van de abtsbenoeming - evenals bij de problematiek van de eerdere coadjutorkwesties - moesten leiden tot een vergroting van de vorstelijke rechten in kerkelijke zaken. Uitvoerig wordt beschreven hoe het Hof van Utrecht - in die periode tevens de regeringsraad en het bestuurscollege van de koning en de landvoogdes bij uitstek - de voorbereidingen trof. Was bij de kwesties rond het coadjutorschap in 1563/64 stadhouder Willem van Oranje nog betrokken geweest, die was inmiddels zeker na 1564 opstandig geworden en geëclipeerd. Daardoor trad Persijn, de president van het Hof, steeds meer naar voren. Zo komt in dit boek de verschuiving van verminderde stadhouders-invloed ten gunste van het Hof en vooral van zijn president omstreeks 1564-1565 goed tot uiting.

De „peiling“ door het Hof van Utrecht van de monniken, wie nu eigenlijk de nieuwe abt moest worden, mag niet de schijn wekken als ware het een verhoor in een rechtszaak. Neen, het meest opmerkelijk is veeleer dat voor het eerst elke notie of schijn van zelfs maar een formele abtsverkiezing door de monniken, totaal verdwenen was. Dat was een beslissende nouveauté. De benoeming door de landvoogdes op naam van de koning en de bevestiging door de paus was zozeer een uitsluitend Brusselse zaak geworden, dat de stukken ervan in ieder geval niet te Oostbroek bewaard werden, maar te Brussel ergens tussen de lawine van paperassen moeten zijn geraakt, en nu blijkbaar niet meer te vinden zijn. Het zal duidelijk zijn, dat deze en andere essentiële kwesties het belang van dit boek nog eens extra onderstrepen.

Amersfoort

C. A. van Kalveen

AGENDA

23 juni 1990. Excursie naar kasteel Sypestein, Nieuw-Loosdrechtse dijk 150, Nieuw-Loosdrecht. Het kasteel bezit een verzameling kunst en voorwerpen van kunstnijverheid en is omgeven door tuinen.

De deelnemers worden om 13.30 uur ontvangen met koffie en thee en een strijkkwartet zal een kort concert geven. Om 14.30 uur begint een rondleiding van ca. een uur door het kasteel. Daarna kan men op eigen gelegenheid wat rondwandelen.

Het kasteel Sypestein is vanuit Utrecht te bereiken met busdienst 32; vertrektijden op 23 juni om 11.09 en 13.09 uur.

U wordt verzocht zich aan te melden bij F. Vogelzang, tel. 030-87 01 10.

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 5 - mei 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Emmalaan 14
3581 HT Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hanzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

HET ONTSLAG VAN DR. P. H. RITTER JR. BIJ HET UTRECHTS DAGBLAD IN 1934

In 1986 verscheen van dr. H. J. Scheffer het boek *De dagbladonderneming. Historische verkenningen*. Voor het vierde en laatste hoofdstuk, handelend over de ontslagen van de hoofdredacteuren van het *Utrechts Dagblad* dr. P.H. Ritter jr. en M. C. van Mourik Broekman, kon ik de auteur een aantal stukken verstrekken, die ik tijdens het ordenen van het *Archief Ritter* in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek had aangetroffen.

Intussen zijn er meer papieren gevonden waardoor we ons een nog helderder beeld kunnen vormen van Ritters ontslag.

Scheffer vertelt hoe de geschiedenis van het *Utrechtsch Dagblad* teruggaat tot 1863, toen de *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant* werd omgedoopt in *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*. De krant werd uitgegeven door de naamloze vennootschap Drukkerij v/h L. E. Bosch en Zn. met als raad van commissarissen: A. J. S. van Lier, S. J. Pit en W. A. P. van Lier. De directie werd in de jaren dertig gevoerd door vader en zoon Van der Giessen. In 1918 was dr. P. H. Ritter jr. (die in 1916 volgens een brief aan zijn vriend Frans Mijnsen al de functie van hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad* geambieerd had) W. Graadt van Roggen als hoofdredacteur opgevolgd. In 1928 had hij bij de AVRO de leiding aanvaard van de Boekenhalfuren.

Ritter drukte een duidelijk stempel op het UD. Hij schreef in het rechts-liberale blad de hoofdartikelen, nam de verslagen van de Utrechtse Gemeenteraad voor zijn rekening en vulde wekelijks de Literaire Kroniek. F. C. Gerretson schreef in 1949: „Het *Utrechtsch Dagblad* is onder Ritter's leiding het laatste grote, door één persoonlijkheid gestempelde 'journal d'opinion' geweest, waar onze journalistieke geschiedenis op bogen kan." En Wouter Paap: „Er zal moeilijk een tweede dagblad te noemen zijn, dat op zulk een literaire voet leefde". Maar tijdens de jaarwisseling 1933-1934 kreeg de hoofdredacteur het moeilijk.

Van 5 januari 1934 is een brief aan Ritter van de Commissarissen der N.V. Drukkerij voorheen L. E. Bosch te Utrecht waarin meegedeeld wordt dat hem in de afgelopen jaren herhaaldelijk gewezen is op het feit, dat het in het belang van het UD was dat hij zijn nevenwerkzaamheden beperkte en zijn werkkraacht meer besteedde aan de algemene leiding der redactie in plaats van aan allerlei zaken, die in geen verband stonden met zijn hoofdredacteurschap. Zijn gebrek aan zorg ten aanzien van de redactie had grote nadelen tot gevolg.

„Niettegenstaande deze aanmerkingen op Uw beleid, zijt U op den eenmaal ingeslagen weg voortgegaan en

Dr. P. H. Ritter jr, 1932. Koperdiepdruk. Foto: G.A.U. Top.-Hist. Atlas.

hebt U niet Uw volle werkkraacht gewijd aan de belangen van de (...) courant". (...) „Commissarissen hebben (...) hun uitdrukkelijken wensch te kennen gegeven, dat U Uwe werkzaamheden zoudt beperken en ook geen arbeid meer zoudt verrichten voor de A.V.R.O.".

Hij kan met ingang van 1 januari 1934 hoofdredacteur blijven tegen een salaris van f 7000 's jaars en de jaarlijkse gratificatie maar moet dan al zijn nevenwerkzaamheden hebben beëindigd. W. Graadt van Roggen „zal belast worden met het toezicht op de algemene leiding der redactie, in dier voege, dat bij verschil van inzicht tusschen U en den heer Graadt van Roggen, U U bij het inzicht van den heer Graadt van Roggen zult hebben neer te leggen. Hoewel Commissarissen inzagen, dat een dergelijke toezicht onder normale omstandigheden in strijd is met het karakter van het hoofdredacteurschap, zijn Commissarissen tot het nemen van deze beslissing uitsluitend geleid door de overweging, dat alleen op deze wijze Uwe maatschappelijke positie grootendeels gehandhaafd zou kunnen blijven, zonder dat de belangen van het *Utrechts Dagblad* verder in gevaar zouden worden gebracht door Uw gebrek aan belangstelling en

Het gebouw van het Utrechtsch Dagblad aan de Oudegracht nr. 176 in 1938. Foto: G.A.U. Top.-Hist. Atlas U 2.39 (verz. 32).

toewijding voor een belangrijk deel der algemeene redactionele leiding. Commissarissen hadden bovendien de overtuiging, dat het contact tusschen U en den heer Graadt van Roggen zich in de praktijk dusdanig zou ontwikkelen, dat, ook al stelden Commissarissen den eisch, dat bij verschil van inzicht tusschen U en den heer Graadt van Roggen, U zich bij de maatregelen van laatstgenoemde zou moeten neerleggen, naar buiten het autonoom karakter van het hoofdredacteurschap onaangetaast zou kunnen blijven, mits U dan ook Uw volle werkkraft en arbeidstijd uitsluitend aan de belangen van het Utrechtsch Dagblad zoudt geven. Na de mededeeling van het besluit (...) hebt U in die (...) vergadering van 10 November 1933 (...) gezegd de meening van Commissarissen te kunnen billijken en hebt U Uwe erkentelijkheid betuigd met het feit, dat Commissarissen rekening hebben gehouden met Uwe verdiensten voor de courant gedurende Uw 15jarig hoofdredacteurschap. U hebt verder (...) verklaard, dat U het besluit (...) aanvaardbaar achtte, maar toch gaarne eenigen bedenktijd zou wenschen, dat het Besluit (...) voor U finantieele offers zou medebrengen. U hebt daarbij (...) de verzekering gegeven, dat indien het besluit (...) door U aanvaard zou worden, Commissarissen ervan overtuigd zouden

kunnen zijn, dat U Uw volle werkkraft aan het Utrechtsch Dagblad zoudt wijden en geen bijwerkzaamheden meer zoudt verrichten.

Commissarissen hebben U toen eenigen bedenktijd gegeven en de volgende vergadering bepaald op 29 December 1933 en U hebt (...) de toezegging gedaan vóór 29 December 1933 mede te deelen of U het besluit (...) aanvaardde (...), waarop U geantwoord hebt bij schrijven d.d. 22 December 1933 (...) dat Uw standpunt (...) vóór de vergadering van 29 December 1933 bekend zou zijn. Aan laatstbedoelde toezegging hebt U niet voldaan, doch op de vergadering van Commissarissen (...) op 29 December 1933 hebt U (...) medegedeeld principiëel bezwaar te hebben tegen het contact van den heer Graadt van Roggen met de redactie (...) daar dit het autonoom karakter van het hoofdredacteurschap aantastte. Commissarissen hebben U daarop medegedeeld, hun besluit (...) niet te kunnen veranderen, daar zij, gezien de wijze waarop U gedurende geruimen tijd en niettegenstaande herhaalde waarschuwingen de belangen der algemeene leiding der redactie (...) veronachtzaamd hebt, het autonoom hoofdredacteurschap zonder verdere waarborgen in Uwe handen niet langer veilig achten. Tenslotte hebt U (...) verzocht Uwe definitieve beslissing nog aan Commissarissen te mogen mededeelen, zoo, dat deze nog in hun bezit was vóór 1 Januari 1934. Commissarissen hebben toen in dit verzoek bewilligd.

Den 30sten December hebt U een onderhoud gehad met den Voorzitter van Commissarissen, waarbij U verzocht Uwe beslissing te mogen uitstellen tot gisteren, opdat U daarover nog rustig zoudt kunnen nadenken. (...) Ook aan dit verzoek hebben Commissarissen (...) voldaan. Thans is ook deze tijd verstreken, zonder dat U (...) Uwe beslissing medegedeeld hebt. Dientengevolge bestaat er sedert 1 Januari 1934 geen band meer tusschen onze Vennootschap en U.

Commissarissen zijn desniettegenstaande bereid U (...) een bedrag, gelijkstaande met Uw vóór 1 Januari 1934 genoten salaris over de maanden Januari tot en met April 1934 uit te keeren, benevens Uwe gratificatie uit de winst (...) en bovendien, onder nader vast te stellen voorwaarden, gedurende vijf jaren, ingaande 1 Mei 1934, een som van f 2.000,- jaarlijks."

De brief is ondertekend door Voorzitter en Secretaris, beiden met de achternaam Van Lier.

Van 3 januari 1934 is een brief van Ritter aan de voorzitter dr. A. J. S. van Lier:

(...)
Mijn principiëel bezwaar tegen elke aantasting van het directief en autonoom karakter van het hoofdredacteurschap heeft zich ook in den mij nader toegestane bedenktijd niet gewijzigd. De Heeren Commissarissen hebben echter besloten, dat voorloopig geen bepaalde instructie aan den Heer Graadt van Roggen zal worden gegeven, zoodat alleen de praktijk kan uitmaken in hoeverre er inderdaad door den

nieuw-getroffen maatregel aantasting van dat (. . .) karakter (. . .) zal plaats vinden.

Aangezien zoodanige aantasting in de gegeven omstandigheden voor mij de eenige aanleiding zou kunnen zijn tot het vragen van een eervol ontslag (. . .) en die aantasting thans nog niet heeft kunnen blijken, verklaar ik in te gaan op de met 1 Januari 1934 in werking tredende dienstvoorwaarden. (. . .) worden de maanden Januari, Februari, Maart en April 1934 beschouwd als een proeftijd, waarin voor Directie en Commissarissen zal blijken of de nieuwe regeling aan de gestelde verwachtingen beantwoordt, en voor mij, of zij niet in strijd is met mijn (. . .) Principieele bezwaren.

(. . .) Tegenover de mij herhaaldelijk van de zijde van HH Commissarissen betoonde welwillendheid meen ik alleen bij duidelijk gebleken tegenstelling tusschen mijne overtuiging en de opdracht welke mij wordt verstrekt, aan de roepstem van mijn overtuiging gehoor te moeten geven. Ook de gehechtheid aan het door mij ruim vijftien jaar geredigeerde blad noopt mij ertoe, mijn eventuele ontslagaanvraag niet te baseeren op een hypothese, maar op duidelijk te constateeren feiten, welke zich onverhoopt zouden kunnen voordoen. Dat ik omtrent een kwestie van beginsel langere overweging heb noodig gehad en dat ik ook haar formele zijde scherper heb geformuleerd dan dat bij andere dienstverhoudingen gebruikelijk is, zullen Heeren Commissarissen in den hoofdredacteur, die als eersten plicht heeft, een beginselvol mensch te zijn, weten te waardeeren. Tenslotte meen ik slechts bij uiterste noodzaak de mij toevertrouwde politieke belangen in den steek te kunnen laten. Ook binnen het kader der liberale politiek zijn, met name ten aanzien der internationale verhoudingen van Nederland, verschillende opvattingen mogelijk. Op dat punt bestaat er in het bijzonder een band tusschen mijn persoon en het blad, waarin ik, zonder daarover van Heeren Commissarissen aanmerkingen te hebben vernomen, een bepaald standpunt heb ingenomen. Dat standpunt te blijven verdedigen in het openbaar is voor mij eveneens een plicht der overtuiging.

Ik begrijp overigens als de bedoeling van HH Commissarissen, dat ik voortga het blad in nationalen en liberalen zin te redigeren en de liberale vrijheidstraditie te verdedigen."

Ritter verzendt de brief niet. Hij wint eerst nog het advies in van een bevriend advocaat in Amsterdam, mr. N. J. C. M. Kappeyne van de Coppello, die hem op diezelfde 3de januari schrijft zich met het concept-schrijven te kunnen verenigen behoudens één enkele opmerking:

„U zegt: 'dan zullen bij de liquidatie mijner positie dezelfde voorwaarden gelden'.

Dit is te stellig uitgedrukt in verband met het zeer wenschelijke en ook gemaakte voorbehoud aan het einde dier alinea, luidende: 'maar ten aanzien van welke uitkeeringsregeling zij nog nader overleg hebben overgelaten'.

Ik zou daarom in stede van den eersten passus willen lezen: 'dan worden Uwerzijds gehandhaafd dezelfde voorwaarden' enz."

Ook van diezelfde 3de januari is de brief van Ritter aan dr. A. J. S. van Lier, waarin de wijziging is aangebracht die Kappeyne van de Coppello aanbeval. Die brief is wel verzonden.

Van 5 januari is een weer niet verzonden brief van Ritter aan Van Lier. Hij bericht de goede ontvangst van het schrijven van 5 januari.

„Ik begrijp, dat H.H. Commissarissen een spoedige beslissing op prijs hebben gesteld, maar H.H. Commissarissen zullen hunnerzijds willen begrijpen, dat mijne beslissing over eene aangelegenheid, die mijne verdere levenspositie bepaalt, voor mij uitermate moeilijk en gewichtig was, zoodat mijn late beslissing niet is te beschouwen als een gemis van deferentie, maar uitsluitend als een gevolg van de noodzakelijkheid eener zeer ampele overweging.

Ik zou het op prijs stellen de aanhangige quaestie met H.H. Commissarissen te mogen bespreken in eene vergadering, te stellen op den datum, die aan de Heeren convenieert, en tot de formulering van de publicatie van mijn eventueel eervol ontslag in die vergadering over te gaan. Mochten de Heeren daartoe niet bereid zijn, dan stel ik voor, eenvoudig te vermelden, dat ik op 1 Februari eervol ontslag heb aangevraagd en verkregen."

Wèl verzonden is Ritters brief van 6 januari aan Heren Commissarissen:

„Hiermede bevestig ik de goede ontvangst van Uwen brief van 5 Januari ll., welke mijn brief van 3 Januari 1934 aan Uwen Voorzitter heeft gekruist.

Ik stel het op prijs, thans in het midden latende of mijne dienstbetrekking (. . .) op dit oogenblik werkelijk geëindigd is, U uitvoerig op dien brief te antwoorden. Ik mag vertrouwen, dat U aandacht zult schenken aan het verweer van iemand die ruim vijftien jaren lang Uwe Venootschap heeft gediend, en dat U, teneinde den lateren beschrijver van de geschiedenis der Venootschap in de gelegenheid te stellen, zich uit de kennisneming van de uiteenzetting van beide partijen een objectief oordeel te vormen, naast Uwen brief ook mijn uiteenzetting zult willen bewaren in Uwe archieven.

Er zijn twee omstandigheden welke mij tot die uiteenzetting nopen.

In de eerste plaats is het een heel ongewoon feit, dat een belangrijk functionaris na ruim vijftien jaar dienst, waarin de onderneming en het abonnentental zich voortdurend in gunstige richting is blijven ontwikkelen en het oordeel der courant nog steeds als gezaghebbend door andere pers-organen wordt erkend, door het Bestuur tot het vragen van een eervol ontslag wordt gedrongen. Dit feit (. . .) houdt reeds een disqualificatie van mijn persoonlijkheid in. (. . .) In de tweede plaats wordt die disqualificatie geaccentueerd doordat U in Uw brief (. . .) eene reeks van ernstige verwijten tot mij richt die, naar mijn oordeel, in een geheel ander licht verschijnen, bij bekendheid met de oorzaken en omstandigheden, welke tot die verwijten aanleiding hebben gegeven."

Hij stelt het op prijs te antwoorden op de grieven en

De kamer van de hoofdredacteur van het Utrechtsch Dagblad in 1938. De toenmalige hoofdredacteur was dr. J. G. Loohuis. Foto: G.A.U. Top.-Hist. Atlas U 2.39 (verz. 32).

begint met mee te delen dat de ernstige vermaningen pas in december 1932 begonnen, dus ruim veertien jaar na zijn indiensttreding.

„In die veertien jaren (. . .) heb ik wel eenige aanmerkingen ontvangen, doch de waardeering die daartegenover stond was zoo groot, dat van een ernstig gemis aan overeenstemming geen sprake was. (. . .) Ik herinner eraan, dat het Bestuur der Vennootschap, toen er op 1 September 1918 een hoofdredacteur moest worden benoemd, zijn keuze heeft laten vallen op een persoon *buiten* de journalistiek, die werd benoemd op grond van zijn schrijverstalenten en de bekendheid van zijn naam in Utrecht. De bedoeling was dus, met het hoofdredacteurschap te bekleeden een schrijvend en representatief man, *niet* een vakjournalist, die zich in de eerste plaats met de details der redactionele bedrijfsvoering zou hebben te bemoeien. Ik heb daarom in de vele jaren die achter ons liggen mijn arbeid (. . .) geconcentreerd op de politieke en literaire leiding der courant, waarin ik (. . .) successen mocht boeken.

(. . .) Ik heb mij afgevraagd, of Commissarissen niet de mogelijkheid hadden kunnen vinden, mijn politieke en literaire leiding (. . .) te continueeren en de vakkundige journalistieke belangen te beveiligen door het aanstellen van een naast of onder mij werkend vakjournalist van veel ervaring. Ik had gaarne (. . .) een aanmerkelijke salarisverlaging aanvaard. Thans (. . .) word ik plotseling gesteld (. . .) voor het aanvaarden

van een supervisie op het hoofdredacteurschap, (. . .) die voor een journalist die de eer van zijn ambt wil handhaven (. . .) niet is te aanvaarden, òf het gedwongen zijn tot het aanvragen van eervol ontslag. En dit dilemma is nog scherper gesteld, doordat H.H. Commissarissen (. . .) in hunne vergadering van 29 December reeds met den Heer Graadt van Roggen tot bindende afspraken zijn gekomen.

(. . .)

Ik kom thans tot de kwestie der nevenwerkzaamheden. Ik vraag mij af, waarom H.H. Commissarissen mij dien eisch stellen op een moment, waarin mijn geheele levenswijze zich op het hooger inkomen heeft gericht, en niet jaren vroeger, toen het opgeven (. . .) nog niet finantieel van ernstigen aard voor mij zou worden. (. . .) Een groot deel van mijn neveninkomsten, het AVRO-salaris, is zelfs wegens een aangegane leening verbonden. (. . .) Ik heb deze zijde van mijne moeilijkheden niet eerder naar voren gebracht, omdat ze voor mij *pijnlijk* is. (. . .) Indien ik mijn AVRO-salaris in pand heb gegeven voor eene leening, die eerst op 1 Augustus 1934 is afgelost, dan acht ik het onbehoorlijk om mijn AVRO-positie voor 1 Augustus 1934 prijs te geven.

(. . .) Er bestaat in het strafrecht een onderscheiding tusschen de begrippen opzet en schuld. Indien ik gezondigd heb, dan is het een culpoos en geen doloos delict. Ik heb de mij toevertrouwde belangen (. . .) naar beste weten gediend, maar ik ben door levens-

omstandigheden in een kolk gedrongen en heb thans mijn betrekking prijs te geven, niet als een door mij gewilde daad, maar als een gevolg van de tragische logica, die in mijne levensomstandigheden aanwezig is.

Ik meen overigens, dat het waarnemen van werkzaamheden in een vak als het mijne, speciaal moet worden beoordeeld. Ik heb door hetgeen ik naast de courant verrichtte, den naam van de courant niet verlaagd, maar verhoogd (. . .) en ben door mijn bij-functies veel te weten gekomen wat ik in het belang der courant moest weten. Het is daarbij (. . .) nog de vraag, of de uitsluiting van werkzaamheden voor iemand die een intellectuele functie verricht op zichzelf noodzakelijk is en die werkzaamheden op zichzelf ongeoorloofd zijn. Mag een Hoogleraar geen wetenschappelijke adviezen geven, geen medische praktijk verrichten? Mag een orkest-dirigent geen muzieklessen geven? (. . .) In mijn geval worden de werkzaamheden verboden, omdat men alle functies der redactionele leiding in één hand wil laten en aan het Utrechtsch Dagblad ontbreekt, hetgeen aan eene menigte andere couranten bestaat, en wat ik ook (. . .) heb gevraagd, een functionaris in de redactie, die den Hoofdredacteur in zijn toezicht op de bedrijfsvoering assisteert (. . .)

Tenslotte mag ik er op wijzen, dat mijn te veelvuldige afwezigheid (. . .) als voornaamste oorzaak had, de gebrekkige localiteit waarin ik jarenlang heb vertoefd, en die zelfs in den verbouwingstijd onbewoonbaar was. (. . .) De courant vertoont in den laatsten tijd, sedert ik in mijn nieuwe kamer dagelijks aanwezig ben, weinig opmerkelijke fouten en een groote verbetering. Die verbetering is ingetreden zonder controle op het Hoofdredacteurschap en zonder opgeven van bijverdiensten.

(. . .) Ik meen (. . .) dat ik na vijftien jaar van vaak zwaren en vaak succesvollen arbeid, een ander lot had mogen verwachten dan een breuk van mijn carrière, op een oogenblik waarin mijn levensmogelijkheden aanzienlijk zijn verminderd en de tijdsomstandigheden allerongelukkigst zijn. (. . .)

Indien het in de vergadering van Zaterdagmiddag tot een ontslagaanvraag moet komen, zou ik de Heeren dringend willen vragen te overwegen, of de voorwaarden waaronder mijn Hoofdredacteurschap wordt beëindigd niet nog enigszins kunnen worden verbeterd. Ik moet een geheel nieuw leven opbouwen en heb daarvoor tenminste eenigen tijd finantieele rust noodig. Mochten HH Commissarissen in dit verzoek niet willen bewilligen, dan zou ik willen vragen of het salaris van Januari, Februari, Maart en April thans terstond ineens kan worden uitgekeerd, teneinde crediteuren die mij op het bericht van mijn ontslag zullen lastig vallen onmiddellijk te bevredigen, en mijn AVRO-salaris vrij te maken. Verder zou ik willen vragen begin Juni fl. 5.000,- en de rest (fl. 10.000,- vol) gedurende 2 jaren, in maandelijksche termijnen."

Van 9 januari 1934 is de volgende brief aan Ritter: „Commissarissen (. . .) bevestigen U hierbij, dat U in hunne vergadering van Zaterdag 6 Januari 1934, op

Uw verzoek, met ingang van den eersten Februari 1934 eervol ontslag is verleend. (. . .) Commissarissen kwamen daarbij met U overeen, dat U op 31 Januari 1934 als salaris zal worden uitbetaald 1/12 van f 7.000,- of vijfhonderd drie en tachtig gulden vier en dertig cent, benevens een som, gelijkstaande met het bedrag van vier maanden salaris, berekend naar f 7.000,- 's jaars, of twee duizend drie honderd drie en dertig gulden zes en dertig cent; dat U bovendien zal worden uitbetaald, indien de resultaten van het bedrijf over 1933 dit toelaten, zoodra de balans en winst- en verliesrekening zijn vastgesteld, Uwe gewone gratificatie (. . .)

Verder kwamen commissarissen met U overeen U gedurende vijf jaren, ingaande den eersten Juni 1934, maandelijks, voor het eerst op één Juli 1934, uit te betalen 1/12 van f 2.000,- of een honderd zes en dertig gulden zeven en zestig cent. Daarnaast is met U overeengekomen, dat U, ook na één februari 1934, Uwe bijdrage voor de „Letterkundige Kroniek" van elk Zaterdagavondblad (. . .), gelijk voordien, zoudt doorgaan te leveren tegen eene eerst 1 Juni 1934 ingaande vergoeding berekend naar een duizend gulden per jaar, in maandelijksche gelijke terijnen uit te betalen, voor het eerst één juli 1934. Deze laatste overeenkomst zal echter te allen tijde door enkele opzegging kunnen worden beëindigd.

Het aan U verleende eervol ontslag zal deze week door U in het Utrechtsch Dagblad gepubliceerd worden. Over de wijze van publicatie zal door U vooraf overleg gepleegd worden met Commissarissen."

Ritter gaat in een kort briefje van 9 januari accoord met deze regeling. Op de achterkant van zijn geschreven copie zien we hem een lijst maken van alle vaste inkomsten in zijn nieuwe status. Het totaal valt mee: f 13.000,- 's jaars.

Hij schrijft „Een persoonlijk woord tot mijne lezers". In de drukproef wijzigt Mr. A. J. S. van Lier twee zaken. In de zin: „Ik heb, met ingang van 1 Maart aan Directie en Commissarissen een eervol ontslag aangevraagd en verkregen" wordt de datum veranderd in 1 Februari, en de zin „En ook daarna hebben Directie en Commissarissen het uiterste gedaan om mij te behouden en heb ik het uiterste gedaan om te blijven" moet vervallen. Het artikel is opgenomen in mijn boek *Al wat in boeken steekt, dertig jaar radiowerk van dr. P. H. Ritter jr., bij de AVRO*, blz. 17.

W. Graadt van Roggen zal van 1 februari 1934 tijdelijk als hoofdredacteur optreden.

Met ingang van 1 april 1934 komt de redactionele leiding in handen van prof. dr. M. C. van Mourik Broekman als hoofdredacteur en van W. Graadt van Roggen.

De twee weken om de jaarwisseling 1933-1934 moeten uitermate cruciaal in Ritters leven geweest zijn. In grote verwarring zal hij bestendig met zijn gedachten bij de gewichtige zaak geweest zijn. Een brief van 21 februari aan Pit bevestigt dit: „Ongesteldheid verhinderde mij, U eerder te antwoorden op Uw vriendelijken brief, waarvoor ik U hartelijk dank zeg. Het

Abonnementen: bij voorafbetaling voor de stad Utrecht en de plaatsen daar omstreken. Abonnementesomming f 16.25 per jaar, f 1.00 per maand. f 1.30 per kwartaal. Per post betaalbaar. f 1.30. Belangen p/z kwartaal f 1.00. Dit blad verschijnt dagelijks, des avonds en des vonds, uitgezonderd Zaa- en Feestdagen.

De laatste keer dat P. H. Ritter jr in de kop van de krant wordt vermeld als hoofdredacteur van het Utrechtsch Dagblad. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

geeft mij bevrediging, dat U elementen van waardeering vond in mijn werk, en ik blijf er U ook steeds erkentelijk voor, dat U aan die waardeering uiting heeft willen geven op de vergaderingen van Commissarissen, die ik mocht bijwonen. Te meer waarde krijgen deze herinneringen voor mij, omdat ik nog steeds den sleutel niet kan vinden van de oorzaken, die mijn carrière plotseling vernietigden. Het was zooveel makkelijker voor mij, de berusting te verkrijgen, die noodzakelijk is, indien alles mij duidelijk was. Nu komen er telkens weer nieuwe dilemma's. Zoo, dezer dagen, een brief van den Secretaris der Gemeente, die mij over mijn raadsverslagen even bewonderend schreef als Mr. de Boer, wiens oordeel gewogen heeft, bij de vaststelling van mijn vonnis, afwijzend stond. Ik heb deze moeilijkheden ook medegedeeld aan de beide Heeren van Lier, toen zij zoo vriendelijk waren, persoonlijk afscheid van mij te komen nemen. Intusschen ben ik aan H. H. Commissarissen zeer erkentelijk voor de wijze, waarop zij mijne financieele positie wilden regelen. Ook aan U zeg ik voor Uwe geëerde medewerking hartelijk dank."

Er is een bron waaruit we kunnen opmaken dat Ritter midden (herfst?) 1933 kunstredacteur van het Haagse dagblad *Het Vaderland* heeft willen worden. Menno ter Braak schrijft op 30 oktober 1933 aan E. du Perron:

„Het Vad. is me nu definitief aangeboden. Ik heb nog speling gevraagd tot Maandag, omdat ik een soort proefbenoeming wil trachten te krijgen, waarvoor ik de hulp van den rector noodig heb. De goede Pannekoek blaakte letterlijk van vreugde, dat Scholte van de baan was. Ritter en Top Naeff zijn geketst."

G. H. 's-Gravesande Pannekoek was corrector en verslaggever bij *Het Vaderland*.

Ritter moet op het einde van 1933 overigens contact hebben gehad met de *Nieuwe Arnhemse Courant*. In het AR bevindt zich een brief aan hem van de directeur-hoofdredacteur (Van der Kuil?) gedateerd 21 december 1933: „In aansluiting bij ons onderhoud deel ik U mede, dat de door mij gevoerde besprekingen met belanghebbenden er toe hebben geleid dat geen wijziging in de redacties van de Arnhemse en de Nieuwe Arnhemse Courant zal worden gebracht. Zoals de zaken thans staan bestaat er voor mij volstrekt geen mogelijkheid eenige medewerking Uwerzijds aan deze bladen tot stand te brengen. Het spijt mij dat een en ander zoo is gelopen, het zal wel 1936 worden voor ik gelegenheid krijg deze aangelegenheid onder de oogen te zien".

In het Archief bevinden zich ook twee brieven die ons in staat stellen de banden met de AVRO te bekijken. In een brief van 5 december 1933 schrijft W. Vogt, directeur, aan Ritter:

„Ik heb de verschillende denkbeelden en suggesties, die U gemaakt heeft met betrekking tot Uw plaats in de AVRO-figuur overwogen en in mijn kring voor zooveel noodig ter sprake gebracht.

Het resultaat van de wenken, die ik kreeg, gevoegd bij mijn eigen inzicht, heeft mij doen besluiten om U mede te delen, dat ik er de voorkeur aan geef Uw tegenwoordige positie gehandhaafd te zien.

Mocht U in deze beslissing een onvoldoende medebasis zien om Uw tegenwoordige post bij het U. D. te verlaten, dan ben ik bereid om U toe te zeggen Uw vergoeding van diensten op te voeren tot f 3000,- 's jaars, waartegenover Uwerzijds een nader in detail te regelen aandeel zou moeten worden aanvaard in de voorbereiding van het programma het gesproken woord betreffend"

Op 2 januari 1934 schrijft Ritter aan Vogt:

„Ik heb nog te antwoorden op Uw vriendelijken en door mij zeer gewaardeerden brief van 5 December j.l.

De onderhandelingen met mijn commissarissen hebben hiertoe geleid, dat ik mij bereid verklaard heb, de politieke en literaire leiding van het Utrechtsch Dagblad te blijven voeren, terwijl de technische leiding in andere handen komt, zoodat ik meer vrij kom voor literair werk. - Een en ander brengt echter een zoodanige salarisvermindering met zich mede, dat de door U in Uw brief van 5 December in uitzicht gestelde opvoering mijner vergoeding noodzakelijk zal zijn. Er komt bij dat de nieuwe regeling een voorloopig karakter draagt, die op 1 Mei definitief kan worden, indien ze beide partijen bevalt, zoodat een verlaten van het U.D. op 1 Mei geenszins is uitgesloten. Gaarne zou ik daarom Uwe geëerde toezegging aanvaarden. De verminderde salarisregeling, die mij het driedubbele ontroofd van de door U toegezegde vergoeding gaat in op 1 Januari, zoodat het mij zeer welkom zou zijn, indien ook de nieuwe regeling bij de AVRO op 1 Januari inging. - Gaarne zal ik de nader in détail te regelen voorbereidingen in het programma aanvaarden. - Ik heb daaromtrent reeds met den Heer den Daas (programmamaker, vH) eenige voorbesprekingen gevoerd, die U waarschijnlijk bekend zullen zijn. Ten spoedigste zal ik mij wederom met den Heer den Daas in verbinding stellen."

In een brief van 5 januari 1934 schrijft Willem Vogt:

„Ik heb er geen bezwaar tegen, dat de nieuwe regeling 1 januari a.s. in gaat. Voor de bijzonderheden versta ik mij met den heer Den Daas”.

Gerretson schrijft over Ritters ontslag op 19 juli 1934 aan Geyl:

„Kijk een Ritter is, zoals je weet, weg als H.R. van het Utrechtsch Dagblad. Volgens zijn eigen zeggen, zou de grondoorzaak zijn, Mussert's dringen: Ritter zou namelijk, onder mijn invloed, te fel stelling tegen den Leider hebben genomen.

Dat is niet de heele waarheid, maar er is eenige waarheid in.

Men heeft Ritter vervangen door een malle moderne dominee (M. C. van Mourik Broekman, vH), die in Breda als predikant en hier als professor ethiek en verwante artikelen leunde, en die onder hooger toezicht stond van Graadt van Roggen, de oud-hoofdredacteur, Ritter's voorganger, thans Jaarbeurs-secretaris. Dat is subiet mis gegaan, steeds misser, tot de haastige aftocht van H.M.'s innig geliefde gemaal een allermisst, en om de waarheid te zeggen, allermiselijkst artikel uitlokte: zoo in den trant van: we motte de waarheid toch zeggen; we smalen niet, maar . . .”

(Het gaat om het onder de kop „Z.K.H. Prins Hendrik Overleden” in het *Utrechts Dagblad* van 3 juli 1934 geplaatste artikel met deze passages:

„Het moge den Prins niet gegeven zijn geweest, krachtens zijn persoonlijkheid en wijze van leven, om eerbied af te dwingen; men begrijpt ook dat het voor hem een moeilijke positie is geweest, om naast een markante figuur als onze Koningin zich een grootsche plaats te verwerven in de harten der menschen”.
(. . .) „Dit negatieve tot ons leedwezen constateerende, ligt over dit verscheiden een waas van te-leurstelling, dat niet opgeheven kan worden al heeft niemand recht tot smaad.”)

(Het *Utrechts Dagblad* van 4 juli 1934 schreef onder de kop „Ons hoofdartikel van gisteren” o.a.:

„Als men verstaat wat wij bedoelen dan zal men naar toon en inhoud kunnen beseffen, dat het ons verre lag om te smalen. Wat wij zelf schreven dat niemand recht heeft te smalen, zullen wij toch in de eerste plaats op ons zelf in onze verantwoordelijke taak willen toepassen”.)

„Enfin, de reactie was foudroyant, vooral op 't gebied van 'ze zeggen' - 140 bedankjes in twee dagen naar 't beweren van Lohman, 88 volgens dat van den commissaris Van Lier. En de historische waarheid op 't kerkhof.

Resultaat, na een pitoyabel excuus: 'ik hep toch niet gesmaald? Ik zei toch: we motte nie smalen. . .', prompt aftreden des hoofdredacteurs. Ritter gnuipt en met hem heel Utrecht.

(. . .)

Nu, op het U. D. zit men in zak en asch. Want het weggaan eerst van R., nu van van Mourik Broekman, dreigt de reputatie van het blad geen goed te doen, en

't is lang niet gemakkelijk een plaatsvervanger te vinden.

Gisteren had ik, over een geheel ander onderwerp, een onderoud met den directeur (. . .) (A. van der Giessen, directeur van 1916-1942, vH).

(. . .)

(. . .) of ik soms iemand wist.

Na lang nadenken, en na ook even Picard (waarschijnlijk Ritters toekomstige schoonzoon, vH) te hebben genoemd, heb ik dan jou voorgesteld.

'Ik weet één man, die volkomen is wat ge moet hebben; en die, als hij wil, de geknpte man is: Geyl.'

(. . .)

Een lang gesprek kort samengevat: het denkbeeld viel in zeer goede aarde. Hij wilde aanvankelijk dat ik direct stappen zou doen, om namens hem kennismaking te verzoeken; doch meende beter te doen, te wachten tot Graadt van Roggen terug was.”

Gerretson dringt er dan met klem op aan dat Geyl zich candidaat stelt. Geyl antwoordt op 24 juli 1934, dat er veel in is dat hem machtig aantrekt. Maar hij wil eerst meer zekerheid hebben 'dat er op de andere Utrechtse positie inderdaad geen kijk is'. Hij bedoelt een door hem zeer begeerd hoogleraarschap. Hij wil ook dat Van der Giessen en Graadt van Roggen 'fel zijn om mij te krijgen'. 'Ik ga (. . .) niet solliciteeren, maar moet aangezocht worden'. Gerretson schrijft op 27 juli 1934:

„Voor 't oogenblik moet *Gij* niets doen. Niet *gij* stelt uw candidatuur of wordt verzocht deze te stellen, maar *ik* heb, buiten uw voorkennis, uw candidatuur bij de directie gesteld. Deze liep warm, maar moet ook commissarissen warm maken. (. . .) *Gij* wordt genseerd niets te weten tot dus ver. Het eenige wat *Gij* thans hebt te doen is, gevolg te geven, aan *mijn* verzoek nog een curriculum vitae te zenden; dat ik dan, al dan niet aangevuld, aan V. d. Giessen zal zenden.

(. . .)

Doe mij nu het genoegen in deze precies mijn leiding te volgen.”

Geyl reageert niet. In zijn brief van 3 augustus is Gerretson woedend:

„(. . .) dat ik razend op je ben, en met reden.

Ik heb me voor je uitgesloofd en vraag je *alleen* je curriculum.

(. . .)

Dat vroeg ik je *weken* geleden; ondanks dringend herhaald verzoek krijg ik het niet!!

Het zal me een goede les zijn me nogeens voor mijn vrienden in te spannen.”

Op diezelfde 3de augustus 1934 schrijft Geyl aan Gerretson:

„ingesloten brief was op de Bataafsche blijven liggen.” Drs. P. van Hees, die de Briefwisseling Gerretson-Geyl annoteert vermoedt dat het om het curriculum gaat. Op 30 augustus schrijft Gerretson: „Het is jammer, dat door het uitblijven van de inlichtingen, het ijzer niet heet gesmeed is.”

Van 4 september is een in de Briefwisseling gepubliceerde onvolledige nota die Gerretson voor Van der Giessen over Geyl schreef. Maar op 19 oktober 1934 moet hij Geyl berichten:

„Ik moet je iets melden, dat me pijn doet. Niets hoorend van de *U.D.* kwestie, ben ik eens gaan luisteren. En nu: de zaak, die eerst, dat erkende V. d. Giessen, ook bij commissarissen in zoo goede aarde gevallen was is gekelderd . . . ja raad eens om welke reden? Wegens je optreden tegen Colenbrander. - Van Vuuren, Lohman, ik zelf later hebben de geheele zaak geëxpliceerd, - maar Van Lier bleef van meening evenals Graadt van Roggen, dat je toch anders had moeten optreden. Het was ontactvol . . . en dus zou men, in de toekomst toch altoos last hebben met 'conflicten'.

En daarvoor was men aan het *U.D.* bang . . .”
Geyl had samen met P. N. van Eyck het plagiaat gegispst dat de historicus Colenbrander gepleegd had in een artikel over Willem van Oranje in *De Gids* in 1933.

Terug naar het ontslag van Ritter. Van 6 juli 1934 is een brief van Gerretson aan hem:

„Beste ouwe vriend,

„Mij komt de wrake toe, ik zal het vergelden.”

De wrake over het U door 't *U.D.* aangedaan onrecht komt wel prompt. Ik ben zelfs paf van het prompte . . .

500 bedankjes! - En niet alleen hier in den omtrek is men woest, ook in 't politieke den Haag.

Ik was gisteren op Koloniën: „Zoo iets zou onder Ritter toch onmogelijk zijn geweest.”

Kwam jij, als politiek hoofdredacteur maar terug! Ik gaf v. d. Giessen een hint. Hij is zoo ongelukkig . . .!”

Als Ritter op 7 oktober 1940 door de Duitsers van huis gehaald wordt en vier jaar gegijzeld, schrijft Mr. A. J. S. van Lier op 8 oktober aan Mevrouw Ritter: „ligt in de bedoeling voorloopig voort te gaan met de uitkeering van het bedrag, hetwelk Uw man ter zake gewoon was te ontvangen.” Welhaast zeker het honorarium voor zijn Letterkundige Kroniek.

Het ontslag is in Ritters leven nog lang een trauma gebleven.

Samen met een andere UD-kwestie zelfs een dubbel-

trauma. Die andere zaak betreft de publicatie in het *Utrechts Dagblad* van 23 februari 1929 van een Frans-Belgisch Militair Verdrag. Ritter was overtuigd van de authenticiteit, maar het bleek een vervalst document. Toen het falsum duidelijk werd is hij ook een tijd lang van de kaart geweest.

Uit het trauma van 1934 zijn drie brieven te verklaren. Op 22 juni 1936 schrijft hij aan een zekere Radier: „In antwoord op Uw brief bericht ik U, dat ik U het kiezen van het ambt van journalist ten sterkste moet afraden. Dit beroep geeft aanleiding tot de allergrootste teleurstelling, zoowel voor de aankomende als oudere journalisten. Ik spreek na 15-jarige ervaring, en zou het een groote ramp achten, indien mijn eigen zoon, die ongeveer van Uw leeftijd is, een beroep van journalist zou kiezen.” Op 16 juli 1936 aan een zekere Hauer: „Eveneens moet ik U ernstig afraden, uit hoofde van Uw letterkundige belangstelling, de journalistiek te kiezen als levenstaak. Dit beroep heeft voor de meeste menschen die er zich in begaven, hetgeen meestal met veel illusies geschiedt, een bittere teleurstelling gebracht.” En op 17 december 1948 aan een zekere Van Mancius: „De letterkunde en de journalistiek als beroep uitgeoefend geven zeer groote teleurstellingen. Persoonlijk betreur ik het altijd, dat ik geen kruidenier ben geworden. Wie letterkundig talent bezit moet kousen gaan verkopen als wijlen Vondel; wie wijsgerig talent heeft moet brillen gaan slijpen als wijlen Spinoza. Het overbruggen van de scheiding tussen broodwerk en literatuur is de oorzaak van duizenden mislukkingen, zowel in de kunst als in het leven.”

Overigens behield hij na zijn ontslag een sprankje humor. In 1934 liet hij naamkaartjes drukken met onder zijn naam „weggejaagd hoofdredacteur”.

In zijn brief van 6 januari 1934 aan de Commissarissen zinspeelt Ritter op een latere beschrijver van de geschiedenis van zijn ontslag bij het *UD*. Die historicus moet zich op grond van bewaarde brieven een objectief oordeel vormen. Dat is de reden voor de publicatie van bovenstaand artikel.

Hilversum

Jan J. van Herpen

WILLIBRORD OP SCHOOL

De Amerikaanse „Holyness-churches” zijn een offensief tegen de duivel begonnen, die Europa in zijn greep heeft. Duizenden jonge missionarissen, velen nauwelijks de puberteit ontgroeid, zijn op weg om het oude continent weer met God in contact te brengen. Ook Nederland is doelwit van deze kruistocht.

Het is niet de eerste keer dat ons land door missionarissen van over zee wordt bezocht. Al in de 6e en 7e eeuw na Christus kwamen er monniken uit de Angelsaksische landen om de wilde stammen die in ons

riviereengebied leefden te kerstenen. Hun arbeid ging echter verloren, de Friezen wilden zich niet zo snel laten overtuigen. Pas de monnik Willibrord gelukte het om in de loop van zijn leven een groot deel der Nederlanden voor het katholieke geloof te winnen.

Willibrord

Zo rond 658 n. C. wordt in Northumbrië Willibrord geboren. Al vroeg brengen zijn ouders hem naar het

H. Willibrordus, 17de eeuw;
ontw.: Abraham Bloemaert;
kopergravure,
ca. 46,5 x 30 cm.

klooster Ripon, dat onder leiding staat van de bisschop van York, Wilfridus. Deze Wilfridus wordt de leermeester van Willibrord en oefent grote invloed op hem uit. Willibrord krijgt het echter aan de stok met de bisschop van Canterbury en moet Engeland verlaten. Hij vertrekt naar Rome maar maakt onderweg een reis door het land der Friezen. Willibrord gaat na het vertrek van zijn geliefde abt naar Mellifont Abbey in Ierland. De abt aldaar, Egbertus is een groot voorstander van missies naar het vasteland, met name naar Nederland. Het is dan ook niet bevreemdend dat Willibrord in 690 met elf metgezellen naar Noord-Nederland vertrekt, teneinde de heidenen daar de zegeningen van het ware geloof te brengen.

Koning Pippijn II geeft hem het land der Friezen als missiegebied, een taak die in 695 door de Paus wordt bekrachtigd. De Paus benoemt Willibrord tot aartsbisschop der Friezen. Willibrord sticht te Utrecht de St. Salvatorkerk en het St. Martinusklooster, maar zijn predikingen beklijven niet. In 714 komt koning Radboud in opstand en moet Willibrord voor de Friezen naar Echternach in Luxemburg vluchten. Pas na de overwinningen van Karel Martel op de Friese opstandelingen kan Willibrord in 722 terugkeren. Hij heeft dan intussen grote bezittingen in Brabant en Limburg opgebouwd, zodat zijn kersteningsarbeid een goede economische basis heeft. Bij de dood van Willibrord in 739 in Echternach

is een groot deel der Nederlanden overgegaan naar het nieuwe geloof. In dat jaar wordt Bonifacius de nieuwe aartsbisschop.

Geschiedenis op school

In onze samenleving staat geschiedenis niet heel hoog aangeschreven. Op school is het eerder een „leuk vak“ dan een belangrijk vak. „Harde“ vakken als wiskunde en economie geven veel meer uitzicht op een schitterende maatschappelijke carrière dan geschiedenis. Toch is geschiedenis van groot belang voor de maatschappij, het is het reservoir van het collectieve geheugen. De identiteit van een samenleving wordt vooral gevormd door haar geschiedenis. De leden van een samenleving moeten dan ook hun gemeenschappelijke verleden leren kennen. En hoewel de overheid grotere nadruk legt op maatschappelijk „nuttige“ vakken (denk bv. aan de „Kies Exact“ campagne) is geschiedenis nog niet uit het onderwijs verdwenen. Het vak heeft nog steeds bestaansrecht. En hoofdzakelijk is het via het geschiedenisonderwijs dat het merendeel der mensen in aanraking komt met de eigen geschiedenis. Weliswaar zijn er historische romans en speelfilms, maar die kunnen nauwelijks fungeren als betrouwbare bron van geschiedkundige kennis. De laatste jaren is geschiedenis „in vogue“ en schrijven historici belangrijke en populaire studies (ik denk daarbij bv. aan Simon Schama' „Overvloed en onbehagen“) maar toch zijn die voor een klein publiek bestemd.

Een voor de hand liggende conclusie is, dat aan het geschiedenisboek de grootst mogelijke aandacht besteed zou moeten worden. Daaruit tenslotte leert de samenleving zijn eigen verleden kennen. Toch trekken vele historici hun neus op voor geschiedenisboeken. Niet verwonderlijk is het daarom, dat de informatie in de schoolboeken vaak niet is aangepast aan de nieuwste ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. Het komt voor dat de kennis in het schoolboek decennia achterloopt op de officiële geschiedschrijving.

Het is 1300 jaar geleden dat de Engelse monnik Willibrord met elf metgezellen de oversteek waagde en voor onze kusten verscheen. De meeste Nederlanders kennen de naam Willibrord, voornamelijk uit hun schooltijd. Wat leren en hebben de meeste Nederlanders geleerd over deze figuur uit de vaderlandse geschiedenis? In het volgende artikel wil ik een kort overzicht geven van de informatie die door de diverse schoolboeken gegeven wordt over Willibrord en zijn tijd. Ik heb daarbij de schoolmethoden van de laatste 60 jaar genomen.

Willibrord op school

Bij het onderzoeken van geschiedenis schoolmethoden is het eerste wat opvalt, dat er voor 1960 slechts een kleine keuze was uit verschillende methoden. Na die tijd wordt de keuze duidelijk ruimer omdat er meer methoden op de markt verschijnen.

De schrijver van een schoolmethode heeft een belangrijke handicap: er is maar een beperkt aantal lessen geschiedenis per schooljaar en het is onmogelijk de gehele geschiedenis te behandelen. Hij moet een keuze maken en dit kan met pijn in het hart geschieden. Onderwerpen of personen die hij belangrijk vindt moeten soms worden overgeslagen. Toch is er in de loop der jaren een soort „canon“ ontstaan. In grote lijnen is men het er over eens welke onderwerpen/perioden aan bod dienen te komen in het geschiedenisonderwijs. Maar deze canon treedt niet in details en is ook niet bindend.

In de methoden van voor 1960 komen zowel Willibrord als Bonifacius heel duidelijk voor. Soms worden beiden met een halve pagina vereerd. Meestal worden ze in een adem genoemd, al zijn ze niet echt generatiegenoten. De gegeven informatie verschilt hier en daar: een methode geeft de eer van de kerstening aan Liudger, een bisschop die veel later zou optreden. Soms wordt een keuze gemaakt tussen Willibrord en Bonifacius.

De informatie is ook niet altijd betrouwbaar: Willibrord landt de ene keer in 690, een andere keer in 691 in Nederland; hij sticht soms de St. Salvatorkerk maar ook wel de St. Martinuskerk.

Volgens een methode is Willibrord in Noord-Nederland nauwelijks succesvol, maar ligt het zwaar-tepunt van zijn arbeid in zuidelijker streken.

Na 1960 zijn er veel meer schoolmethoden op de markt. In het oog loopt dat de schoolboeken niet meer duidelijk naar „algemene“ en „vaderlandse“ geschiedenis worden gesplitst. De rol van Willibrord is natuurlijk in de „vaderlandse“ methoden groter dan in de andere. De nieuwe methoden gaan meer uit van een ontwikkeling waarin vaderlandse en algemene geschiedenis worden geïntegreerd. De ruimte die gegeven kan worden aan vaderlandse geschiedenis neemt daardoor af. Willibrord is daarvan duidelijk het slachtoffer. Veel meer dan een alinea kan er bij de meeste schoolboeken niet meer af. In die alinea wordt nauwelijks meer verteld dan dat Willibrord aartsbisschop te Utrecht wordt en zo rond het jaar 700 opereert. Vaak wordt er informatie bij gegeven, die niet duidelijk door feiten wordt gesteund. Een methode maakt bv. het onderscheid tussen Willibrord de gedreven missionaris en Bonifacius, de organisator. Een ander weet te vertellen dat de kerstening van Willibrord met wisselend succes verloopt, omdat de „verloederde“ Frankische en Gallische geestelijkheid hem tegenwerkt. Vaak gaat de naam Willibrord verloren omdat het schoolboek slechts nog spreekt van „Angelsaksische geestelijken“.

De schoolboeken die in de jaren zeventig en tachtig verschijnen zijn anders van opzet. Mede onder invloed van de Mamoetwet verandert het schoolboek van leerboek in gebruiksboek. Niet langer wordt het meeste gewicht gegeven aan feiten, maar wordt veel meer plaats ingeruimd voor ontwikkelingen, „lijnen“. In die schoolboeken uit deze periode vindt men wel

hoofdstukken over de samenleving in de middel-eeuwen en de rol van de kerk in het dagelijks leven, maar specifieke onderwerpen als de kerstening en daarmee ook Willibrord zijn naar de achtergrond verdreven. De oprukkende ontkerkelijking van de Nederlandse samenleving speelt daarbij een grote rol.

Uit de modernste schoolmethoden is Willibrord geheel verdwenen. Alleen in een paar specifiek „vaderlandse geschiedenis“-boeken komt nog wat informatie voor over het leven van Willibrord.

Ook in het vorig jaar verschenen rapport „Advies eindtermen basisvorming voortgezet onderwijs-geschiedenis en staatsinrichting“ speelt Willibrord geen rol. In dit advies, dat zou moeten vastleggen welke kennis de leerling moet bezitten wanneer hij de middelbare school verlaat, is meer aandacht gegeven aan de rol van de kerk (en dan met name de sociaal-

culturele rol) in de samenleving. Over de periode waarin Willibrord werkzaam was staat niets genoemd.

Concluderend kan worden gesteld, dat Willibrord is verdwenen uit de schoolboeken. Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat komende generaties Willibrord en zijn arbeid niet meer kennen. Hij is in vergetelheid geraakt. Niet langer maakt hij deel uit van het collectieve geheugen van de nieuwe samenleving. Dit is niet ernstig. Dit collectieve geheugen is constant in beweging, er wordt ook dagelijks meer aan toegevoegd. Niet alles kan bewaard blijven. Andere zaken hebben de plaats van Willibrord ingenomen.

Utrecht

Fred Vogelzang

HET ARCHIEF VAN HET UTRECHTSCH STUDENTEN CORPS GEÏNVENTARISEERD

Op donderdag 26 april 1990 is het eerste exemplaar van de inventaris van het archief van het Utrechtsch Studenten Corps aangeboden aan de Senatus Veteranorum van het U.S.C. Deze archiefinventaris is verschenen als het tweede deel van de Reeks Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

Het verhaal van de inventarisatie van het archief van het Corps is een lang verhaal. De eerste contacten tussen de Gemeentelijke Archiefdienst en de Senatus Veteranorum van het Utrechtsch Studenten Corps dateren van 1888. In een brief van 29 april 1888 richtte de toenmalige abactis van het U.S.C. zich tot gemeente-archivaris Muller om „alle notulen en andere belangrijke bescheiden van het U.S.C. van 1793 af“ tijdelijk in het Oud Archief van de gemeente Utrecht te mogen deponeren, want „de bovenkamer van onze sociëteit is geheel ongeschikt voor de bewaring van dergelijke 'eenige' stukken“. De wel eens knorrig reagerende gemeente-archivaris Muller was nu een en al welwillendheid en antwoordde in zijn brief van 1 mei 1888 met de volgende woorden: „Gaarne zal ik B. en W. voorstellen mij tot de overneming daarvan (= het archief) te machtigen“. Nu was dit wel een ongebruikelijke overname van een archief. De Senaat had namelijk bedongen dat het archief niet publiek toegankelijk zou zijn, zodat het dus niet geraadpleegd kon worden. Verder moest het archief in een afgesloten ruimte bewaard worden. Er was dan ook duidelijk sprake van een tijdelijke bewaring van het archief totdat de Senatus Veteranorum een betere archiefruimte in de sociëteit had gevonden. Op zo'n verzoek zal tegenwoordig geen enkele gemeente-archivaris meer ingaan, maar Muller deed het toen in 1888 wél! Hij eindigde zijn brief aan de Senatus Veteranorum met de volgende woorden:

„Wenscht U echter het archief in eene gesloten kast in het brandvrije berglokaal te deponeren, dan zal zich waarschijnlijk de moeilijkheid voordoen dat alleen de ambtenaren van het archief aldaar gewoonlijk toegelaten kunnen worden“.

Op 5 mei 1888 verzocht Muller aan B. en W. toestemming om het archief van het U.S.C. tijdelijk in het archiefgebouw te mogen deponeren. In verband met het niet-toegankelijk zijn van het archief van het U.S.C. stelde Muller voor om aan de planken van een open archiefkast twee deurtjes te doen maken, waarvan de Senaat de sleutel zou bewaren. Op 10 juli 1888 werd door B. en W. toestemming verleend. Dit heuglijke bericht werd op 12 juli 1888 aan de Senatus Veteranorum doorgegeven: „B. en W. hebben mij gemachtigd Uw oud archief tot wederopzeggens toe in het gemeente-archief in bruikleen op te nemen op voorwaarde dat de kosten van het maken der nodige afsluiting door U gedragen zullen worden“. In een volgende brief op 30 juli 1888 meldde Muller dat „het kastje ter berging van het oude archief van de Senatus Veteranorum gereed is. De timmerman Loran zal de rekening aan de Senatus Veteranorum sturen“. Nog diezelfde dag schreef de abactis Van Goudoever aan Muller terug, dat het archief door de pedel van het Corps op 31 juli afgeleverd zou worden. Hij vroeg of de heer Muller zo vriendelijk zou willen zijn om de sleutel van het kastje aan de pedel mee te geven. Zelf was de heer Goudoever verhinderd hierbij aanwezig te zijn „daar ik morgenvroeg de Stad uitga“.

Veertien jaar lang bleef het archief van het U.S.C. gedeponeerd in het gemeente-archief.

In 1901 kwam het sociëteitsgebouw aan het Janskerkhof gereed en dit was voor gemeente-archivaris Muller aanleiding om in een brief van 9 oktober 1902 op de tijdelijke inbewaringgeving van het archief van

de Senaat terug te komen. Aan de abactis Buchner schreef Muller dat „vele jaren geleden“ het archief van de Studenten Senaat, „dat in de vroegere Studenten Sociëteit in eene zeer vochtige kast op weg was om geheel ten onder te gaan“, door de gemeente-archivaris in tijdelijke bruikleen was overgenomen. „Ik heb dit toen overgenomen in het belang van het archief, hoewel er redenen waren, die beletten het archief voor het publiek open te stellen en het gemeente-archief anders geene stukken in depot neemt, die niet voor het publiek toegankelijk zijn“. Op 20 oktober 1902 reageerde de rector van het U.S.C., De Beaufort, op deze brief en schreef voortvarend: „Ten zeerste zoudt U mij verplichten door mij te doen weten, wanneer ik mij naar 't stadhuis zal kunnen begeven om dit plan (n.l. het terughalen van het archief van de Studenten Senaat) ten uitvoer te brengen“. Waarschijnlijk heeft de gemeente-archivaris hem laten weten dat dit niet onmiddellijk kon gebeuren. Eerst moest op formele wijze aan B. en W. toestemming gevraagd worden om de tijdelijke deponering van het archief van het U.S.C. op te heffen. Op 20 januari 1903 werd, na lezing van de brieven van Muller en van de Senatus Veteranorum, door B. en W. besloten „de gemeente-archivaris te machtigen tot teruggave aan genoemde Senaat van het zich in de gemeenteverzameling bevindende in bruikleen afgestane archief van de Studenten Senaat“. Vier dagen later, op 24 januari 1903, schreef de abactis van de Senatus Veteranorum aan de gemeente-archivaris „Namens de Senatus Veteranorum heb ik de eer U beleefd te verzoeken bringer dezelve mede te geven het archief van het Utrechtsch Studenten Corps, dat zich onder Uw berusting bevindt“.

Pas in 1974 werden de contacten tussen de gemeentelijke Archiefdienst en de Senaat van het Corps weer hervat. Het Corps bezat zo'n 35 m archief, dat het graag in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst wilde deponeren. En dat gebeurde dan ook. In 1978/1979 werd met hulp van de toenmalige archiefcommissie van het Corps het archief voorlopig geïnventariseerd. Een stagiair van de Rijksarchief-school, de heer A. Vos, zou het archief definitief inventariseren in 1980/81. Dat waren althans de plannen. Maar omdat geconstateerd werd dat het archief verre van volledig was - van de Senaat ontbraken de belangrijke notulenboeken - werden uiteindelijk alleen de vrij complete archieven van „Secor Dabar“ en „Triton“ geïnventariseerd.

Met het eigenlijke Senaatsarchief kon, zolang het nog onvolledig was, niets worden gedaan. Pas toen in 1985 de „Stichting archieven van het Utrechtsch Studenten Corps“ in het leven werd geroepen, kwam er enig schot in de zaak. In de daaropvolgende jaren kwam successievelijk de notulenboeken en andere belangrijke archivalia van de Senaat en de Sociëteit het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst binnendruppelen.

Toen eind 1989 geconstateerd werd, dat de archie-

ven van de Senaat en de Sociëteit over de periode 1814-1945 vrij volledig waren, werd de inventarisatie afgesloten. Helaas konden de zo belangrijke archieven van de Corps- en Particuliere Gezelschappen niet in de inventaris worden opgenomen, omdat deze archieven verre van volledig waren. Er werd ook nog een poging ondernomen om de door het Corps aan het Universiteitsmuseum in bruikleen afgestane archivalia in het archief op te nemen, maar dat bleek helaas tevergeefs te zijn.

Dank zij de gereedgekomen inventarisatie is het archief nu toegankelijk. Het zal tot in lengte van jaren vertoeteld worden en een veilig onderkomen hebben in het depot van de Gemeentelijke Archiefdienst.

Utrecht
Gem. Archiefdienst

A. B. R. du Croo de Vries

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 6 - juni 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Emmalaan 14
3581 HT Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hanzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

GERRETSON EN ZIJN AFWIJKINGEN

WOORD VOORAF

Zijn redevoeringen en lezingen precies zo uitgesproken als ze naderhand gepubliceerd werden? Of willen sprekers nog weleens afwijken van hun opgeschreven teksten? Wijzigen ze passages al sprekende en/of voegen ze soms volzinnen toe? Kan men er zeker van zijn dat bij voorbeeld de in *Verzamelde Werken* opgenomen teksten ook werkelijk zo voorgelezen zijn?

Wat F. C. Gerretson of Geerten Gossaert betreft dient het antwoord „nee“ te luiden.

Op 16 april 1956 vond er in het Stedelijk Museum in Amsterdam een bijeenkomst plaats ter gelegenheid van de 119e verjaardag van het tijdschrift *De Gids*. De eerste spreker was redacteur prof. dr. E. J. Dijksterhuis. Daarna las A. Roland Holst uit zijn gedichten voor. Vervolgens nam Geerten Gossaert het woord en daarna Herman van den Bergh, Anna Blaman, Bert Voeten, Adriaan van der Veen en Ed. Hoor-
nik. Het onderwerp van Gossaerts rede was „De Vrijheid van de Dichter“. Zijn tekst is opgenomen in *De Gids*, eerste halfjaar 1956, p. 332-337 en ook in de door dr. G. Puchinger bijeengebrachte *Verzamelde Werken*, deel 1, p. 563-569. De werkelijk gehouden causerie wijkt echter in hoge mate af van die naderhand gepubliceerde tekst.

Dat zouden we niet weten als de geluidsopnamen van die 16e april niet bewaard waren gebleven. De AVRO nam alles van de bijeenkomst op en zond er welhaast zeker gedeelten van uit in het Radioscoop-Journaal van 20.25-20.35 uur op die 16e april 1956. Vervolgens zijn de opnamen, niet alleen de uitgezondene, onder de signatuur HA 4026 opgenomen in het Histo-

risch Archief van de Hilversumse Omroep. Ze tonen duidelijk aan dat Gerretson (was er alcohol geschonken?) door de geestdrift van zijn gehoor zo meegesleept werd en zo op dreef kwam, dat hij in hoge mate van zijn tekst ging afwijken en buiten zijn opgeschreven rede om vrolijk ging improviseren of extemporeren.

Zelfs bekende hij het schrijven van zijn „Priapeia“ en zinspeelde hij op publikatie ervan, een wens die 27 jaar later in vervulling is gegaan. In 1983 verschenen ze in het verborgene als *Priapeën* bij de Thalassa Pers in Groenendaal.

Gerretsons opgescheven lezing „De Vrijheid van de Dichter“ verscheen dus in *De Gids*, maar met als (later door Puchinger overgenomen) toevoeging „Toespraak op de gesproken Gids-avond, 16 april 1956 (Fragment)“. Aangezien er in werkelijkheid door Gossaert meer gezegd is dan genoteerd stond zal hij of de redactie het woord „fragment“ toegevoegd hebben.

Van Eyck schreef Gerretson op 8 december 1930 al: „Je hebt in sterke mate de eigenschappen van de redenaar, die zijn gehoor 'voelt'. Ook van je redenaarschap afgezien ben je daarbij zeer sensitief voor om je heen heerschende gunstige of ongunstige stemmingen.“ Ook G. Puchinger spreekt in zijn artikel „lets over Gerretson als literator“ in het *Nieuw Letterkundig Magazijn*, jrg. 2, nr. 2 (nov. 1984), p. 41-49, over Gossaerts improviseren en over zijn inspiratie door een onverwacht auditorium.

En ook Annie Romein-Verschoor weet erover mee te praten. Zij was onder Gerretsons gehoor tijdens de

Prof. Gerretson (Geerten Gossaert) spreekt in oktober 1955 tijdens een bijeenkomst t.g.v. het 50-jarig bestaan van de Vereniging van Letterkundigen. Achter hem (v.l.n.r.) Godfried Bomans, dr P. H. Ritter jr, prof. dr N. A. Donkersloot en Jan Engelman.

Vondelherdenking op 17 november 1937 in de Nieuwe Kerk in Amsterdam en vertelt in haar *Omzien in Verwondering*, deel 1, p. 302-303, dat zij hem andere dingen meende te hebben horen zeggen dan ze later in de gepubliceerde versie las.

Ook die rede is, althans gedeeltelijk, onder de signatuur HA 2819 bewaard. Annie Romein schrijft, dat ze de gepubliceerde tekst van Gerretsons rede („De Vondelherdenking 1937”) nog eens inkeek. Daar stond: „Stel een Roomsche dichter, begaafd met Milton's genie, woont omstreeks het midden van de 17e eeuw in Antwerpen. Medio vitae wordt hij calvinist, schept een Verloren Paradijs en vermaakt zich voorts met het schrijven van poëtische paskwillen tegen de Jesuiten. Geloof gij, dat zijn asch even vredig zou rusten in Antwerpen's kathedraal, als de asch van onzen Roomschen puikpoëet in dit protestantsche bedehuis?” Het klinkt me als een verstarde echo van wat ik die novemberochtend in de Nieuwe Kerk meen gehoord te hebben. Ik zie Gerretson nog met een wat melodramatisch gebaar zijn hand over veel toga's en omgekeerde boordjes uitstrekken en zijn stem klinkt zo: „Daar bij die pilaar rust het gebeente van Vondel in de kerk van Trigland en Smout. Stel een Roomsche dichter . . . dat zijn asch even vredig zou rusten in Antwerpens kathedraal? Neen, zijn lichaam zou verbrand en zijn as in de Schelde gestrooid zijn.” Een be-

drog van mijn geheugen? Zouden er nog getuigen van die ochtend zijn met een even bedriegelijk geheugen?”

Volgens de bewaarde opname zei Gerretson (ik cursiveer de afwijkingen): „Ik wil trachten u de betekenis van dit feit *door tegenstelling* duidelijk te maken. Stel een rooms dichter, begaafd met Miltons genie, woont omstreeks het midden van de 17e eeuw in Antwerpen. Medio vitae wordt hij calvinist, schrijft een 'Verloren Paradijs' en *kort zijn tijd* voorts met het schrijven van poëtische paskwillen tegen de Jesuiten. Geloof gij, dat zijn as even vredig zou rusten in Antwerpens kathedraal, als de as van onze roomse *poëet rust* in dit protestantse bedehuis? *Ik vrees dat die as wellicht aan het zwerven zou zijn geraakt op de winden en op de wateren.*”

Maar laten we terugkeren naar de *Gids*-bijeenkomst. Naast elkaar volgen hier Gerretsons gedrukte rede en de rede, zoals die (onderbroken door gelach en applaus) uitgesproken is. Het belang van het Hilversums Historisch Archief, ook voor de Nederlandse letterkunde, wordt er weer eens door bevestigd.

Hilversum
Kapittelweg 359

J. J. van Herpen

GEPUBLICEERD

„Der Mensch ist nicht geboren frei zu sein”. Ook niet de dichter. Vrijheid wil veroverd worden; die verovering is het doel van de levensstrijd.

En vrijheid is alleen denkbaar als bevrijdzijn van een gebondenheid. Wie over de vrijheid van de dichter spreekt, spreekt daarom tevens van de banden, waaruit hij zich bevrijden moet om zichzelf te worden.

Slechts een enkel woord over zijn vrijheid als poëet, als bewuste „maker” van het gedicht, waarbij hij, van nature, gebonden is door de traditie van zijn ambacht. „De ware vrijheid luistert naar de wetten”, dus moet de dichter eerst de wetten van zijn ambacht, de poëtische

dichtersambt behoort tot de aller moeilijkste ambachten die er zijn; het maken van een horloge zo klein als een robijn in een ring is, technisch, kinderspel bij het maken van een technisch waarlijk goed gedicht. En wie onzer (de prins onzer dichters, die met ons is, kan het getuigen!) zou zelfs aan het eind van zijn loopbaan durven beweren, dat hij zijn ambacht beheerst? En dan, wanneer wij de schalen zorgvuldig gevormd hebben, het angstige verbeiden, of het levende water uit de rots wil springen om ze te vullen!

UITGESPROKEN

„Der Mensch ist nicht geboren frei zu sein. Ook niet de dichter. De vrijheid kan slechts veroverd worden naar binnen en naar buiten en die verovering is het doel van de levensstrijd.

En vrijheid is alleen denkbaar als los-zijn, als losworden van gebondenheid. Wie dus over de vrijheid van de dichter spreekt, spreekt daarom hoofdzakelijk over de banden waaruit hij zich bevrijden moet Om zichzelf te worden.

Slechts een enkel woord over zijn vrijheid als bewuste maker van het gedicht, waarbij hij van nature, gebonden is door de traditie van zijn ambacht. „De ware vrijheid luistert naar de wetten”, dus moet de dichter eerst de wetten van zijn ambacht, de poëtische

ambacht behoort tot de allermoeilijkste die er zijn; het maken van een horloge zo klein als een robijn in een ring is, technisch, kinderspel bij het maken van een technisch volmaakt gedicht. En wie onzer (de prins onzer dichters, die met ons is, kan het getuigen!) wie onzer durft zelfs tegen het slot van zijn loopbaan beweren, dat hij zijn ambacht verstaat?

En dan, wanneer wij de schalen zorgvuldig gevormd hebben, dan nog het angstig verbeiden, of het levende water uit de rots wil springen om ze te vullen!

De werking, de openbaring van het talent is van oorsprong nooit vrij, nooit los van de traditie: het oorspronkelijke is altoos variant van het gegevene.

Maar binnen de grenzen van zijn natuurlijke gebondenheid aan het ambachtelijke en traditionele is de dichter vrij, stelt hij zich eigen wet. Geen macht ter wereld kan hem normen stellen. Hij is soeverein in zijn eigen kring. Dit brengt mee, dat hij ook soeverein moet zijn in zijn uiterlijk levensbestek. Want, hij, armste, is in zijn produktie een slaaf van zijn zenuwgestel. Een volmaakt evenwichtig dichter is niet wel denkbaar, want zijn zenuwen zijn de snaren, die hij viberen doet, wanneer hij dicht.

Het is geen „zonderlingheid“, wanneer, om aan 't dichten te komen, Bilderdijk een slaapmuts opzette en Schiller zijn voeten in heet water dompelde, maar eenvoudig, een stemmen der snaren. Die snaren viberen tussen twee uitersten: de indolentie der meditatie en de orgie der creatie.

Dat bepaalt de karakteristiek onmaatschappelijke aanleg van de dichter. De maatschappij eist regel. Ook de dichter zal zijn leven regelen; maar zijn leefregel zal bepaald worden door de eis van zijn instrument. Het inzicht van de afhankelijkheid van zijn dichterschap van zijn armzalige menselijkheid nope de dichter zijn onmaatschappelijkheid, zijn noodwendige onzedelijkheid, eer te verbergen dan te etaleren. Ontdekt een melaatse zich voor de menigte? Ook anderen behoren aan die ontdekking niet mede te werken. Niets, naar mijn oordeel, onverkwikkelijker dan die moderne manie om te wroeten in het menselijke al te menselijke leven der dichters, zoals nog onlangs geschied is door de openbaarmaking op hoog gezag van voor de kennis van het dichterschap der Tachtigers volstrekt onbelangrijke bescheiden. Men zou haast bang worden dichter te zijn, wanneer dit, na dode, nog gestraft moet worden door een academische dissertatie met als bijlage een wetenschappelijk verantwoorde en uitvoerig geannoteerde catalogus van al de meisjes, die hem de eer hebben aangedaan zijn sponde te delen. Dit alles is slechts decadente sensatiezucht, die niet het allerminste te maken heeft met echte liefde voor de poëzie.

Mag de dichter eisen, dat de soevereiniteit van zijn eigen levenskring worde ontzien, dan behoort hij zijnerzijds ook afstand te bewaren van de beide andere soevereine levenskringen, de maatschappij en de staat, waarmede hij van nature in aanraking leeft.

Het is een gewoonte in „artistieke“ kringen, af te geven op de „bourgeois“ en de burgerlijke, vooral sek-

Want de werking, de openbaring van het talent, zelfs van het genie, is van oorsprong nooit vrij, nooit autonoom, nooit los van de traditie. Het oorspronkelijke is altoos variant van het reeds gegevene, het reeds bestaande. En dan blijft de dichter nog afhankelijk van het moment van de intuïtie.

Maar binnen de grenzen van het ambachtelijke, het traditionele, is de dichter vrij, in die zin dat hij zijn eigen wet stelt. Geen macht ter wereld kan hem van buiten af normen stellen. Hij is Godsonmiddelbaar, soeverein in zijn eigen kring. Dat brengt mee, dat hij ook soeverein moet kunnen zijn in zijn uiterlijk levensbestel. Want, hij, de arme, is in zijn produktie een slaaf van zijn zenuwstelsel.

Het is geen „zonderlingheid“ wanneer Bilderdijk om te dichten een slaapmuts opzette en Schiller zijn voeten in een kuip heet water dompelde (*zacht gelach*). Dat is alles slechts tempereren van de zenuwen (*gelach*). Daarbij schommelt het zenuwleven van de dichters, de een wat meer dan de ander, maar ik geloof toch van allen, tussen twee extreme polen: de rust, zelfs de indolentie van de meditatie en de orgie.

Dat bepaalt hun zo karakteristieke onmaatschappelijkheid. Maar de eerbied voor zichzelf behoort hen ervan af te houden als interessantigheid ten toon te stellen wat in de grond der zaak niets is dan armzalige menselijkheid. Ontdekt een melaatse zich voor de menigte? De zedelijke vrijheid van de dichter nope hem zijn onmaatschappelijkheid, zijn noodwendige onzedelijkheid, zo men wil, eer te verbergen dan te etaleren. Ook anderen dienen aan die etalage niet mee te doen. Niets, naar mijn mening, is onverkwikkelijker dan die moderne manie om te wroeten in het particuliere leven van de dichter, zoals nog onlangs door de publikatie van voor de kennis van het dichterschap der Tachtigers volstrekt onbelangrijke particuliere bescheiden en bijzonderheden (*gelach en applaus*). Men zou haast bang worden dichter te zijn wanneer dit, na dode, nog een straf moet worden door dikke academische dissertaties (*gelach*) met als bijlage een wetenschappelijk verantwoorde, uitvoerig geannoteerde catalogus van al de meisjes, die de dichter de eer en het genoegen hebben aangedaan om zijn legerstede te delen (*gelach*). Dit alles is slechts perverse sensatiezucht, die niet het allerminste te maken heeft met echte liefde voor de poëzie.

Eisen wij enerzijds eerbied voor de soevereine levenskring van de dichter dan behoort de dichter zijnerzijds ook afstand te bewaren van de beide andere levenskringen, de maatschappij en de staat, waarmede hij noodzakelijkerwijze wel in aanmerking komen moet.

Het is gewoonte in „artistieke“ kringen af te geven op de „bourgeois“ en zijn en dan vooral seksuele mo-

suele moraal. Ik keur deze gewoonte af. Die moraal is en blijft het cement van het gezinsleven dat de kern vormt van het maatschappelijk bestel. Hoe vaak haar hommage worde gedaan in de vorm van huichelarij, zij put haar eigen recht uit de eigen vrijheid van de soevereine kring der gebonden samenleving. De dichters mogen krachtens hun eigen constitutieve ongebondenheid sommige dingen anders zien: om eigen vrijheid te handhaven behoren wij anderer vrijheid te ontzien: in zijn aanraking met de maatschappij stelle ook de dichter zich op het noodzakelijke en daardoor gerechtvaardigde standpunt der samenleving. Schimpen op haar burgerlijkheid en haar burgerlijke moraal is, naar mijn oordeel, het toppunt van „burgerlijkheid“; haar artistiek kwetsen brengt de vrijheid van de dichter in gevaar, omdat zulk een kwetsing de lagere maatschappij uitlokt tot represailles in de vorm van plebeïsch indringen in de besloten sfeer der dichters met akeligheden als het gebedel om portretten en signaturen, als waren wij filmhelden of beroepsboksers. De dichters behoren niet thuis op de markt des levens, zelfs niet op de „boekenmarkt“.

Mag ik, in dit verband, met een enkele zinsnede nog iets zeggen wat sommigen uwer wellicht misschien mishaagt? Het is een onderwerp, waarover ik zelf eerst langzaam en laat tot vastheid van overtuiging gekomen ben. Ik meen, dat schrijvers en uitgevers, meer dan thans mode is, met wat zij op de boekenmarkt brengen de burgerlijke moraal behoren te ontzien. Zelf heb ik zeer vrije verzen geschreven, die ik gaarne zou publiceren, niet alleen omdat ik ze onder mijn beste werk reken, maar vooral omdat ze het complement vormen van wat van dit werk in de *Experimenten* is gedrukt. Doch ik ben daartoe nooit kunnen komen, niet omdat ik me ervoor schaam, maar omdat ik niet gaarne het gebod zou schenden, de kleinen niet te ergeren. Door publicatie zou ik vrezen tegen de Liefde te handelen. En dat weegt mij zwaarder, dan alle literatuur ter wereld.

Wil de dichter zich dus in de vrijheid van zijn eigen levenskring handhaven, dan dient hij de evenwaardige vrijheid van de burgerlijke levenskring te eerbiedigen. 's Dichters buitenmaatschappelijke en de maatschappelijke sfeer dienen zo streng mogelijk gescheiden te blijven. Dat is een eis van geestelijke kuisheid.

Daaruit volgt, dat de dichter, die, door innerlijke of uiterlijke noodrang genoopt, een maatschappelijke werkring aanvaardt, goed doet een baan te zoeken, die technisch niet al te dicht naast de dichtelijke loopbaan ligt; anders ontstaat er licht contaminatie. Zo lijkt mij de veel voorkomende verbinding van dich-

taal. Ik keur dit af (*gelach*). De burgerlijke moraal is het cement van het gezinsleven en de kern van de maatschappij.

En ofschoon er, hoe zou het ook anders mogelijk zijn, veel humbug en huichelarij bij is, die moraal heeft zo zijn eigen soevereine recht, in de eigen vrijheid in de zin van het eigen rechtsgebied van de samenleving. Wij mogen krachtens onze produktievoorwaarden zekere dingen in onze eigen kring weleens anders zien, maar wij moeten onze eigen vrijheid handhaven, onze aanraking met de burgerlijke samenleving stellen op het natuurlijk en an sich gerechtvaardigde standpunt van die samenleving. Schimpen op haar burgerlijkheid en op haar burgerlijke moraal is mijns inziens het toppunt van burgerlijkheid (*gelach en applaus*) en de burgerlijke moraal opzettelijk aantasten is een in gevaar brengen ook van de vrijheid van de dichter in diens eigen sfeer omdat zulk een uitdaging natuurlijk uitlokt tot represailles in de vorm van een aantasting van en indringen in de sfeer van de dichter met al dergelijke akeligheden als het vragen van Jan en alleman om portretten of signaturen alsof wij filmhelden en beroepsboksers waren (*gelach*).

De dichters horen niet thuis op de markt des levens, zelfs niet op de „boekenmarkt“ (*gelach*).

Ik wil, in dit verband, met een enkele zinsnede nog iets zeggen dat sommigen uwer wellicht mishaagt (*gelach*).

Het is een onderwerp, waaromtrent ik eerst langzaam en laat tot vastheid van overtuiging gekomen ben. Ik meen dat schrijvers en uitgevers, meer dan thans gebruik is, met wat zij publiceren de moraal van de burgerlijke samenleving behoren te eerbiedigen en te ontzien. Ik denk zelf over het schrijven van Priapeia zeer vrij. Ik heb zelf in jonge jaren zeer vrije verzen geschreven, die ik gaarne zou publiceren en omdat ik ze tot mijn beste werk reken en omdat ze het complement vormen van de verzen die in de *Experimenten* zijn gedrukt. Doch ik ben er nooit toe kunnen komen, niet omdat ik me daarvoor schaam, integendeel, maar omdat ik niet gaarne iemand, een kind, een jong meisje, zou kwetsen (*gelach*). In zulke gevallen geldt mijns inziens de regel: de kleinen niet ergeren (*gelach*). Door publikatie zou ik vrezen tegen de Liefde te handelen. En dat weegt bij mij zwaarder dan alle literatuur van de wereld.

Wil de dichter zich dus in zijn autonome sfeer handhaven dan moet hij de autonome sfeer van de burgerlijke samenleving ontzien. De soevereiniteit in eigen kring eist dat de buitenmaatschappelijke sfeer van het dichterschap en de maatschappelijke sfeer gescheiden blijven. Dit is mijns inziens een eis van geestelijke kuisheid.

Daaruit volgt, dat de dichter, die, uit vrije wil of uit noodzaak een maatschappelijke werkring moet aanvaarden wellicht goed doet een baantje te zoeken, dat niet al te dicht naast de dichtelijke loopbaan ligt; anders ontstaat er allicht contaminatie (*gelach*). Zo lijkt mij persoonlijk de veel voorkomende verbinding van

terschap en dagblad-schrijverij-als-broodwinning, om die reden, minder wenselijk; wat ik er bij jongere en oudere tijdgenoten van heb gezien, heeft mij in die opvatting bevestigd.

dichterschap en journalistiek, of dergelijke baantjes, minder wenselijk: wat ik daarvan bij jongere en oudere tijdgenoten zelf van heb gezien, heeft mij in die opvatting bevestigd. Ik ben voor het niet inslaan in jongere jaren van die voor de hand liggende oplossing veel dank schuldig aan de levenswijsheid van mijn vader. Ik was in mijn jeugd zelf nogal lang en diep ondergedoken in de bohème. Ik meende alleen daar te kunnen leven omdat ik mij voor alle praktische werk ongeschikt achtte door mijn inderdaad vergaande verstrooidheid, waarover mijn jeugdvriend Ritter, overigens nogal barmhartig, onlangs een boekje heeft opengedaan (*gelach*). Maar media vita begreep ik, dat het onderduiken weleens op ondergaan zou kunnen uitlopen. En toen pakte mij een nieuw ideaal, het ideaal van Arthur Rimbaud „un petit bourgeois” te worden en zoveel geld te verdienen, dat ik een eigen huisje met tuintje zou kunnen kopen en tegen iedereen zou kunnen zeggen: je m'en fiche (*gelach*). Maar daarvoor was geld nodig en geld verdienen. Maar ik durfde eigenlijk geen baan aanvaarden. Toen vond ik een morgen op mijn schrijftafel (en ik begreep wel wie het daar gelegd had) een papiertje met een citaat: A man of thought, fancy and sensibility may at any time be a man of ideas if he will only give himself the trouble. Die gedachte trof me. Ik besloot maar een poging te wagen.

Wat nu te worden? Mijn eerste sollicitatie bracht mij tot mijn stomme verbazing numero 1 op de voordracht voor bibliothecaris van Rotterdam. Maar mijn vader die daar toen wethouder was holde naar de burgemeester en zei: als je nou Rotterdam en die jongen ongelukkig wil maken (*gelach*) dan moet je (*hij moet zelf lachen*) numero 1 benoemen want die verdoet zijn dag met die boeken te lezen in plaats van ze richtig te zetten (*gelach*). En tegen mij zei hij: als je nu werkelijk de geestelijke vrijheid als dichter, waar je zo tuk op bent, wil bewaren kies dan als vak dat dat het verst van de litteratuur af ligt en waaraan je het meest het land hebt. Dat was buiten kiff financiën en administratie (*gelach*). En zo ben ik aan de Koninklijke gekomen. En ik heb inderdaad mijn geestelijke vrijheid daardoor kunnen bewaren.

Is het mogelijk naast het met volle toewijding bekleeden van een volwaardige maatschappelijke plaats tevens de dichterlijke produktie te handhaven? Goethe en Potgieter bij ons tonen dat het kan; maar zij waren niet de eersten de besten!

In elk geval behoort hij, die deze combinatie kiest, zijn dichterlijke en maatschappelijke werkzaamheid streng gescheiden te houden. In zeker opzicht dient hij een dubbel leven te leiden, zoals die krijgslieden in vroeger eeuwen, die onder hun harnas de pij van de derde orde verborgen. De maatschappij vergeeft een dichter nooit, en dat is, van haar standpunt, ook juist.

De vraag is alleen of men door een dergelijke combinatie behalve zijn vrijheid ook zijn produktievermogen kan handhaven en daar ben ik niet zo zeker van. Het kan. Goethe en Potgieter bij ons tonen dat het kan, maar dat waren ook niet de eersten de besten!

In elk geval behoort hij, die het dichterschap met enige maatschappelijke werkring combineert deze beide streng uit elkaar te houden. Hij moet in zeker opzicht een dubbel leven leiden, zoals die krijgslieden uit de middeleeuwen, die onder hun harnas de pij droegen van de derde orde. Denk overigens niet dat dit verbergen lukt. Ge zijt en ge blijft voor de maatschappij een dichter en dat is en dat moet ook van het burgerlijk gezichtspunt zo zijn: een dichter en dat is iets onvergefelijks. In zaken had ik als directe chef onder andere Deterding, die me wel mocht. Maar toen ik hem eens een wat ingewikkelde financiële nota

Zelfs als Kamerlid kan ik me niet zó inspannen om bijna even droog te spreken als onze minister-president, of een ambtgenoot fluistert me met een sardonische grimlach in 't oor: hoe dichterlijk weer!

Dit dubbele leven dwingt tot een zelfironiserende levenshouding, altoos bekijkt men zijn alter ego met een half geërgerde, half-geamuseerde verbazing. Die levenshouding wekt wel eens misverstand. En aan dat misverstand wijt ik de niet malse censuur, die Van Duinkerken in *De Gids* van oktober heeft uitgeoefend op de Kamerrede, die ik, invallend voor een kranke ambtgenoot, bij de beraadslaging over de instelling van een Raad voor de Kunst heb uitgesproken. Van Duinkerken kon in die rede niet anders zien dan kwalijke grapjasserie; de Kamerleden, ik inclusief, hadden toegegeven aan een drang om zich grappiger voor te doen, dan zij, van nature, zijn. . . „Vooral prof. G. distantieerde zich „akelig leuk“ van een „vroegere auteur“, een zekere Gossaert“. Van Duinkerken's misvatting ligt, dunkt mij, daarin, dat hij zich van de noodzakelijkheid van het scherp gescheiden houden van de maatschappelijke en dichterlijke existentie niet voldoende heeft gerealiseerd.

Een jonge dichter staat voor de noodzaak brood te winnen. Zal hij dit doen door zijn dichterlijke produktie? Dat is in ons land, evenals overal ter wereld, enkele uitzonderingen daargelaten, ten enenmale onmogelijk. Behoort hij dus zelf de handen uit de mouwen te steken en een maatschappelijke broodwinning, hoe nederig, hoe „ondichterlijk“ ook, te aanvaarden? Of is de gemeenschap, want dat is in de grond der zaak de pretentie, moreel verplicht zijn broodkorf te vullen?

Het was deze laatste vraag, die bij de bedoelde beraadslaging, die implicite ging over de overheidssubsidies aan de kunstenaars, principieel aan de orde kwam.

Ik had over deze vraag mijn advies te geven, niet als dichter, maar als volksvertegenwoordiger. En als volksvertegenwoordiger heb ik gemeend die vraag

bracht, die hem niet beviel, smakte hij deze achter zich tegen de muur en zei met een onuitsprekelijke verachting: je bent ook een dichter (*gelach*).

Ik meende door de vloer te zinken. Zoveel jaren braaf opgepast (*gelach*) en dan nog de zonde der jeugd niet vergeten.

En als Kamerlid kan ik me niet zó inspannen om bijna even droog te spreken als de minister-president (*hevig gelach*) of een mijner ambtsgenoten fluistert me met een sardonische grimlach toe: hoe dichterlijk weer! (*gelach*) Je komt van het dichterschap evenmin af als van de meisjes (*gelach*).

Deze verdubbeling dwingt bijna tot een zelfironiserende levenshouding; altoos bekijkt men zijn alter ego met een sceptische grimlach. Die in de loop der jaren natuurlijk tot een tweede natuur geworden houding wekt wel eens misverstand. En aan dit misverstand wijt ik de niet malse censuur, die onze redacteur Van Duinkerken in *De Gids* van oktober heeft uitgeoefend op de Kamerrede, die ik, invallend voor een collega, heb gehouden over de instelling van een Raad voor de Kunst.

Van Duinkerken zag in die rede een kwalijke grapjasserie; de Kamerleden, mij inclusief, hadden toegegeven aan een drang om zich grappiger voor te doen, dan zij, van nature, zijn. . . (*gelach*).

Wat wilden ze, vroeg hij, in die voorgewende humor ontveinzen? Met name professor Gerretson distantieerde zich „akelig leuk (*hij moet zelf lachen*) van (*gelach*) de ci-devant poète, een zekere Gossaert“. Uit die censuur blijkt, mijnes erachtens, dat Van Duinkerken zich de noodzaak van die splitsing tussen de politicus en de poëet, in het algemeen van de poëet en het maatschappelijk ambt, niet voldoende heeft gerealiseerd. Lucebert, die ik critiseerde, bevindt zich thans in hetzelfde stadium waarin ik veertig jaar geleden verkeerde. Ik begrijp hem dus best. Ook kan ik zijn werk misschien nog wel waarderen, in elk geval zal ik, ook al kan ik dat niet, mij wel wachten een jonge dichter te ridiculiseren.

Maar ik sprak in de Kamer niet als dichter maar als volksvertegenwoordiger en ik heb van dit standpunt uit principieel te beoordelen of de gemeenschap aan existentiële jonge dichters de broodkorf behoort te vullen. Ik heb die vraag ontkennend beantwoord en wel voornamelijk in het belang van de geestelijke vrijheid van de dichters. Want wie beoordeelt of Lucebert's talent hem waardig maakt om, want dit is au fond de pretentie, uit de staatskas, dat is uit de volksbeurs, te leven?

ontkennend te moeten beantwoorden. En dat heb ik gedaan, mede op grond van eigen levenservaring, uit tweeërlei oogpunt.

Uit het oogpunt van maatschappelijke rechtvaardigheid. De volksvertegenwoordiger is gesteld om toe te zien op de juiste besteding van de, vaak hoe zuur! verdiende penningen van burger en buur in het gemeenschapsbelang, en dit weegt mij zwaar. Is het teren van aankomende dichters op kosten van de staatskas, d.w.z. volksbeurs, een gemeenschapsbelang?

Wie zullen dat beoordelen?

Velen zijn geroepen, weinigen uitverkoren. Van de honderd „begaafde jongeren“ wordt er wellicht één dichter voor zijn volk.

Kunnen de Kamerleden die de koorden der beurs houden, uitmaken of b.v. een Lucebert een zó begenadigde is, dat hij een redelijke kans maakt de een op de honderd te blijken en daarom recht heeft op een plaatske aan de staatsruif? Zij kunnen dat niet. Voor 90% der enkelen die hem lezen, moet hij een „rare kwibus“ zijn en wie kan hun dat euvel duiden? En de rest die hem niet leest, toont juist haar verantwoordelijkheid, door zich niet aan te stellen of ze het wèl kan! Het moet dus gebeuren door een of andere ambtenaar.

Uit het oogpunt van het belang der dichters. Want wordt de „deskundige“ ambtenaar met de toekenning der subsidies belast, dan wordt de dichtkunst op den duur onvermijdelijk de afhankelijke broodslavin van de staat.

En dat wil ik *niet*, onder generlei beding en in generlei vorm, want dat is in strijd met de vrijheid en de waardigheid van de dichter.

Begrijp wel, dat ik géén tegenstander ben van subsidies uit de openbare kas aan de kunsten; ik heb op dit punt overduidelijk en gedetailleerd gesproken. Maar ik ben en blijf een volslagen vijand van alle afhankelijkheid van de lyricus van de staat.

Ik pleeg in de Kamer, om de reden die ik opgaf, nogal eens ironisch te spreken. Maar in stede van gewild grappig, is deze rede de enige geweest, waarin ik, *althans tegen het einde*, mij in volle ernst, *óók als dichter*, heb laten gaan.

Want, al moge de verhouding tussen dichter en maatschappij, schoon altoos moeilijk, met zorg en tact nog wel te regelen zijn: er is één vijand, die, naar mijn vaste overtuiging, de dichters, qua dichters, zich in verdediging van hun vrijheid en waardigheid tot *elke prijs* van het lijf moeten houden, *de staat als opdrachtgever tot lyrische produktie, of, erger nog, als souteneur van „lyrische existenties“*.

Ik als vertegenwoordiger ben daar gesteld om toe te zien op de richtige besteding van de hoe zuur vaak verdiende penningen van burger en boer. En dat weegt mij zwaar.

Maar bovendien: die beoordeling kan niet geschieden door de Staten-Generaal, die, volmaakt begrijpelijk, van Luceberts werk geen sikkepit begrijpen (*gelach*), maar dat moet gebeuren door een of andere ambtenaar.

Op deze wijze wordt de dichtkunst de afhankelijke broodslavin van de staat en dat vind ik niets.

Onder generlei beding en in generlei vorm. Dat komt mijns inziens in strijd met de vrijheid en de waardigheid van de dichter.

Begrijp mij wel, dat ik géén tegenstander ben van subsidie uit de openbare kas aan de kunsten; ik heb op dit punt overduidelijk en gedetailleerd gesproken. Maar ik ben en blijf een volslagen vijand van elke afhankelijkheid van de lyricus van de staat.

Ik pleeg in de Kamer, om de reden die ik u opgaf, nogal eens ironisch te spreken. Maar in stede van would-be grappig, is deze rede de enige geweest, waarin ik, *althans tegen het einde*, me in volle ernst, ook als dichter, heb laten gaan.

Want al moge de verhouding tussen dichter en maatschappij, schoon altoos moeilijk, met zorg en tact nog wel te regelen zijn: er is één vijand, die, naar mijn vaste overtuiging, de dichters, qua dichters, zich in verdediging van hun vrijheid en waardigheid tot *elke prijs* van het lijf moeten houden: de staat als opdrachtgever tot lyrische produktie, of, erger nog, als souteneur van „lyrische existenties“ (*gelach*).

Tot welke dwaasheden dit leiden kan en moet heb ik nu onlangs zelf aan den lijve wedervaren. Binnen

Het is een goed ding van de Gidskring, dat de medewerkers ook de kritiek van een Gidsredacteur in dezelfde kring mogen beantwoorden.

Vergun mij daarom, als mijn verantwoording op Van Duinkerens censuur, u, ten besluite van deze toespraak, het slot van mijn gecensureerde rede voor te dragen. Ik zou mijn waarschuwing: poëten, wacht u voor de staat, niet beter kunnen uitdrukken, dan ik toen, onder de indruk van de beraadslaging, heb gedaan:

„Ik geloof, dat voor geen kunst overheidssteun gevaarlijker is dan voor de letterkunde. Ik heb veel op met overheidssteun, b.v. aan goede, goedkope uitgaven van verzamelde werken van belangrijke oude en nieuwe schrijvers. Ook dat grote kunstenaars, die een werkelijk belangrijk oeuvre hebben voltooid, in hun ouderdom, wanneer het scheppend vermogen is verzwakt, zo nodig directe geldelijke overheidssteun bij wijze van nationaal dankoffer aanvaardden, acht ik niet in strijd met hun waardigheid; zij ontvangen slechts uitgesteld honorarium.

Tot dusver heb ik getracht weer te geven wat ik de gemiddelde mening oordeel in de kring der kunstenaars, vogels van zeer diverse pluimage. Maar hiermede is ook de voorraad van mijn zelfverloochening finaal uitgeput. Want ik kom nu aan een bijzondere tak der letterkunde, de lyriek, waarmede ik zelf een korte liaison heb gehad. Toen ik een mijner vrienden had verteld hoe braaf ik over dit ontwerp te spreken dacht, keek hij me bedenkelijk aan en vroeg: ja, maar hoe zou die Gossaert van jou (als hij nog leefde) daarover gedacht hebben? Zou hij ook behoefte hebben gevoeld aan regeringsaanmoediging, regeringsubsidies?

Mag ik die vraag in het openbaar beantwoorden?
Het kòn zijn nut hebben!

De dichters zijn onder de kinderen der mensen de Gods-onmiddellbaren, de amorelen, de vrijen kat' exochèn (= bij uitstek) van nature opstandelingen tegen de staat, vreemdelingen in de maatschappij. Hun zijn de eenzaamheid en de smart en de armoede en de verstoting geschonken tot een eigen rijk. Tracht niet, Overheid, door uw fooien en gunsten hen van dat rijk te vervreemden, hen te declasseren tot van staatswe-

veertien dagen na deze rede bedacht de minister me in zijn goedigheid met een opdracht. Een opdracht voor een Ode op Bilderdijs 200-jarige geboortefeest à raison van 1500 pop (*gelach*). Het was inderdaad zo goed bedoeld en ik was voor de bedoeling ook werkelijk dankbaar, maar wie weet wat lyrische inspiratie is moet niet glimlachen en hoe gevaarlijk voor economisch zwakke jongeren. Dan liever zolderkamer en hongeroedeem (*gelach*).

Het is een goed ding van de Gids-kring, dat we ook de kritiek van een Gids-redacteur in diezelfde kring mogen beantwoorden.

Vergun mij daarom, als mijn verantwoording op Van Duinkerens censuur, u, ten besluite van deze cause-rie, het slot mijner gecensureerde rede voor te dragen. Ik zou mijn waarschuwing: poëten, wacht u voor den staat, niet beter kunnen verwoorden dan ik toen onder de indruk van het ogenblik improviserend heb gedaan. Ik zeide:

„Ik geloof, dat bij geen kunst overheidssteun gevaarlijker is dan bij de lyriek. Ik heb veel op met overheidssteun, b.v. aan goede, goedkope uitgaven van verzamelde werken van belangrijke oude en nieuwe schrijvers. Ook dat grote kunstenaars, die een werkelijk belangrijk oeuvre hebben voltooid, in hun ouderdom, wanneer het scheppend vermogen is verzwakt, zo nodig directe geldelijke overheidssteun bij wijze van nationaal dankoffer aanvaardden, acht ik niet in strijd met hun waardigheid; zij ontvangen slechts uitgesteld honorarium.

Maar steun aan jonge lyrische dichters acht ik om vele redenen zeer bedenkelijk.

Tot dusver, vervolgde ik, heb ik getracht weer te geven wat ik de gemiddelde mening oordeel in de kring der kunstenaars, vogels van zeer diverse pluimage. Maar hiermede is ook de voorraad van mijn zelfverloochening finaal uitgeput. Want ik kom nu aan een zeer bijzondere tak der letterkunde, de lyriek, waarmede ik zelf een korte liaison heb gehad. Toen ik een mijner vrienden had verteld hoe braaf ik over dit ontwerp zou spreken, keek hij mij bedenkelijk aan en vroeg: ja, maar hoe zou die Gossaert van jou (als hij nog leefde) daarover gedacht hebben? Zou hij ook behoefte hebben gevoeld aan regeringsaanmoediging, regering-sopdrachten, regeringssubsidies?

En toen vroeg ik aan de Kamer: mag ik die vraag in het openbaar beantwoorden? Het kon zijn nut hebben!

De dichters zijn onder de kinderen der mensen de Godsonmiddellbaren, de amorelen, de vrijen kat' exochèn (= bij uitstek) van nature opstandelingen tegen de staat, vreemdelingen in de maatschappij. Hun zijn de eenzaamheid en de smart en de armoede en de verstoting geschonken tot een eigen rijk. Tracht niet, Overheid, door uw fooien en gunsten hen van dat rijk te vervreemden, hen te declasseren tot van staatswe-

ge vrijgestelde kleinburgers. Zij kunnen, zij mogen dat niet zijn!

Zelfs de stoutste fantasie kan zich Sappho niet verbeelden als erepresidente van een koninklijk goedgekeurde en gesubsidieerde vrouwenvereniging tot bevordering van Lesbische poëzie.

Laat hen dan, bid ik u, onberaden en buiten rade, ongemeoid op de gewijde vrijplaats, waarop God hen, op deze aarde, tussen de heiligen en de hoeren heeft gesteld: radeloos, redeloos, reddeloos.

ge vrijgestelde kleinburgers. Zij kunnen, zij mogen dat niet zijn!

Zelfs de stoutste fantasie kan zich Sappho niet verbeelden als erepresidente van een koninklijk goedgekeurde en gesubsidieerde vrouwenvereniging tot bevordering van de Lesbische poëzie (*gelach*).

Laat hen dan, bid ik u, onberaden en buiten rade, ongemeoid op de gewijde vrijplaats, waarop God hen, op deze aarde, tussen de heiligen en de hoeren heeft gesteld: radeloos, redeloos, reddeloos.

JAARREKENING

		Balans per 31-12-1989	Balans per 31-12-1988
VOORRADEN	Themanummer jaarboek 1987	—	1.141
			1.141
VORDERINGEN OP KORTE TERMIJN	Debiteuren	3.154	28.567
	Te vorderen bedragen	893	1.436
	Stichting Publikaties Oud-Utrecht	24.514	3.238
		28.561	33.241
LIQUIDE MIDDELEN	Effecten	54.600	67.600
	Rekeningen Courant	11.250	17.749
	Spaarrekeningen	86.522	86.293
		152.372	171.642
		180.933	206.024
EIGEN VERMOGEN	Vermogen AoPo	83.455	72.154
	Resultaat 1988 resp. 1987	— 1.528	5.310
	Gift aandelen Stadsherstel		6.000
		81.927	83.455
VOORZIENINGEN	Propagandafonds Register 1954-1983	3.903 33.500	3.903 33.500
		37.403	37.403
SCHULDEN OP KORTE TERMIJN	Crediteuren	60.103	83.367
	Te betalen en vooruit- ontvangen	1.500	1.799
		61.603	85.166
		180.933	206.024

		Resultatenrekening 1988	Begroting 1989	Resultatenrekening 1989
BATEN	Contributies	73.740	80.920	81.470
	Advertentiebaten	4.620	4.950	4.620
	Opbrengst verkopen	3.628	5.030	1.830
	Donaties en giften	13.513	13.000	11.000
	Interest	9.007	6.100	10.120
		<u>104.508</u>	<u>110.000</u>	<u>109.040</u>
LASTEN	Kosten jaarboek	35.224	43.000	37.348
	Kosten maandblad	52.171	46.000	52.099
	Kosten overige activiteiten	247	1.000	-
	Beheerskosten	7.185	7.000	6.934
	Algemene kosten	4.193	5.000	4.187
	Afschrijvingen	178	-	-
	Archeologische kroniek	-	10.000	10.000
		<u>99.198</u>	<u>112.000</u>	<u>110.568</u>
RESULTAAT		<u>+ 5.310</u>	<u>- 2.000</u>	<u>- 1.528</u>

In de jaarvergadering van 31 mei 1990 werd de hiervoor afgedrukte jaarekening gepresenteerd. In de najaarsledenvergadering zal deze jaarrekening ter goedkeuring worden aangeboden. Het jaar 1989 werd met een negatief saldo ad f 1.528,- afgesloten. Dit, voorziene, tekort werd afgeboekt van het kapitaalsaldo. Het eigen vermogen bedraagt per ultimo 1989 f 81.927,-.

Per ultimo december 1989 hadden 1795 leden de contributie betaald tegen 1780 leden per ultimo december 1988.

Dit jaar ontving de vereniging een bedrag aan donaties van f 11.000,-. In tegenstelling tot voorgaande jaren werden bedragen ontvangen boven de verschuldigde contributie niet meer als donatie maar als ontvangen contributie verantwoord. Alle donateurs zeggen wij hartelijk dank.

Namens het bestuur

(w.g.)

J. W. Lemaier, penningmeester

INGEZONDEN

Een enkele opmerking naar aanleiding van de bespreking in Oud Utrecht over de fototentoonstelling van de Stedelijke Stichting Fotografie Utrecht (SSFU) in het Catharijneconvent. Natuurlijk kan er geen sprake van zijn dat fotografen lid zijn van een stichting. De SSFU verstrekt aan jaarlijks wisselende fotografen opdracht een serie documentaire foto's te maken over het leven in de stad Utrecht.

Deze foto's worden in langdurig bruikleen afgestaan aan de Topografische Atlas van het Gemeentelijk Archief.

Daar vormen zij een aanvulling op de bestaande col-

lectie documentaire foto's, die tot nu toe vooral de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad tot onderwerp had.

Ton van Schaik bekritiseert de publicatie van foto's van gedetineerden en asielzoekers, zijnde „onethisch“ en „in strijd met de privacy“. De foto's zijn echter - vanzelfsprekend - gemaakt met volledige instemming van de betrokkenen. Allen waren vooraf op de hoogte van doel en gebruik van de foto's. Het doet overigens wat vreemd aan dat Van Schaik publicatie van foto's van asielzoekers eerst nadrukkelijk afwijst, om vervolgens in zijn eigen blad een van deze foto's prominent te plaatsen.

Uw recensent eindigt zijn stukje met een parafrase op een gedicht van Gerard van het Reve. „De tentoonstelling heeft mij hier en daar wel aangepakt“, schrijft Van Schaik. „Maar ongeveer net zoals Nescio indertijd was gegrepen door De Avonden“. De expositie van de SSFU te vergelijken met Reve's meester-

werk en zichzelf met de schrijver Nescio; is dat voor beiden niet wat te veel eer?

Namens de Stedelijke Stichting Fotografie Utrecht,

Bert van den Hoed

IN MEMORIAM COR SCHILP

1892-1990

Op de zeer hoge leeftijd van 98 jaar overleed de 16de mei jl. Cor Schilp. Met zijn heengaan na een bijzonder arbeidzaam leven verloor Utrecht een markante persoonlijkheid. Een man die steeds markanter werd naarmate hij toenam in jaren. Want in 1957 op zijn 65ste verjaardag stopte Cor Schilp allerminst met werken. Hij bleef als journalist en publicist zijn ambacht, dat hij in 1910 al begonnen was, uitoefenen. Terwijl hij in allerlei bladen en periodieken doorging met schrijven over zeer diverse onderwerpen, waaronder ook de historie, werd hij zelf historie.

deze materie verdiept, maar volgde zijn verhaal aandachtig. Hij wist er blijkbaar heel veel van, kon dus

Cornelius Adrianus Schilp werd op 9 mei 1892 in Jutphaas geboren als zoon van het hoofd van de Hervormde Diaconie-school aan de Jutphaseweg. Nadat hij met een studiebeurs van de gemeente de 5-jarige HBS aan de Catharijnesingel had doorlopen, wilde hij graag de journalistiek in. Hij solliciteerde bij het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad op een administratief baantje, in de hoop dat hij langs deze weg op de redactie zou belanden. Die vlieger ging niet op. Maar enkele weken later werd hij uitgenodigd als volontair bij deze krant te komen werken. We schrijven dan 1910; Cor was achttien jaar. Hoe hij slaagde voor het „examen“ dat de hoofdredacteur hem persoonlijk afnam, viel te lezen in het Utrechts Nieuwsblad van 19 september 1985. „Nog zie ik me op een zonnige dag in september onder de hoge linden van de Maliebaan lopen op het middenpad - dat kon toen! - schouder aan schouder naast de toenmalige hoofdredacteur van het UD, Klaas Reye. Met lood in z'n schoenen en kloppend hart was de wat schrale, achttienjarige Schilp naar het Wilhelminapark gewandeld, waar de gevreesde "baas" woonde." Na m'n trek aan een koperen belknop, deed hij zelf open: een vrij forse man, blozend, niet onvriendelijk gezicht. Hij haalde nog gauw een ongewoon grote, strooien bolhoed van de kapstok en zette die op het welvarende hoofd.

*Cor Schilp in 1986.
(fotodienst Gem. Utrecht, Cees van Dijk).*

Zo liepen wij over het Hogeland, door de Maliebaan, vervolgens door de Parkstraat en Herenstraat naar de Oudegracht. De grote man was al die tijd aan het woord. Hij deed nauwkeurig uit de doeken, welke systemen van militaire verdediging Nederland er in de loop van zijn geschiedenis op na had gehouden. Ik had mij, zoals men misschien begrijpt, nog nooit in

ook de grote lijn aangeven, zonder wijdlopiegheid. Aantekeningen maken mijnerzijds was een onmogelijkheid. Toen wij op de zaak, tussen Gaardbrug en Wed waren aangeland, moest ik in een heel eigenaardig vertrek een opstel maken naar aanleiding van het wandelend college. Het lukte en ik leverde na een paar uur het artikel in.

De volgende middag kon ik mij opnieuw in dat wonderlijke vertrek neerzetten - men sprak van anti-chambre, maar het bevond zich op de eerste etage - waar ik een feuilleton kreeg te vertalen uit de grote Kölnische Zeitung. Een degelijk Duits blad met een gedetailleerd verhaal over de laatste periode van Tolstoi. De vlucht van de oude man uit zijn landhuis

Jasjana Poljana en de bittere dagen daarna. Tegen vertalen heb ik nooit opgezien en het verhaal was fascinerend, hoewel geschreven in een ver van populair taaltje. Wat je noemt „Deutsch-gründlich“.

Na enige dagen kon ik de uitslag van dit „examen“ vernemen op de mooie lichte kamer van de hoofdredacteur, met uitzicht op de Oudegracht. Reyne zelf maakte mij zonder veel omhaal de uitslag bekend. Hij noemde beide stukken heel behoorlijk, hoewel er tot zijn spijt enkele lelijke taalfouten in voorkwamen. Dit laatste bevreedde mij hogelijk, want met de grammatika had ik op de HBS nooit enige moeite. Ze warden mij, vreemd genoeg, niet getoond en later heb ik ook nooit meer geïnformeerd.”

Met alle taken van journalistiek heeft Cor Schilp zich bezig gehouden. Hij was recensent van de beeldende kunst en het (amateur)toneel. Wij komen hem tegen als verslaggever van het wereldgebeuren; zo is hij bijv. aanwezig bij de ontmoeting tussen Hitler en Chamberlain in 1938. Hij was stadsredacteur en rechtbankjournalist.

In 1942 verbood de bezetter het verschijnen van het Utrechtsch Dagblad. Schilp ging toen een poosje bij het Utrechtsch Nieuwsblad werken. Na de oorlog treffen wij hem bij het Nieuw Utrechts Dagblad, een onderdeel van Het Parool.

In de jaren na zijn pensionering verschijnen zijn bijdragen vooral in tijdschriften. Ik noem *Arts en Auto*, de *Kunst en Antiek Revue*, en *Van Buiten*, de periodiek van het Utrechts Landschap.

Maar naast deze schrijversarbeid uit zijn lange arbeidzame leven is er nog een speciale reden deze opmerkelijke persoonlijkheid te herdenken in de kolommen van *Oud-Utrecht*. Dat hangt samen met Schilps belangstelling voor de contemporaine geschiedenis. Tweemaal publiceerde hij in het Jaarboek van de vereniging. In het Jaarboek 1973 verscheen bij gelegenheid van het halve eeuwfeest van de Vereniging Oud-Utrecht „Vijftig jaar toneel in Utrecht“. Twee jaar later publiceerde hij *Toneel in Utrecht in de twintiger en dertiger jaren*. Schilp was toen 83. Het 192 pagina's tellende boek dat met trefzekere keuzes uit diverse fotocollecties geïllustreerd is, geeft de historie uit de eerste hand, want niet alleen was Cor recensent van het toneel, ook speelde hij het. Een afbeelding in dit boek laat Cor Schilp bijvoorbeeld zien als Genesisius in het gelijknamige stuk van Henri Ghéon. Andere spelers op dezelfde foto zijn Aja Schilp-Jansen, zijn echtgenote, als Poppea, Chris Leeftang als keizer Diocletianus en Jo van Staveren als Felix.

Zijn tweede jaarboekartikel schreef hij in 1977. Het verscheen in 1979 en droeg als titel „Vijftig jaar beeldende kunst in Utrecht“. Ook hier wordt de contemporaine geschiedenis verteld door een ooggetuige, die tevens medespeler was. In het *NRC-Handelsblad* van 14 augustus 1986 noteert Rudie Kagie uit Cors mond de gebeurtenissen van de historische dada-avond in 1923 in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats.

Niet onvernoemd hier mag blijven Schilps *Beelden in Utrecht* (1972), nog immer een interessant naslagwerkje met veel wetenswaardigheden, helder geformuleerd en vlot - als immer - geschreven.

Maar schrijven was het niet alleen. Zijn spreken - gedragen, met flitsende wendingen, en spiritueel - zal ik niet licht vergeten. In dit verband denk ik dan aan de gedenkwaardige avond van 20 maart 1973, toen Oud-Utrecht in het Spoorwegmuseum zijn 50-jarig bestaan vierde. Onder ceremonie-meesterschap van Peter Hans Kylstra, die zich met pet en fluit van zijn taak kweet, hield Cor Schilp een luchtige causerie over het Utrecht zoals hij het die halve eeuw (van zijn 31ste tot zijn 81ste) had meegemaakt. Het was een onvergetelijk verhaal waaraan pas een einde kwam toen de stationchef het vertreksein gaf met zijn spoorfluitje.

Utrecht verloor met het verscheiden van Cor Schilp een bijzondere figuur: hij was de belichaming van een deel van Utrechts hedendaagse geschiedenis.

Hasebroekstraat 48
Utrecht

Casper H. Staal

EXCURSIES

Op **zaterdag 25 augustus 1990** organiseert de activiteitencommissie een fietstocht naar huis Oudaen te Breukelen. De deelnemers worden in Oudaen met koffie verwelkomd, waarna een rondleiding door het huis volgt.

De rondleiding duurt ongeveer drie kwartier. De deelnemers aan de fietstocht verzamelen zich bij de Molen aan de Adelaarstraat om 12.00 uur. De rondleiding begint ongeveer om 13.00 uur.

Het is helaas niet mogelijk huis Oudaen met openbaar vervoer te bereiken. Voor wie niet kan of wil fietsen, maar met de auto wil komen: het adres van huis Oudaen is Zandpad 80, Breukelen. Ter plaatse kunt u uw auto langs de Vecht parkeren.

Op **zaterdag 22 september 1990** wordt door de activiteitencommissie een excursie georganiseerd naar het fort Rhijnauwen. Dit is het grootste fort van de Hollandse waterlinie en is zowel een belangrijk natuur- als historisch monument.

Het programma (achtereenvolgens een lezing met dia's, koffie en een rondleiding over het terrein) begint om 13.30 uur en eindigt omstreeks 15.30 uur. Het fort Rhijnauwen ligt in het landgoed „Ameliswaerd“ en is vanaf Utrecht C.S. te bereiken met de buslijnen 40 en 43 (Centraal Nederland). Vanaf de bushalte is het 15 à 20 minuten lopen naar het fort.

„HET BEGIN VAN EEN SUCCESVOLLE ONDERNEMING” DE EERSTE VIJF JAAR VAN DE UTRECHTSE JAARBEURSGESCHIEDENIS

Wie in 1990 een van de beurzen van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs in Utrecht bezoekt, zal als hij door de enorme grote Jaarbeurshallen loopt, zich moeilijk kunnen voorstellen op welke manier men bijna 75 jaar geleden de eerste jaarbeurs in Utrecht organiseerde. Hoewel de grootte, opzet en omvang van de beurzen uit die tijd niet in de schaduw konden staan bij de huidige beurzen, waren de successen en de belangen voor de stad Utrecht, in de eerste 5 jaar van de Jaarbeursgeschiedenis, ook toen al onomstreden.

In het begin van mijn artikel schets ik het beeld van de Jaarbeurs gezien vanuit het perspectief van de Raad van Beheer van de Jaarbeurs (Jaarbeursbestuur). De geschiedenis van de Jaarbeurs gaat terug tot het jaar 1916. In dat jaar werd n.l. op 26 april opgericht de Vereniging tot het houden van jaarbeurzen in Nederland. Zij stelde zich als belangrijkste doel om de Nederlandse industrie zo goed mogelijk te stimuleren en haar produkten onder een zo groot mogelijk publiek bekendheid te laten krijgen. De Jaarbeurs was vooral bedoeld om ondernemers en wederverkopers in nauwer contact te brengen zodat hun wensen beter op elkaar konden worden afgestemd. Op deze manier wilde men proberen meer produkten te verkopen. Er heerste namelijk ook tijdens de oorlog een sterke neiging bij het Nederlandse publiek om tóch buitenlandse produkten te kopen, vooral omdat zij goedkoper waren.

De eerste beurzen (1917-1921)

Op de eerste beurs, die van 26 februari tot 10 maart 1917 gehouden werd op de terreinen van het Vredenburg en het Janskerkhof, mocht iedere Nederlandse fabrikant monsters, modellen of afbeeldingen van waren in de monsterkamers uitstellen en daar zijn bezoekers die uitsluitend handdrijvende waren, ontvangen. De inrichting werd geheel aan de deelnemers overgelaten. Electriciteit, gas en water, werden voor een zacht prijsje geleverd. De huurprijs per monsterkamer bedroeg 200 gulden voor de hele jaarbeurs en men kon meerdere kamers huren. De prijs der stands bedroeg 25 gulden per strekkende meter.

Na afloop van de eerste beurs was de Raad van Beheer van mening dat er sprake was van een groot succes. Er werden over het algemeen goede zaken gedaan en er kwamen meer dan 150.000 bezoekers. De Raad van Beheer concludeerde dat een omzet van bij-

na 7 miljoen voor 346 deelnemers in deze voor industrie en handel zó moeilijke tijd alleszins tot tevredenheid moest stemmen. Ook de deelnemers waren tevreden gezien het feit dat van de 690 mensen van de eerste beurs er al 455 verklaard hadden om aan de tweede beurs te willen deelnemen.

De groei van de Jaarbeurs bewoog zich in 1918 in sterk stijgende lijn: méér deelnemers, groter aantal terreinen en monsterkamers, belangrijke toename in het bezoekersaantal en een grotere omzet. Het was tijdens deze beurs opvallend dat veel deelnemers van de gelegenheid gebruik maakten om zich van een grotere ruimte te voorzien door het huren van 2 of 1,5 kamer in plaats van één kamer. Men maakte op deze manier onderscheid door zijn kamer in te delen tussen kopende en kijkende bezoekers. Deze manier van inrichting voldeed over het algemeen zéér voor die groepen van industrieën die belang hadden én bij het zakelijke der beurs en bij haar expositie-karakter.

Tijdens de tweede jaarbeurs ontwikkelde men plannen tot het stichten van een eerste vast Jaarbeursgebouw. Het zou zich in de onmiddellijke omgeving van het Vredenburg moeten bevinden. In het gebouw wilde men 300 monsterkamers en 400 meter tafelvlakte onderbrengen. De deelnemers vonden de plannen om de Jaarbeurs als blijvende instelling te vestigen dan ook zeer positief.

De derde beurs die van 24 februari tot 8 maart 1919 plaatsvond, was de eerste die in vredestijd werd gehouden. Na de eerste beurs die nadrukkelijk als een experiment gold en de tweede die duidelijk haar blijvende, economische karakter aantoonde, werd de derde beurs gehouden in de sfeer van nationaal denken. Er werden in dit eerste vredesjaar alleen *Nederlandse fabrikaten* en produkten toegelaten. Het was opvallend dat het de deelnemers verboden was reclamemiddelen, uithangborden, vlaggen en dergelijke aan te brengen. Het bestuur wilde op die manier er voor zorgen dat het uiterlijk van de monsterkamers niet mee zou bepalen of men deze wel of niet zou bezoeken. Wat er echter *in* de monsterkamers gebeurde kon de Raad van Beheer niet bepalen en bood menig inventief ondernemer voldoende gelegenheid om toch reclame te maken.

Voor de eerste keer werd het Jaarbeursbestuur met een tegenslag geconfronteerd. Zowel het aantal bezoekers als de omvang der afgesloten zaken, waren voor de deelnemers teleurstellend. Desondanks be-

Het houten (nood)secretariaatsgebouwtje van de Jaarbeurs op het Vredenburg, ca. 1917. Foto: G.A.U. Top.-Hist. Atlas T 17.01.

kleemtoonde de Raad van Beheer dat de Jaarbeurs een blijvende taak te vervullen had in het economisch leven na de oorlog.

In tegenstelling tot de vierde beurs, besloot men op de vijfde beurs in 1921, wél buitenlandse produkten toe te laten. In verband met de extra voorbereiding die een internationale beurs voor de eerste keer vereiste, gevoegd bij de verwachting dat de conjunctuur in het najaar gunstiger zou zijn, deden de Raad van Beheer besluiten om de beurs in september te laten plaatsvinden. Ook werd besloten om vanaf 1922 twee beurzen per jaar te houden, één in het voorjaar en één in het najaar. De vijfde beurs werd voor de eerste keer gehouden in het nieuwe Jaarbeursgebouw aan het Vredenburg.

De Utrechtse kranten over de Jaarbeurs

Naast het wat formele en soms droge verslag van de Raad van Beheer over de eerste vijf jaar van de Jaarbeursgeschiedenis, schreef de dagbladpers uitvoerig en levendig over de totstandkoming van en uitvoering van de eerste vijf jaarbeurzen. Waar de pers niet aan wilde meewerken was de door sommige doemdenkers ugesproken twijfel over de levensvatbaarheid van een beurs in Nederland, dat immers zo weinig industrieel ontwikkeld was.

De Utrechtse pers daarentegen probeerde van het begin af wél de beurs zo goed mogelijk te steunen en te „promoten.“ Op het moment dat sommige Utrechtse gemeenteraadsleden aarzelden bij het toekennen van een subsidie van 10.000 aan de Jaarbeurs, leverde de pers kritiek. Deze mensen moesten niet aarzelen want de beurs zou toch naast nationale ook zeker plaatselijke, Utrechtse belangen dienen. Vooral de horeca-branchen en winkeliers zouden een materieel belang hebben bij het eventueel succes van de Jaarbeurs.

Om de lezers alvast in de stemming te brengen voor de beurs deed de pers uitgebreid verslag van de opbouw van de houten gebouwtjes. „De kalme Utrechtse staatsmannen staan verbaasd over de energie waarmee in korten tijd de beide grote pleinen, het Vreeburg en Janskerkhof zijn volgebouwd met lange rijen monsterkamertjes, met grote hallen en knusse dienstgebouwtjes“. Zo werd de indruk gewekt dat het de moeite waard was om eens een kijkje te gaan nemen.

Men kreeg dan een indruk hoe zo'n Jaarbeurs eruit zou zien. De pers was over het verloop van de werkzaamheden dol enthousiast en roemde vooral de veiligheidsmaatregelen die tegen brandgevaar waren genomen. Een verslaggever ging zelfs zo ver door onder de monsterkamers te kruipen en te constateren dat er geen krullen onder de vloer lagen en dat er zanddammetjes waren opgeworpen om te voorkomen dat eindjes sigaar er onder zouden kunnen rollen. Dit was toch een staaltje van grondige verslaggeving en toont aan dat de pers er alles aan deed om de beurs tot leven te wekken!

Voordat de beurs op 24 februari 1917 officieel werd geopend vond de Raad van Beheer het een goede gelegenheid om de dag ervoor de pers een rondleiding te geven over de terreinen.

De heer Van Zijst (voorzitter van de Raad van Bestuur) had hierbij de leiding. De verschillende kranten gaven eerst een opsomming van hetgeen er op de terreinen te zien was en merkten tot slot vol respect op dat het beurs-bestuur hen na afloop van de wandeling een lekkere lunch had aangeboden en zelfs een keurig notitieboekje met informatie over de beurs. Deze houding tekent de sfeer waarin de pers de totstandkoming van de eerste beurs begeleidde. De beurs was er toch voor onze hele natie en moest slagen getuige de wens: „Moge de beurs nu een succes

Het „logo“ van de eerste Utrechtse Jaarbeurs.

worden tot heil onzer nationale nijverheid en zoo van ons gansche volk“.

Tijdens de eerste beurs in 1917 vond de pers het een aangename verrassing om te constateren dat ook zoveel Utrechtse bedrijven aanwezig waren. De pers was dan ook blij dat „ons ontlukende Utrechtse industrie en nijverheidscentrum reeds zo voraan stond in de rij“. De pers constateerde bij haar bezoek aan het Janskerkhof dat men zich daar richtte op het brede publiek. Bij de stand van Calvé-bak- en braadproeven mocht de journalist alleen naar binnen indien hij werd begeleid door een dame. Hij werd bij deze stand met hoge uitzondering toegelaten, omdat de toegang eigenlijk alleen was bestemd voor vrouwen. Het was in dit verband opvallend om te lezen hoe de media de industriebelangen gratis dienden door herhaaldelijk lovend te schrijven over bepaalde artikelen! Want het was toch maar een genot om in deze tijden van dure boter en vet een produkt te hebben dat deze artikelen verving en goedkoper was: „Met een flesje slaolie van 1,20 doet men evenveel als 1 ½ pond boter“. Volgens de pers was de eerste beurs een groot succes vooral gezien het feit dat de deelnemers tevreden waren en talloze orders hadden geboekt. Ook de Utrechtse middenstand sprak zijn tevredenheid uit. Zij had ook geprofiteerd van de Jaarbeursbezoekers door logiesverhuur, café- en restaurant bezoek en de

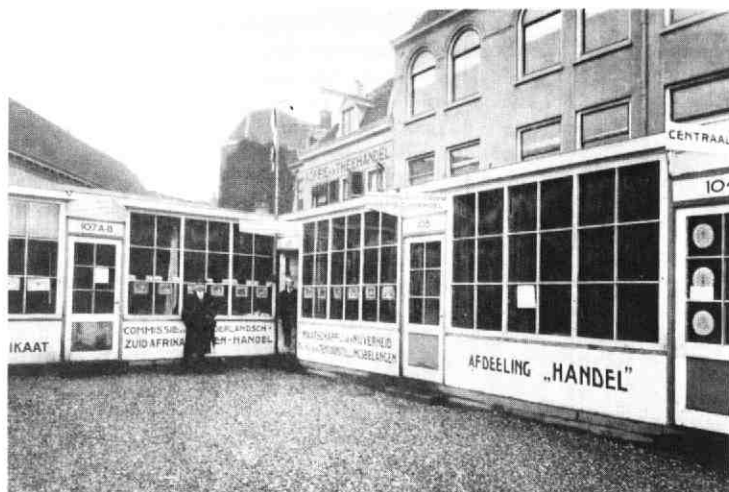
extra inkomsten die zij ontvangen hadden uit de verkoop van artikelen uit hun winkels. De eerste beurs had naast haar succesvolle poging om fabrikanten en wederverkopers in nauwer contact te brengen volgens de pers ook nog een zeer krachtige propaganda voor de Nederlandse produkten betekend. Of anders gezegd: „dat de nederlandsche energie onder de slagen van het noodlot, onder het barnen der gevaren niet gefnuikt was noch vernietigd, maar dat zij krachtig en fier, in alle hoeken des lands, herleefd is en werkzaam is om Nederland economisch krachtig te maken voor den zware concurrentiestrijd, welke na den oorlog Europa wacht!“

Na het succes van de eerste beurs werd besloten om ook in 1918 weer een Jaarbeurs te houden. In dit jaar liet volgens de pers de Utrechtse winkelstand zich ook weer van haar beste kant zien. In de etalages zag men nieuwe reclame-figuren, de z.g.n. „mechanische poppetjes“ die reeds lang in het buitenland bekend waren maar hier nog maar spaarzaam gebruikt werden. Zelfs de burgemeester werkte volgens de pers mee om Utrecht er als een grote stad te laten uitzien doordat er van lichtbeperking tijdens de beurs geen sprake was en de winkels alle hun feestverlichting lieten branden, „wat was het gezellig en grootsteeds in Utrecht“. De middenstand attendeerde op een aantrekkelijke wijze het publiek op haar produkten en gezien de tevredenheid over de aantallen bezoekers is het duidelijk dat de uitstralingseffecten van de Jaarbeurs de middenstand geen windeieren legden. De pers was er in 1918 dan ook voorstander van om de beurs een gemeentelijke subsidie te verlenen van f 20.000 en vond dit ook in het gemeentebelang. Op het moment dat de beurs zich blijvend in Utrecht zou vestigen, zou zij waarschijnlijk geen subsidie mee behoeven en zouden de voordelen voor de gemeenteleden blijven zonder dat de gemeente nog subsidie behoefde te verlenen.

In 1918 werd er voor het eerst gesproken over plannen voor een vast Jaarbeursgebouw. De pers ondersteunde deze plannen krachtig: de beurs had immers haar doelmatigheid en onmisbaarheid bewezen en was een blijvende instelling geworden die ook als zodanig gehuisvest moest worden. De voordelen van een vaste behuizing waren talrijk. Meer comfort voor de deelnemers en bezoekers, een aanzienlijke besparing van de opbouwkosten voor de monsterkamers en het feit dat geen openbare pleinen en straten geblokkeerd werden.

De pers vond het nodig om zich over de derde beurs niet alleen in positieve zin uit te laten. Tijdens de beurs in 1919 leverden de kranten kritiek op de traagheid waarmee het gemeentebestuur de plannen voor de vaste Jaarbeursgebouwen behandelde. Het gevaar dat Utrecht de Jaarbeurs zou verliezen was zeer dreigend. Daarom moest de gemeenteraad zo snel mogelijk haar Jaarbeursplannen bekend maken en zich slechts laten leiden door de vraag: „Wilt ge van Utrecht doen worden een jaarbeursstad, een centrum van nationale welvaart en hebt ge daar alles-alles voor over?“

De pers gaf soms levendige en sprekende voorbeel-

De „monsterkamers“ (informatiebureau's) naast de ingang van de Jaarbeurs aan het Vredenburg, 1917. G.A.U. Hist. Atlas V 17.80.

den van aardige bijzonderheden op de verschillende beursterreinen. Op het Lucasbolwerk werden in 1920 voor de eerste keer monsterkamers ingericht. Dit was een hele nieuwe gewaarwording voor de Utrechters want deze plaats was toch na de Maliebaan het meest favoriete wandelgebied. Alleen het feit dat deze opoffering werd gedaan voor de Jaarbeurs deed het publiek niet luid protesteren. Want „zij behoort tot de lievelingen van het publiek en heeft in de oorlog zo'n beetje de kermis vervangen“. Verder probeerden de tabaksfabrikanten het pijpen te stimuleren omdat de sigaar zoveel duurder was geworden in de oorlog. De pers merkte in dit verband op dat de sportman graag rookte, ook omdat het zo Engels en „sportsmanlike“ stond.

Het feit dat de pers de vierde beurs niet als een mislukt gebeuren beschouwde, kwam niet door verblind stadschauvinisme maar omdat de feiten anders waren. Hoewel er minder bezoek en drukte was, mocht men niet concluderen dat er geen goede zaken werden gedaan. Het was immers zo dat een beurs met 1000 bezoekers een succes kon zijn en met 10.000 niet. Na afloop van de vierde beurs vroeg de pers met grote nadruk of de pessimisten met „het voorstellen van de Jaarbeurs als een mislukt instituut“ eens voorgoed wilden ophouden. Sommige pessimisten zonden het gerucht de wereld in dat de 5e beurs geen deelnemers zou trekken. Deze onzin moest nadrukkelijk worden tegengesproken want in het nieuwe beursgebouw was vrijwel alle ruimte verhuurd. De pers beschouwde ook de 5e beurs als een groot succes. De duizenden orders die waren geboekt, het enorme bezoek dat er was geweest ontlokten optimistische uitspraken. Hiernaast bleek dat het internationale karakter van de beurs een succes was. Door de aanwezigheid van veel buitenlandse bedrijven, kwamen er meer bezoekers en kon menig Nederlands ondernemer lucratieve contracten afsluiten. Hiernaast waren zij ook in staat om waardevolle buitenlandse contacten op te bouwen.

Het grote gevaar voor buitenlandse concurrentie,

speciaal Duitse, kwam nu echter aan de oppervlakte. De gewaande superioriteit van het Nederlandse t.o.v. het buitenlandse produkt bleek in veel gevallen niet op te gaan. In ons land zou er volgens een deel van de pers een slechte politiek gevoerd worden. Het Utrechts Nieuwsblad schreef op 18 september 1921: „Het wekt ontmoediging als men ziet hoe het buitenland door zijn reëler welvaartpolitiek zich beter wapent voor de felle economische strijd dan wij met onze eenzijdig gerichte sociale maatregelen, met onze te korte arbeidsdagen en te hoge lonen die zich op de duur zullen wreken . . . aan de arbeiders“.

De waardering voor het eerste vaste Jaarbeursgebouw was bij de pers unaniem. Het gebouw was in de eerste plaats eenvoudig van opzet en inrichting, zonder enige overdaad en weelde. Door het aanbrengen van verschillende lichtpunten, een beetje kleur hier en daar, door de gebrandschilderde ramen, was de harde, kille sfeer geheel verdwenen. „Er is daar binnen iets aangenaams, iets prettig dat genoeglijk stemt“.

Het algemeen beeld van de eerste vijf jaar van de Jaarbeursgeschiedenis vertoont louter positieve trekken. De Jaarbeurs had zich een definitieve plaats oververd in het economisch leven van Nederland. Het feit dat zij zich na 5 jaar had gevestigd in een permanente behuizing en vanaf 1921 een internationaal karakter droeg, geeft wel aan dat zij de toekomst met vertrouwen tegemoet kon zien. Dat de pers in deze 5 jaar bij het „promoten“ van de jaarbeurs een stimulerende factor is geweest, staat volgens mij wel vast. De pers propageerde de ideeën van de Jaarbeurs met groot enthousiasme, maar vergat hierbij soms wel eens een onafhankelijk en kritisch geluid te laten horen.

Hans Boomsma,

Nachtegaalstraat 35, 3581 AC Utrecht

1) Dit artikel is een samenvatting van een afstudeerscriptie aan de Hogeschool Midden Nederland.

DE DATERING EN EERSTE BESTEMMING VAN WED 5-7 IN UTRECHT

Het gebeurt niet vaak dat de geschreven bronnen een nauwkeurige datering van een middeleeuws huis mogelijk maken. Als er al schriftelijke gegevens uit de bouwtijd bewaard zijn gebleven, dan zijn ze meestal van dien aard dat daaruit slechts bij benadering de bouwtijd kan worden afgeleid. Van enkele van die gevallen heb ik in enkele korte publikaties melding gemaakt. Bij het voormalige huis De Rode Poort aan het Domplein, waarvan resten bewaard zijn in de tegenwoordige muziekschool, bleek de datering aan de hand van de archivalia overeen te stemmen met die volgens de bouwkundige gegevens, namelijk rond 1300¹⁾. Het dertiende-eeuwse pand Boterstraat 20 kon slechts in samenhang met de bouwkundige datering op grond van zijn bestemming, te weten Lombardenhuis, gedateerd worden als mogelijk van omstreeks 1260²⁾. In het geval van het imposante laatmiddeleeuwse huis Jeruzalemstraat 8-10 was het vaststellen van de ouderdom nog problematischer³⁾. Zogeheten dendrochronologisch of jaarringenonderzoek van de kapconstructie heeft inmiddels 1517 aangewezen als jaar waarin het hout gekapt werd⁴⁾.

Een van de oudste Utrechtse gebouwen met de functie van woonhuis staat aan de zuidkant van het Wed, de tegenwoordige nummers 5 en 7. In de jaren zeventig zijn deze huizen ingrijpend verbouwd. Uit het toen gedane bouwhistorisch onderzoek kwam vast te staan dat Wed 5-7 deel had uitgemaakt van een langerekt gebouw dat ook bebouwing ter plaatse van Wed 3A en oostelijk van Wed 7 omvatte⁵⁾. Omvangrijk tufstenen muurwerk in de zuidgevel wees op een hoge ouderdom. De kern van het pand werd op grond van bouwkundige criteria gedateerd op omstreeks 1200⁶⁾. De auteurs van het standaardwerk over de Utrechtse huizen spraken - overigens zonder aan te geven waarom - het vermoeden uit dat het in oorsprong om de gemeenschappelijke woonruimte van de kanunniken van het Utrechtse kapittel van Oudmunster zou zijn gegaan, vóórdat zij eigen huizen gingen bouwen⁷⁾.

In dit artikel wil ik aan de hand van de schriftelijk bronnen ingaan op de oorsprong en eerste functie van dit intrigerende gebouw.

Alvorens dat te doen, moet eerst in het kort iets verteld worden over de plaats van deze bebouwing in het Utrechtse stadsgebied. Zij bevindt zich in de middeleeuwse kern ervan, aan de zuidwestkant van de nagenoeg verdwenen bisschoppelijke burcht. Een stukje verder naar het noorden stond in de middeleeuwen de kerk van Sint-Salvator of Oudmunster. Deze vorm-

de met de aan Sint Maarten gewijde domkerk een dubbelkathedraal. Westelijk van de Oudmunsterkerk bevond zich het terrein van het bisschoppelijk paleis. Ofschoon de kerk van Oudmunster aan het eind van de zestiende eeuw is afgebroken, zijn de omtrekken ervan door opgravingen en uit afbeeldingen goed bekend.

Aan de kerk van Oudmunster was, net als aan de domkerk, een college van geestelijken verbonden, kanunniken genaamd. In oorsprong hebben zij een kloosterlijk leven geleid, maar op den duur kozen zij voor het wonen in afzonderlijke huizen. De gedachte van de schrijvers van het Utrechts huizenboek dat de kanunniken van de Utrechtse kapittels omstreeks 1200 nog niet in aparte huizen woonden, moet worden verworpen. Al in een twaalfde-eeuwse kroniek van Sint-Marie wordt vermeld dat de kanunniken van dit jongste Utrechtse kapittel in 1135 uit hun huizen werden verdreven⁸⁾. De regel waarnaar deze geestelijken leefden liet het wonen in afzonderlijke huizen al zeer vroeg toe. De kapittelheren legden wél de geloften van kuisheid en gehoorzaamheid af, maar niet die van armoede. Ze mochten een eigen vermogen hebben, waarvan een huis een belangrijk bestanddeel was. Aanvankelijk moest dit een huis zijn binnen het kerngebied van het kapittel, waar dit college „immuniteit“ genoot, dat wil zeggen eigen bestuur uitoefende. Het door muren, grachtjes en poorten omsloten territorium werd behalve „immuniteit“ ook wel *claustrum* genoemd - *claudere* betekent sluiten -; de huizen voor de afzonderlijke kanunniken *domus claustrales*, claustrale huizen⁹⁾.

Ik plaats het tijdstip dat de Utrechtse kanunniken eigen huizen gingen bewonen op rond het midden van de elfde eeuw. Precies in die tijd werden er twee nieuwe kapittels - Sint-Pieter en Sint-Jan - gesticht en werd de benedictijnerabdij van Sint-Paulus vanuit de omgeving van Amersfoort naar Utrecht overgeplaatst. Deze abdij en het kapittel van Sint-Pieter werden tegen het terrein van de bisschoppelijke burcht aangelegd, de abdij in het zuiden en Sint-Pieter in het oosten. Misschien is er bij die gelegenheid een nieuwe gracht gegraven, die een stuk buiten de oude, nog Romeinse burchtgracht kwam te liggen; maar het is ook denkbaar dat daarvoor gebruik werd gemaakt van een al bestaande gracht. Deze vormde aan de oostkant - ter plaatse van het huidige Achter Sint-Pieter - de grens met het gelijknamige kapittel en aan de zuidkant die met de Sint-Paulusabdij. Het westelijk deel van dit grachtje moet gelegen hebben onder de bebouwing aan de zuidkant van het Wed. Bij het bouwhistorisch onderzoek van Wed 5-7 werd name-

De achtergevel van Wed 7 met de tufstenen resten die dateren uit de bouwtijd in het begin van de dertiende eeuw.

Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht. G.A.U. Top.-Hist. Atlas Wed 5-7, 1981 (1).

lijk aan de zuidkant het talud van een sloot aangetroffen die van oost naar west ongeveer evenwijdig aan het Wed moet hebben gelopen¹⁰). Ter verduidelijking heb ik al deze topografische gegevens verwerkt op bijgaand plattegrondje¹¹).

De ruimte binnen de bisschoppelijke burcht, met zijn twee kerken, zijn keizerlijk en bisschoppelijk paleis was, zelfs nadat het oorspronkelijke, nog Romeinse burchtterritoir aan de noord-, de oost- en de westkant aanmerkelijk was vergroot, nog te beperkt voor de bouw van een voldoende aantal claustrale huizen voor de kanunniken¹²). Het behoeft daarom niet te verbazen dat ook dit vergrote burchtgebied al snel te krap gevonden werd. De mogelijkheid tot ontmanteling deed zich voor, toen de bewoners van Utrecht in of kort vóór het jaar 1122 het recht kregen een stadsgebied af te bakenen en te omgeven met een wal. Deze versterking maakte de bisschoppelijke burcht voor de veiligheid overbodig. Overigens kan men zich afvragen of het buitenste burchtgrachtje nog wel een echt verdedigende functie heeft gehad. Zoals ik al heb opgemerkt, werden rond het midden van de elfde eeuw buiten de burcht de kapittelkerken van Sint-Pieter en Sint-Jan gebouwd en werd de benedictijnerabdij van Sint-Paulus vanuit de omgeving van Amersfoort naar Utrecht overgeplaatst. De onbeschermd aanwezigheid van zo veel dure natuurstenen gebouwen met hun ongetwijfeld ook kostbare interieurs duidt op een stabiele en veilige periode.

Het hoeft dus niet te verbazen dat het buitenste grachtje niet lang meer bestaan heeft. We hebben immers al vastgesteld dat de bebouwing aan de zuid-

kant van het Wed, waarover dit artikel handelt, over het tracé van deze sloot is heengebouwd. Volgens de bouwhistorici moet dat gebeurd zijn omstreeks 1200. Laten we eens bezien of ook de geschreven bronnen op die datering uitkomen.

Volgens het necrologium van het kapittel van Oudmunster, het boek waarin de memories voor de overledenen werden opgetekend, werd op 18 augustus de nagedachtenis gevierd van proost Wouter, die niet alleen twee stenen huizen „naar het oosten toe“ had laten bouwen die hij aan het kapittel had vermaakt, maar ook een gemeenschappelijk huis had gesticht dienende tot dormter (slaapzaal), school, kelder en kapittelhuis¹³). Alvorens nader in te gaan op deze gegevens, zal ik eerst aantonen dat met dit gemeenschappelijk gebouw inderdaad de bebouwing ter plaatse van Wed 3A-9 bedoeld is.

Een tipje van de sluier wordt opgelicht door een memorie in hetzelfde necrologium, waaruit blijkt dat zekere Volsindis, die op 4 augustus herdacht werd, behalve een hofstede op de Pausdam een halve hofstede achter de voormalige dormter had geschonken. Voor haar memorie dienden de renten die jaarlijks uit deze percelen betaald werden. Die uit de halve hofstede achter de dormter werd daarbij gesitueerd op de plaats die *Wiuwer* werd genoemd¹⁴). Het is dus van belang de ligging van die plek te bepalen. Een goederenlijst van Oudmunster van rond 1300 vermeldt tevens dat zij gelegen was bij de ingang van het *claustrum*¹⁵). *Wuwer* kan aan de hand van andere gegevens nog nauwkeuriger worden gesitueerd.

In het begin van de veertiende eeuw had Johan Doel of Dole een conflict met het Oudmunster over een stuk grond¹⁶). In de overeenkomst waarin het geschil beslecht werd, was sprake van een hofstede of ruimte gelegen naast het huis waarin Johan toen woonachtig was, gewoonlijk *Winner* geheten¹⁷). Ongetwijfeld zal hier *Wiuwer*, *Wuwer* of iets dergelijks gelezen moeten worden; waarschijnlijk heeft de schrijver van de oorkonde het concept niet begrepen. In oudere stukken werd het grondstuk gesitueerd in de straat die *Garde* werd genoemd, gelegen tussen de hofstede waar Johan op woonde aan de ene kant en de openbare weg die naar de kerk van Oudmunster leidde aan de andere kant.¹⁸). Met deze weg kan eigenlijk alleen het huidige Wed bedoeld zijn. De plek blijkt dus te hebben gelegen op de zuidhoek van de huidige Oudegracht en het Wed (thans Oudegracht 166).

Naar mijn idee gaat het bij de plek die *Wuwer* werd genoemd om de ruimte die vrijkwam door het dempen van het zuidelijke burchtgrachtje. Die overtuiging wordt nog gesterkt door het feit dat er ter plaatse nog een ondergrondse waterloop overgebleven was die Johan Dole onder bepaalde voorwaarden mocht afsluiten¹⁹). Bovendien duidt de benaming *Wuwer* op een waternaam. Hij zal afgeleid zijn van het Latijnse *vivarium* of „vijver“. Uit een oorkonde van 11 februari 1417 blijkt dat hier nog in de vijftiende eeuw de benaming *Wuwer* bewaard was gebleven. Het ging daarbij om het naast Oudegracht 166 gelegen huis geheten *Middelborch*, *dair die husinge ende hofstede*

ten Doem boven ende dat huys te Waterwuwver beneden naestgelegen siin²⁰). Het huis Ten Dom is het huidige nummer 172. Dat we het met de goede plek te doen hebben blijkt ook uit een oorkonde van 14 maart 1303. Daarin is sprake van een hofstede in de *Garde* tussen het huis van Jan Dole aan de ene en van heer Christiaan Thomasz. aan de andere zijde²¹). Op de rug staat in veertiende-eeuws handschrift dat op de betreffende hofstede toen het huis *Middelborch* stond, naast het huis van Albern Dole.

Achter deze hofstede, gelegen op de zuidhoek van het Wed en de Oudegracht, heeft dus het gemeenschappelijk kapittelgebouw van Oudmunster gestaan. Strikt genomen zou men daarbij ook nog kunnen denken aan bebouwing ter plaatse van het tegenwoordige Wed 1, waar nog steeds middeleeuwse bebouwing aanwezig is. Al in het midden van de veertiende eeuw bevond zich daar een klein claustraal huis van Oudmunster²²). Deze bebouwing moet echter te klein zijn geweest om tegelijk te kunnen dienen als dormter, school, kapittelzaal en kelder. Het is dan ook duidelijk dat voor al deze functies alleen het langgerekte pand ter plaatse van Wed 3A-9 in aanmerking kan komen.

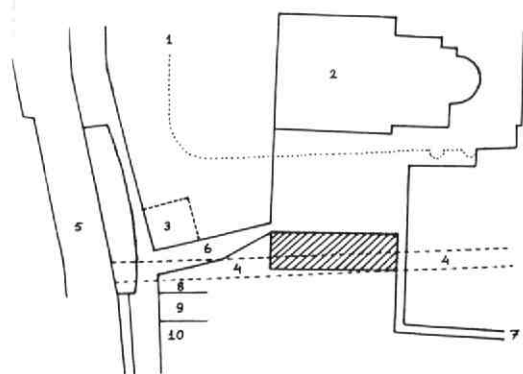
Keren we nu terug tot de gegevens in het necrologium van Oudmunster, waarvan hierboven sprake was. We kunnen het huis dateren als we de jaren kennen waarin de bouwer, proost Wouter, als zodanig gefunctioneerd heeft. Dat is hier inderdaad het geval. Hij komt het eerst voor in een oorkonde uit 1207. Aangezien zijn voorganger Otto op 27 oktober is

overleden, zal die oorkonde van het eind van dat jaar dateren²³). De laatste gegevens over proost Wouter zijn een testament en codicil uit 1220. Hij was toen zwaar ziek en zal niet kort daarna overleden zijn²⁴). De bouw van Wed 3A-9, waarvan de bebouwing in de nummers 5 en 7 nog bewaard is gebleven, zal dus van tussen 1207 en 1220 zijn. Daarmee wordt de bouw-historische datering - circa 1200 - door de schriftelijke gegevens bevestigd en iets nader gespecificeerd.

Een interessant gegeven tot slot vormt het feit dat deze gemeenschappelijke gebouwen nog door de proost ten behoeve van het kapittel zijn neergezet. Dat dit het geval was, blijkt uit zijn testament waarin wél de hierboven genoemde twee huizen ten oosten van de kerk werden vermeld, maar niet dit multifunctionele kapittelgebouw. De proost had in oorsprong de beschikking over het hele kapittelvermogen. Dit had een dusdanige bezits- en machtsconcentratie tot gevolg dat het heeft geleid tot de splitsing van het vermogen van de proost en van het kapittel. Kennelijk was dit proces in het begin van de dertiende eeuw nog niet zo ver voortgeschreden dat het kapittel zelf de bouw van zijn kapittelgebouwen ter hand kon nemen; dat werd nog steeds gedaan door de proost. De gegevens over Wed 3A-9 maken dus ook iets duidelijk over het functioneren van deze prelaat in dit tijdperk.

Stadionlaan 41
3583 RB Utrecht

Martin W. J. de Bruijn

Het gemeenschappelijk kapittelgebouw van Oudmunster (Wed 3A-9; gearceerd) en zijn omgeving in de middeleeuwen. 1. De Romeinse muur. 2. De kerk van Sint-Salvator of Oudmunster. 3. Het bisschopshof met mogelijke bisschopstoren. 4. De zuidelijke burchtgracht. 5. De westelijke burchtgracht (thans Oudegracht). 6. Het huidige Wed. 7. De tegenwoordige Trans. 8. Het huis Wuwer (thans Oudegracht 166). 9. Het huis Middelburg (Oudegracht 168-170). 10. Het huis ten Dom (Oudegracht 172-176).

Noten

1. M. W. J. de Bruijn, „De bouwer van de Rode Poort in Utrecht”, *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 (1989), 96-100.
2. M. W. J. de Bruijn, „Boterstraat 20 in Utrecht: het Lombardenhuis”, *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 (1989), 117-120.
3. B. J. M. Klück, „Jeruzalemstraat 8-10”, *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984*, *Maandblad Oud-Utrecht*, 58 (1985), 97-102, ald. 98. Vgl. idem, „Jeruzalemstraat 8-10”, *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1987*, *Maandblad Oud-Utrecht*, 61 (1988), 167-176, ald. 167-168. M. W. J. de Bruijn, „Wanneer werd het huis Jeruzalemstraat 8-10 in Utrecht gebouwd?”, *Maandblad Oud-Utrecht*, 60 (1987), 13-16; idem, „De hardheid van steen, hout en papier: nogmaals de datering en situering van Jeruzalemstraat 8-10”, *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht 1988* (Utrecht z.j.), 40-43.
4. Vriendelijke mededeling Bart Klück.
5. A. F. E. Kipp, „Wed 5-7 (-9). Eén van Utrechts oudste huizen”, *De Timmerwerf. Personeelsorgaan van de Dienst Openbare Werken Utrecht*, 29 (1976), 11-17.
6. M. J. Dolfin, E. M. Kylstra, J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De provincie Utrecht. De gemeente Utrecht, dl. IIIA ('s-Gravenhage 1989), 195-199, ald. 195.
7. T.a.p., 199.

8. S. Muller Fz., „Drie Utrechtse kroniekjes vóór Beka's tijd", *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 11 (1888), 477.
9. Zie hieromtrent S. Muller Fz., *Over claustraliteit. Bijdrage tot de geschiedenis van den grondeigendom in de middeleeuwse steden* (Amsterdam 1890), 7-10.
10. „Wed 5-7", in: Archeologische kroniek gemeente Utrecht 1976/1977, *Maandblad Oud-Utrecht*, 53 (1980), 31-32.
11. Ik heb daarbij gebruik gemaakt van de afbeelding in E. J. Hasslinghuis, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. II: de provincie Utrecht, 1ste stuk: de gemeente Utrecht ('s-Gravenhage 1956), 12, welke plattegrond ook is gebruikt in Dolfin e.a., *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving*, 2.
12. Aan de westkant had vermoedelijk al in de tiende eeuw een uitbreiding van het Romeinse castellum plaatsgevonden. Zie A. F. E. Kipp, „Lichte Gaard 7", Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1986, *Maandblad Oud-Utrecht*, 60 (1987), 193-194.
13. Rijksarchief in Utrecht [RAU], Archief van het kapittel van Oudmunster [Oudmunster], nr. 395, fol. 106: *XVo kal. [septembris] --- obiit Walterus dyaconus, prepositus noster, qui dedit nobis unum mansum supra Venum, pro quo fit hic proportionalis distributio de quinque mansis in Westerbroec supra Venum. ---. Item edificari fecit duas domos lapideas versus orientem, quas legavit ecclesie nostre; item domum communem ad dormitorium quondam et ad scolas, ad cellarium et domum capitularem. ---.*
14. RAU, Oudmunster 395, fol. 102v.: *Ilo nonas [augusti] obiit Volsindis, soror nostra, que contulit nobis dimidiam aream retro domum quondam dormitorii nostri a parte meridionali, et aliam aream apud sanctum Petrum in iurisdictione minorum ibidem a parte meridionali supra Dammum, pro qua datur hic pensio iam dicte aree supra Dammum et pensio aree in loco qui appellatur Wiuwer site.*
15. RAU, Oudmunster 396, fol. V: *Item secus introitum claustris nostri in loco qui antiquitus vocabatur Wiuwer, de qua agitur memoria Vosindis Ilo honas a[ugusti].*
16. RAU, Oudmunster 992. De oudste stukken, 992-1, zijn afgedrukt in F. Ketner (uitg.), *Oorkondenboek van het sticht Utrecht*, V, nrs. 3015 (1301 mei 17 juli 10); de overige zijn niet gepubliceerd: 992-2 (1301 juli 10), 992-3 (1301 september 2), 992-4 (1301 september 2 met aangehecht perkament z.d.), 992-5 (1301 september 7), 992-6 (1301 september 19).
17. RAU, Oudmunster 993 (1302 februari 28): *area seu spacio domui ipsius Iohannis quam inhabitat nunc adiacente, Winner vulgariter nuncupato.*
18. T.a.p., 992-1 (tussen 1301 mei 17 en juli 10) (*Oorkondenboek Utrecht*, V, nr. 3015): *in vico qui dicitur Garde, iacentem inter aream quam idem Iohannes inhabitat ex uno latere et viam publicam que ducit ad ecclesiam sancti Salvatoris predictam ex altero.*
19. RAU, Oudmunster 993: *quod idem Iohannes aqueductum sive meatum subterraneum, quem occasione aree predictae tenuit sive duxit hactenus, non claudet neque obstruet ante dominicam qua cantatur „Invocavit me" proximo venturam, qua dominica preterita eundem claudere seu obstruere poterit cum voluerit, hoc tamen prius denunciato et insinuato decano et capitulo nostro per dies quadraginta antequam meatum obstruat antedictum.*
20. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Bij het stadsarchief bewaarde archieven II, 1578-1/2 (opgenomen in een oorkonde van 1435 maart 31).
21. RAU, Oudmunster 399-4: *area sua in civitate Traiectensi in vico Garde inter domum Iohannis dicti Doel ex uno latere et domini Christiani filii Thome ex altero. In dorso onder meer: in qua structa est domus que vocatur Mildeborch, vicinia domui Alberni Doel.*
22. In het goederenregister van 1348 (RAU, Oudmunster 934, fol. 3v.) komt het voor als *infima domus et minima et occidentalior.*
23. *Oorkondenboek Utrecht*, II, nr. 581 (1207).
24. T.a.p., nrs. 685 (1220) (RAU, Oudmunster 395, fol. 10) en 687 (c. 1220) (Oudmunster 131).

BOEKENSCHOUW

L. R. P. Ozinga, e.a., *Het Romeinse castellum te Utrecht.*

Studies in Prae- en Protohistorie 3, Albert Egges van Giffen Instituut, Universiteit van Amsterdam. Utrecht, Broese Kemink 1989. 192 blz., geïll., ISBN 90 71366 17 0. Prijs gebonden f 59,50, ingenaaid f 44,50.

H. Sarfatij, red., *Verborgene Steden, stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam, Meulenhof 1990. 200 blz., geïll., ISBN 90 290 9936 4. Prijs tot 30 september f 39,50, daarna f 59,50.

Tot voor kort verkeerde ik in de veronderstelling dat (stads)archeologie een boeiend en vooral praktischgericht vak was. De heer Sarfatij heeft mij duidelijk gemaakt dat deze veronderstelling onjuist moet zijn.

Archeologie is niet de bezigheid waardoor materiaal wordt aangedragen dat een bouwsteen kan zijn in de kennis van de materiële cultuur, nee, (stads)archeologie is een wetenschap. Sterker nog, het is een autonome wetenschap. Het zal duidelijk zijn dat wanneer we in staat zijn om de archeologie op te delen in verschillende „archeologieën" (sic, blz. 10), het onderzoeksgebied te verdelen en hierom een muur op te trekken, we bezig zijn met (autonome) wetenschapsbeoefening. Mag stadsarcheologie zo bekrompen zijn dat zij „beperkt blijft tot de stadskern?" Natuurlijk mag dat niet, immers de ontwikkeling van een stad kan niet los worden gezien van zijn omgeving. Topografische omstandigheden beperken zich niet tot de plek waar meer of minder toevallig een stad is ontwikkeld.

Zou het niet beter zijn om te beseffen dat de (stads)ar-

cheoloog in eerste instantie degene is die de bodem als bron van informatie aanwendt, net zoals de bouw-historicus een gebouw, en de archivaris de geschreven bronnen toegankelijk maken.

Elk van die personen is daarnaast vrij om met de betreffende bronnen naar believen wetenschappelijk onderzoek naar bijvoorbeeld de ontwikkeling van een stad of de geschiedenis van de materiële cultuur te doen.

Het Romeinse Castellum te Utrecht is een poging tot het toegankelijk maken van de archeologische bronnen.

In 1927 werd door de vondst van Romeins materiaal in de bouwput van het ontvangstgebouw van de Domtoren de aanzet gegeven tot een aantal planmatig opgezette opgravingscampagnes op het Domplein, in 1936, 1938, 1943/44 en 1949. Sinds die opgravingen is de toegankelijkheid van het materiaal uiterst summier gebleven. Brunsting legt in het eerste hoofdstuk met een flinke dosis humor uit waarom.

In de „Geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek naar het Romeinse Castellum in Utrecht“ verhaalt Ozinga de eeuwenlange strijd tussen voor- en tegenstanders van een Romeins Utrecht.

De heer Bloemers maakt de bovengenoemde door Sarfatij geponeerde stelling dat archeologie toch op zijn minst een wetenschap is meer dan waar, tenminste voorzover moeilijk en ontoegankelijk schrijven hiervoor een criterium is. In „Utrecht en de archeolo-

gie van de Romeinse tijd“ probeert hij duidelijk te maken hoe de opkomst en neergang van een castellum als dat van Utrecht in een omgeving met andere, en met name minder ontwikkelde culturen tot stand kwam.

Na een overzicht van conclusies uit het voorhanden materiaal, waarin stap voor stap de geschiedenis van de Romeinse aanwezigheid in Utrecht uit de doeken wordt gedaan, volgt een inventaris van tekeningen en vondsten.

Deze inventaris is het belangrijkste onderdeel van de publicatie, een ieder is hierdoor in staat, binnen zekere grenzen eigen conclusies te trekken over het Romeinse Utrecht. Eén van de makkelijkst te trekken conclusies is meer een vraag: waar is het vroeg middeleeuwse Utrecht? Voorzover geborgen bij de bovengenoemde opgravingen is het middeleeuwse materiaal slechts in de opgravingsverslagen aan de orde gekomen. Met spanning moet dan ook worden uitgekeken naar een verdergaande bewerking van de vondsten. Gelukkig is het Domplein toen ter tijd niet volledige opgegraven, zodat we nu of later de lacunes die bij de bewerking van het materiaal naar voren komen, kunnen trachten op te vullen.

Ten aanzien van de publicatie kan nog gezegd worden dat de informatie dan wel toegankelijk is geworden voor een groot publiek, maar dat deze toegankelijkheid nog wel veel inspanning vraagt. Wordt er in de tekst over een bepaalde muur gesproken, dan vergt het nog veel zoekwerk de bijbehorende tekening te vinden. Jammer is ook de afwezigheid van een teke-

ning waarop de ligging van het castellum van Utrecht in relatie tot de directe omgeving en aangrenzende Romeinse nederzettingen te zien is. Tussen de altijd weer gepubliceerde kaart met de Limes van Germania Inferior en het Utrechtse castellum met de twee vici wordt een dergelijke afbeelding wel gemist. Een visualisering van de, gereconstrueerde werkelijkheid kan veel bijdragen aan het begrip van de gepresenteerde informatie.

Verborgten Steden mikt, neem ik aan, op een ander, groter publiek. Bovenvermelde discussie over het wel of niet zijn van een wetenschap lijkt dan ook niet echt op zijn plaats in een dergelijke publicatie.

Vormgeving en uitgever doen vermoeden dat dezelfde doelgroep wordt benaderd die in 1986 gold voor Verleden Land. Toen ter tijd was er echter een veel zorgvuldiger vormgeving toegepast waardoor met name het evenwicht tussen tekst en afbeeldingen beter „oogde“.

Op het eerste gezicht komt de vormgeving van Verborgten Steden rommelig over: veel plaatjes van steeds verschillende omvang her en der verdeeld over de bladspiegel. Soms zijn plaatjes zodanig klein of krap uitgesneden dat de essentie van de afbeelding nauwelijks meer is vast te stellen. Evenmin als de

vormgeving kan het drukwerk bogen op het predicaat uitstekend. Naast drukkersaanwijzingen (afbeelding pag. 119), onverklaarbare streepjes onder de tekst of in de afbeelding (pag. 102 en 103) en vergeten cijfers en symbolen bij een kaart (pag. 40) is de kwaliteit van zowel kleuren- als zwart-witfoto's soms onder de maat.

Na het hoofdstuk „Stad en archeologie“ van Sarfaty volgt de kern van het boek: „Opgravingen in negentien steden“. Hierin wordt aan de hand van verschillende aspecten van archeologisch onderzoek een overzicht geboden van de resultaten hiervan. Deze opzet heeft de curieuze situatie opgeleverd dat Utrecht is ondergebracht in een hoofdstuk „de bloeitijd van de stadsvorming, 13e-15e eeuw“. Dat is voor een stad die toch tot de oudere stedelijke nederzettingen behoort toch wel vreemd.

Overigens is dit deel van het boek zeker het aardigste; negentien steden worden op bondige wijze gepresenteerd. In nog bondiger vorm passeren in „panorama van de stadsarcheologie in Nederland“ 65 gemeenten de revue waar op welke wijze dan ook geregeld archeologisch onderzoek plaatsvindt.

E. K.

BERICHTEN

Schilderij Saftleven: Aanwinst Centraal Museum

In het maandblad van april jl. publiceerde Jos de Meyere, conservator Beeldende Kunst van het Centraal Museum, het artikel „De Utrechtse schilder Herman Saftleven en „An Extensive Rhineland View . . .“ uit 1669.

In dat artikel toont De Meyere aan, dat in een gefantaseerd Rijnlandschap, geschilderd door Herman Saftleven, het Utrechtse St. Agnietenklooster is weergegeven. Een gedeelte van het Agnietenklooster is bewaard gebleven en maakt tegenwoordig deel uit van het Centraal Museum.

Saftlevens schilderijtje, dat de kern vormt van het artikel van De Meyere, is inmiddels aangekocht door het Centraal Museum. Dat paneeltje is samen met andere schilderijen, tekeningen en prenten van Saftleven uit de collectie van het Centraal Museum gedurende de zomermaanden geëxposeerd in het Prentenkabinet van het museum.

Belle van Zuylen 1740-1990

Op 20 oktober 1740 werd op Slot Zuylen Isabelle Agneta Elisabeth van Tuyl van Serooskerken geboren. Als schrijfster verwierf zij onder de namen Belle van Zuylen en Madame de Charrière bekendheid bij haar tijdgenoten door haar vele, opvallende geschriften. Uit haar vele novellen, romans, pamfletten en toneelstukken, maar bovenal uit haar sprankelende brieven komt Belle naar voren als een vrouw met een

zeldzaam oorspronkelijke, onafhankelijk denkende geest vol „esprit“ en humor, met een fijn gevoel en een grote gave voor vriendschap. Al vroeg kwam zij in opstand tegen het deftige, conventioneel ingestelde regentenmilieu, waarin ze opgroeide. In haar eerste werk, de novelle *Le Noble* (1762), drijft zij even geestig als onbarmhartig de spot met de verstarde opvattingen van de toenmalige adel - met als gevolg, dat haar ouders onmiddellijk de gehele uitgave uit de circulatie lieten nemen! Zij zocht daarop een minder gemakkelijk te censureren vorm van literaire expressie: de briefwisseling. Haar zeer persoonlijke correspondentie met Constant d'Hermetches, een Zwitsers officier in Staatse dienst, behoort ontegenzeggelijk tot de hoogtepunten van de epistolaire literatuur.

Haar 250ste geboortejaar vormt dan ook een aanleiding voor de Stichting Slot Zuylen, het Genootschap Belle de Zuylen en de Vereniging Vrienden van Slot Zuylen om samen in ruime mate en op zeer gevarieerde wijze aandacht te schenken aan deze boeiende schrijfster uit de Verlichting.

In 1990 wordt een breed scala aan activiteiten ontplooid die diverse aspecten van haar werk belichten. Centraal in deze activiteiten staat de tentoonstelling „Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid“, waarin leven en werk van Belle worden behandeld. Deze tentoonstelling wordt van 6 juli t/m 21 oktober gehouden op Slot Zuylen, waar deze schrijfster geboren en

Belle van Zuylen 26 jaar. Pastel door M. Q. de la Tour.

getogen is en waar een deel van haar oeuvre tot stand kwam.

Er wordt een groot aantal voorwerpen, boeken en documenten getoond die afkomstig zijn uit een aantal musea, bibliotheken, archieven en particuliere collecties in Zwitserland, Frankrijk en Nederland. Op de tentoonstelling zijn vele schilderijen, manuscripten, vroege drukken van Belle's werk en voorwerpen van haarzelf of uit haar naaste omgeving te zien.

Van de bijzondere bruiklenen noemen wij onder meer:

- het enige nog bekende exemplaar van Belle's eerste publicatie: *Le Noble*
- een tekendoos van de beroemde 18de eeuwse kunstenaar Maurice Quentin de la Tour (deze had jarenlang een hechte vriendschap met Belle van Zuylen en legateerde haar zijn tekendoos)
- origineel meubilair uit haar huis te Zwitserland waar Belle vanaf haar huwelijk tot haar dood (1805) verbleef
- een bijzonder portret van Belle's vriend James Boswell uit de tijd dat hij in Utrecht studeerde en door Europa reisde
- vele andere authentieke zaken die met het leven en werk van deze bijzondere, spirituele en veelzijdige vrouw te maken hebben

De tentoonstelling is te bezichtigen van 7 juli t/m 21 oktober, 14.00 tot 17.00 uur, maandag en vrijdag

gesloten. Slot Zuylen, Tournooiveld 1, Oud-Zuilen (bij Utrecht). Telefoon 030-44 02 55.

Buslijn 36 (vanuit Utrecht).

Toegangsprijs f 3,75 (volw.), f 2 - (kinderen tot 16 jr.).

Middeleeuwse Nederlandse kunst uit Hongarije

Van 2 september tot en met 4 november 1990 is de expositie „Middeleeuwse Nederlandse kunst uit Hongarije“ te zien in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Een uitgeknipte keuze van middeleeuwse schilderijen en beeldhouwwerken uit de twee belangrijkste Hongaarse musea, het Museum voor Schone Kunsten in Boedapest en het Christelijk Museum van Esztergom, zal te bewonderen zijn.

De tentoonstelling is opgenomen in het Oost-Europa project „Boulevard Oost West“ dat de gemeente Utrecht in de herfst van 1990 organiseert.

Vanaf de late Middeleeuwen werden Nederlandse schilderijen en beelden door Hongaarse kunstliefhebbers verzameld. Vooral in de 18e en de 19e eeuw toonden de Hongaren zich goede verzamelaars. Zij maakten vanaf 1867 deel uit van de Donaumonarchie en net als in Wenen werden er in Boedapest rijke verzamelingen aangelegd. In 1906 opende Keizer Frans Jozef het monumentale Museum voor Schone Kunsten, waarin de verzameling Nederlandse Kunst een belangrijke plaats in neemt. In 1987 was in het Centraal Museum van Utrecht een selectie van de 17e-eeuwse meesters uit dit museum te zien. Nu toont het Catharijneconvent een fraaie keuze uit de rijke collectie middeleeuwse Nederlandse schilder- en beeldhouwkunst. Het Christelijk Museum van Esztergom, dat rijk is aan middeleeuwse kunst, stuurt ook enige fraaie stukken naar Utrecht. Daaronder bevindt zich het ontroerende paneeltje met de Man van Smarten van Hans Memling, en een tafereel met de Verzoeken van Antonius door Jan Wellens de Cock. Uit Boedapest komen prachtige stukken als de Treurende Johannes van Colijn de Cotter, het lieflijk paneeltje van Maria met het Slapend Kind door Joos van Cleve, het serene portretje van Maria van Hongarije door de Meester van de Magdalena-legende, en de Heilige portretten van J. Cornelisz. van Oostzanen en Adriaen Isenbrant. Onder de sculpturen zijn de meer dan levensgrote beelden van Maria en Johannes van de Nederlandse beeldhouwer Meester Tilman het vermelden waard.

De tentoonstelling biedt een unieke gelegenheid om deze voor velen onbekende topstukken uit de Nederlandse laat-middeleeuwse kunst te bekijken. De voorwerpen zijn zo opgesteld dat de bezoeker rustig kan genieten van hun intieme schoonheid.

De toelichting bij de kunstwerken gaat vooral in op de aard van de voorstellingen en de eventuele relaties tussen de stukken uit de Hongaarse musea in en de verzameling van het Catharijneconvent.

Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus die rijkelijk is voorzien van illustraties. Deze is van de hand van de twee conservatoren middeleeuwse kunst van het museum in Boedapest; mevrouw S. Urbach en mevrouw E. Szmodis-Eszlary en kost f 19,75.

Openingstijden: di t/m 10.00-17.00 uur, zaterdag en zondag 11.00-17.00 uur. Maandag gesloten.

Toegangsprijzen: Volwassenen f 3,50; 65+, CJP en jongeren tot 18 jaar f 2,-; Museumjaarkaart gratis; korting voor groepen van meer dan 20 personen.

Adressen Volkscultuur gezocht

Het Informatiecentrum Volkscultuur is op zoek naar mensen die zich op een of andere manier bezig houden met volkscultuur. Dit beslaat het brede terrein van „het leven van alledag“: de manier waarop mensen hun leven vormgeven. Volkscultuur kan variëren van gebruiken rond vrijen en trouwen tot een verzameling bidprentjes of stoomminiaturen. Het kan gaan over de manier waarop we eten en drinken, over massacultuur, over de taal van tieners en het dialect van een streek.

Tallose particulieren en organisaties houden zich met aspecten van volkscultuur bezig, zoals: spel, mode, wonen, muziek, sieraden, kindercultuur, normen en waarden, volksgeloof, feesten, tuincultuur, hygiëne enzovoorts. Dit gebeurt echter vaak zonder op de hoogte te zijn van elkaars activiteiten.

NAJAARS CONCERT REEKS

De propagandacommissie van Oud-Utrecht is er in geslaagd om in de maanden oktober en november een tweetal orgelconcerten te organiseren. Tijdens deze concerten zijn ook niet-leden van de vereniging om harte welkom. Een goede gelegenheid om hen enthousiast te maken voor Oud-Utrecht.

De concerten worden gehouden:

Zaterdag 27 oktober 1990 in de kerk van de Doopsgezinde Gemeente, Oudegracht 270, Utrecht. De organist is Jaap Huibers.
Aanvang: 15.00 uur (einde ca. 17.00 uur).

Zaterdag 17 november 1990 in de kerk van de Evangelisch-Lutherse Gemeente, Hamburgerstraat 9, Utrecht. De organiste is Maria Uijlehoet.
Aanvang: 15.00 uur (einde ca. 17.00 uur).

Het programma voor beide dagen is als volgt:
- een korte inleiding over de geschiedenis van de kerk;
- koffie/theepauze;
- orgelconcert.

Aan de bezoekers van de concerten zal een bescheiden bijdrage in de kosten worden gevraagd. Het is niet nodig om zich van te voren aan te melden.

Inlichtingen: mr. S. J. Daniëls, tel. 030-31 35 23.

Het Informatiecentrum Volkscultuur wil al deze gegevens graag opnemen in haar uitgebreide adressenbestand. Omroepen, kranten, musea, verenigingen en dergelijke kunnen hiervan gebruik maken voor bijvoorbeeld uitzendingen, artikelen en tentoonstellingen. Bovendien gebruikt het Informatiecentrum Volkscultuur het bij haar eigen werk: het beantwoorden van vragen, het uitgeven van publikaties, het organiseren van lezingen, tentoonstellingen en cursussen.

Wilt u uw gegevens op laten nemen in het adressenbestand, dan kunt u contact opnemen met het Informatiecentrum Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht, tel. 030-31 99 97 (iedere werkdag tussen 9.00 en 17.00 uur bereikbaar).

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 9 - september 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Emmalaan 14
3581 HT Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening

56066

ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hanzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.N.: 0030-6738

UIT DE GESCHIEDENIS VAN DEKKER & VAN DE VEGT

Tot de Utrechtse boekverkopers die een bekende klank in stad en regio hebben gehad behoren ongetwijfeld de heren Dekker en Van de Vegt, twee vakgenoten die in de jaren vijftig van de 19e eeuw een zaak in boeken, al of niet gelijnd papier en kantoorbehoeften begonnen zijn. Ook het uitgeven van boeken en de boekbinderij moeten hun niet vreemd geweest zijn. Uit hun zakelijke onderneming is een boekhandel annex uitgeverij gegroeid die vooral voor katholieke wetenschappelijk georiënteerde lezers betekenis heeft gekregen. In het navolgende wordt de geschiedenis van deze onderneming in hoofdlijnen geschetst.

Stichting

Jean Guillaume Dekker (1810-1901), geboortig van Ieper in West-Vlaanderen, was de oudste zoon van Antoine Adrien Dekker, fourier van het 33e bataljon infanterie, en Marie Nakke. In de jaren veertig van de vorige eeuw trok het gezin Dekker naar Utrecht, waar Jean Guillaume op verschillende adressen het vak van boekbinder uitoefende. In 1852 huwde hij de Utrechtse Elisabeth Wilhelmina van Odijk; het huwelijk bleef kinderloos.

Wilhelmus Johannes van de Vegt (1816-1903) was een zoon van de garentwijnder Johannes van de Vegt en Elisabeth Klarenbeek, geboren in de Putsteeg. Hij werd eveneens boekbinder, en huwde op 54-jarige leeftijd Maria Stephana Zandkuijl, die ook niet een van de jongsten was (48 jaar); ook dit huwelijk bleef kinderloos.

In het register der patentschuldigen van Utrecht voor het jaar 1855/56 worden hun namen voor het eerst vermeld. Op het adres Heerenstraat wijk A nr. 1208 staat J. G. Dekker als winkelier in papier en kantoorbehoeften en als papierlijnder genoteerd. Zijn medetekenende deelgenoot is W. J. van de Vegt. Uit de datering valt af te leiden dat zij hun zaak begonnen zijn in februari 1856. Het *Algemeen adresboek voor den Nederlandschen Boekhandel*, editie 1857, vermeldt de onderneming als kantoorhandel, boekbinderij en artikelen de luxe. Met die artikelen zullen religieuze artikelen bedoeld zijn: kruisbeelden, heiligenbeelden, rozenkransen en zo meer. Zeker tot in het eerste decennium van de 20e eeuw hebben deze artikelen deel van het sortiment uitgemaakt. In de kelder heeft nog tientallen jaren een restantje gelegen van door vocht aangetaste kruisbeeldjes, en ook donkerbruine geglaazuurde kruikjes met ink, ooit een courant artikel, waren naar de kelder afgevoerd.

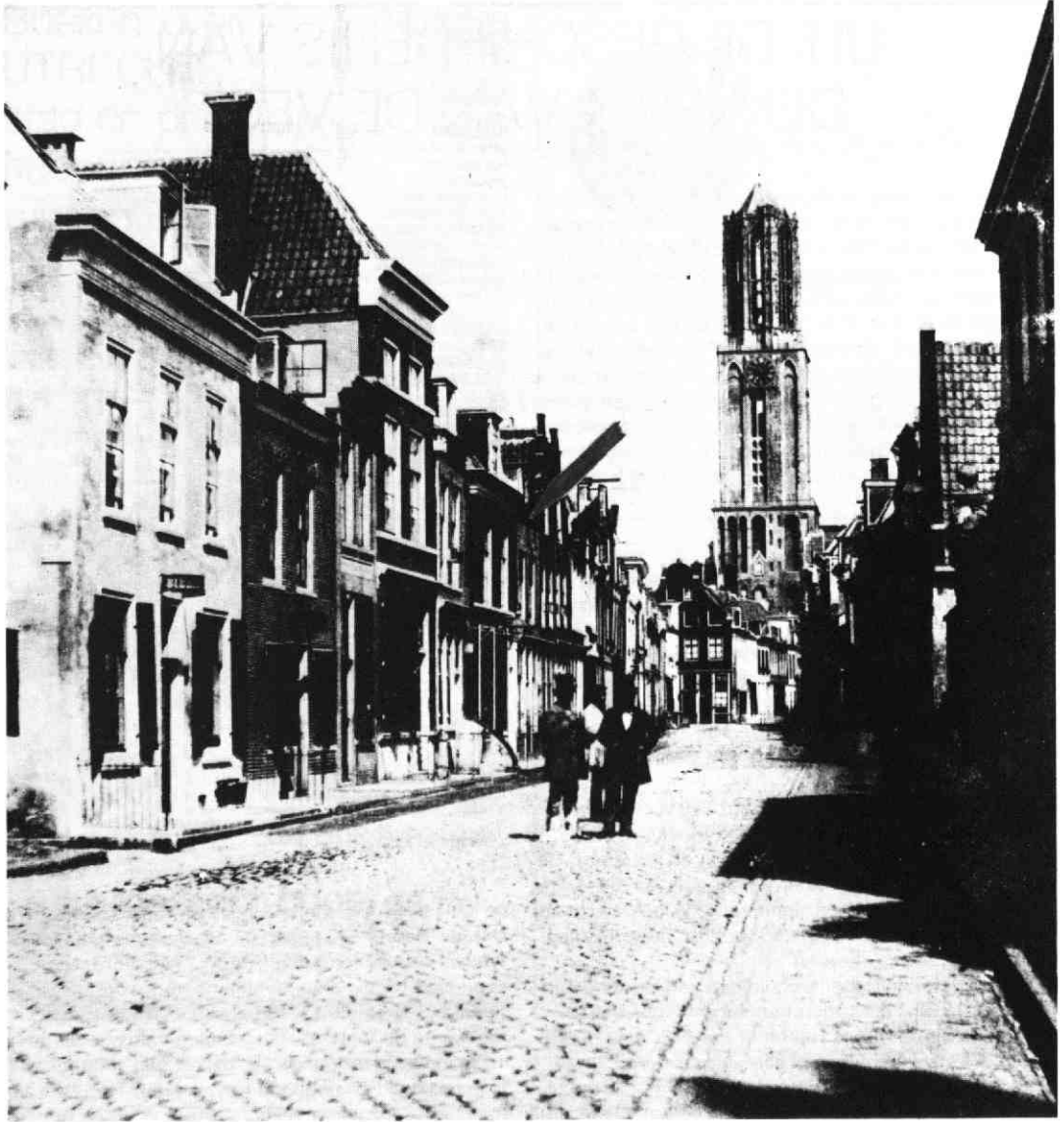
Karakter van de zaak

Vanouds heeft Dekker & Van de Vegt een katholieke signatuur gehad. Het lijkt geen twijfel dat zo kort na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853)

Jean Guillaume Dekker.

de kansen voor katholieke boekverkopers toenamen. Dat de eerste vestiging in de Heerenstraat is geweest, schuin tegenover de St. Willibrordkerk, kan evengoed toelag als toeval genoemd worden. Uit de oudst-bekende uitgaven die met het impressum Dekker & Van de Vegt zijn verschenen valt in ieder geval op te maken dat de zaak zijn debiet had onder de r.-k. geestelijkheid en gegoede katholieken. Titels als *Het manna des Nieuwen Verbonds* door W. F. N. Rootseelaar (1864), *Een versche meikrans neergelegd aan de voeten van Maria* door J. Essink (1869), en *Negendaagsche oefening ter eere van het Allerheiligst Hart van Jezus* door A. Hogenboom (1875) spreken duidelijke taal. Deze werkjes waren alle van de hand van priesters van het aartsbisdom Utrecht. In het archief van de zaak bevinden zich enkele 19e-eeuwse bidprentjes, die als leverancier Dekker & Van de Vegt vermelden. De activiteiten van boekverkoper, uitgever en verzorger van drukwerk waren in de vorige eeuw niet zo strikt gescheiden als tegenwoordig. In het najaar van 1866 verplaatste Dekker zijn zaak van de Heerenstraat naar de Lange Nieuwstraat, nr. 498. Dat deelde hij mee in het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 31 oktober 1866. Het pand van de eerste vestiging is geamoveerd, dat van de tweede bestaat nog en draagt nu het huisnummer 35. Dekker zocht het ook nu dicht bij een katholieke kerk: de me-

Lange Nieuwstraat ca. 1870; de pijl wijst naar het pand van Dekker & Van de Vegt. Foto GAU Top. Atlas C 5.175.

tropolitane kerk oftewel Catharijnekkerk. De prelaat die in 1891 plebaan van deze kerk werd, J. G. H. C. Essink, was een vruchtbaar schrijver van geestelijke lectuur en heeft verscheiden gebeden- en meditatieboeken bij Dekker & Van de Vegt uitgegeven. Zijn *Kruisweg oefeningen* haalden 11 drukken.

Periode Verouden

In 1895 trad een 20-jarige jongeman in dienst, Franciscus C. J. Verouden, zoon van een Utrechse spoorbeambte. Zes jaar later, in oktober 1901, deelde hij de cliëntèle mede in een circulaire met als aanhef „Zeer Eerwaarde Heer“:

„Hiermede heb ik de eer UZEerw. te berichten dat de

boekhandel van de firma Dekker & Van de Vegt, waarin ik sedert ruim 6 jaren werkzaam ben, voorheen gedreven door wijlen mijn patroon de heer J. G. Dekker, na diens overlijden door mij is overgenomen en onder dezelfde firma zal worden voortgezet. Beleefd verzoek ik UZEerw. het vertrouwen gedurende ruim 40 jaren aan wijlen mijn Patroon geschonken op mij over te brengen. Door geleidelijke opheffing mijner antiquarische boekhandel wensch ik mij geheel op de nieuwe Boek- en Papierhandel benevens den handel in Religieuze artikelen toe te leggen en geef U de verzekering alles te zullen aanwenden om Uwe orders stipt, vlug en bijzonder goedkoop uit te voeren. Met Hoogachtiging en aanbeveling, UZEerw. dw. dienaar

Interieur Dekker & Van de Vegt, Oude Gracht Tz 42. Foto van 16 april 1913.

F. C. J. Verouden/Firma Dekker & Van de Vegt'. Het jaar daarop, in augustus 1902, deelde hij zijn relaties mee dat zijn winkel naar een groter perceel, Oude Gracht Tolsteegzijde bij de Gaardbrug (nr. 42) was verplaatst, een royaal grachtenhuis dat thans nr. 206 draagt. Het verhuisbericht bevatte tevens een goedkope aanbieding, voornamelijk voor zijn assortiment, daar er ook postpapier, couverts, plaatjes en rozenkransen op voorkomen. Een opvallende titel uit de boekenaanbieding is de in dat jaar verschenen uit het Italiaans vertaalde *Beoefening der nederigheid/verklaard door Joachim Pecci, thans Z. H. Paus Leo XIII* - aldus de titelpagina.

Niet gedateerd, doch zeker uit het eerste decennium van onze eeuw is een serie foto's van de in- en exteriërs van alle Utrechtse parochiekerken op briefkaartformaat, in de handel gebracht door Dekker & Van de Vegt. Herkomst van de foto's en initiatief tot de uitgave zijn (nog) niet achterhaald. In oude ansichtkaartencollecties zullen waarschijnlijk nog wel losse foto's voorkomen.

Verouden is niet lang eigenaar van Dekker & Van de Vegt geweest; hij stierf op 30-jarige leeftijd in 1905. Een jaar voor zijn dood is hij nog de uitgever van het *Jaarboekje voor den werkmans voor 1904. Uitgegeven door den anti-sociaal-democratischen bond van Nederlandsch Spoorwegpersoneel „Recht en Plicht”*. Dit werkje is waarschijnlijk een drukorder geweest, waaraan hij niet de naam van zijn zaak wilde koppelen. Recht en plicht moeten hier wel zeer per-

soonlijk opgevat worden, daar Veroudens vader bij het spoor werkte: voor de zoon een plicht, voor de vader een recht.

Periode Verhoeff

Na de dood van Verouden zette zijn weduwe, Maria Margaretha C. Verouden-Bijlard de zaak voort. In 1908 hertrouwde zij met de Leidenaar Theodorus Adrianus Verhoeff (1876-1954), zoon van een kruidenier en handelaar in comestibles. Diens streven was het van Dekker & Van de Vegt een katholieke wetenschappelijke boekhandel te maken. Daar hij ruim een jaar na zijn huwelijk weduwnaar werd en niet hertrouwde, kon hij zich ten volle aan dit zakelijke ideaal wijden. Toch werd nog in Het Centrum van 30 november 1912 onder de kop *St. Nicolaas Etalages* waarderend gesproken over het gemengde assortiment: „De firma Decker (sic) & Van de Vegt Oudegracht toont in haar etalage dat zij zoowel op het gebied van religieuze artikelen als op dat van boekwerken goed gesorteerd is. Is de eene winkelkast geheel gevuld met religieuze artikelen, gedeeltelijk zich zeer goed, gedeeltelijk zich minder leenend voor St. Nicolaas-cadeaux, de boekwerken in de andere kast geëxposeerd zijn zoowel voor oud als jong uitstekend voor dit doel geschikt.”

In de uitgaven kwam Verhoeffs ideaal gaandeweg ook tot uiting; hij gaf bijvoorbeeld in 1915 een studie uit van de jonge priester-filosoof J. H. R. Hoogveld over de wijsbegeerte van Henri Bergson, en in 1916

Dekker & v. d. Vegt

Utrecht.

Heden verschijnt

Forstmann Theologia Moralis

Specialis II (De Jure et Justitia.)

Prijs f 2.75, fr. p. p. f 2 85.

Reeds verschenen

Theologia Moralis Generalis

f 2.—.

Theologia Moralis Specialis I

f 2.75.

11919

Advertentie in Het Centrum d.d. 1 sept. 1917. Het boek van Forstmann was een uitgave van Wed. J. R. van Rossum.

de openbare les van dr. F. Roels *Psychologisch experiment en introspectie*, uitgesproken bij de opening van diens colleges aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Ook het proefschrift van H. B. Vroom, in het latijn gesteld en getiteld *De Commodiani metro et syntaxi annotationes*, verscheen in 1917 bij Dekker & Van de Vegt. Vroom was priester-classicus en doceerde zijn hele leven oude talen aan het klein-seminarie van het aartsbisdom.

Met het oog op een goede relatie met de katholieke universiteitsstudenten, verenigd in het C.S. Veritas, richtte Verhoeff een kamer van het bovenhuis in als lees kabinet. Daar konden de studenten in alle rust tijdschriften lezen en kennis nemen van nieuwe boeken.

Dekker & Van de Vegt was niet de enige katholieke boekhandel in Utrecht. Van grotere omvang en meer allure was de firma Wed. J. R. van Rossum, gevestigd achter het stadhuis sinds 1830. Hoewel beide zaken goed beschouwd elkaars concurrenten waren, hadden zij met het oog op hun gezamenlijke belangen enige afspraken gemaakt, met name over de prijzen van geïmporteerde liturgische uitgaven. In 1916 zocht de heer Verhoeff nader contact met een van de firmanten, de heer J. F. Th. van Rossum („de weduwe met de baard”), om te praten over een combinatie van beide firma's. De gesprekken hadden uiteindelijk tot gevolg dat Dekker & Van de Vegt in 1917 voor f 50.000,— gekocht werd. Voor het pand werd f 10.000,— betaald. Verhoeff bleef directeur, echter

als ondergeschikte van de firma Van Rossum. Zijn streven naar een vooraanstaande katholieke wetenschappelijke boekhandel botste nogal eens met de opvattingen van zijn broodheer. Ook de interpretatie van het contract gaf aanleiding tot meningsverschillen. Ze liepen zo hoog op dat Verhoeff zijn vertrek aankondigde en per 1 juli 1921 ontslag nam. Hij had vóór zijn voorgenomen vertrek al plannen ontwikkeld om in Nijmegen een eigen boekhandel te beginnen, zodra de katholieke universiteit zich daar zou hebben gevestigd. Daartoe kocht hij voor eigen rekening in juli 1921 een herenhuis aan de Oranjesingel, op een tijdstip dat het nog volstrekt niet vaststond dat Nijmegen door de St. Radboudstichting als universiteitsstad zou worden uitverkoren. Vóór Verhoeff echter zijn positie als directeur van Dekker & Van de Vegt opgaf, werden er pogingen in het werk gesteld de zakelijke meningsverschillen door arbitrage uit de weg te ruimen. Daarvoor werd de Leidse boekhandelaar-antiquaar K. Fercken benaderd, die de boekhandel J. W. van Leeuwen dreef. Het conflict werd opgelost, Verhoeff trok zijn ontslaanvraag in en er werden gezamenlijk toekomstplannen gemaakt.

Naamloze Vennootschap

In oktober 1921 werd Dekker & Van de Vegt in een naamloze vennootschap omgezet, waarin de gehele zaak te Utrecht en het pand aan de Oranjesingel te Nijmegen werden ingebracht. Het maatschappelijk kapitaal bedroeg f 250.000,—. Omdat Verhoeff ook de handel in het antiquarische boek van belang achtte, werd de zaak van Van Leeuwen uit Leiden gekocht. Voluit heette de nieuwe N.V. Dekker & Van de Vegt en J. W. van Leeuwen. Bij een statutenwijziging in 1934 werd de naam herleid tot de beide stichters. De raad van beheer werd gevormd door J. F. Th. van Rossum (president-commissaris tot 1948) en diens broer F. Th. A. van Rossum, de beide firmanten van Wed. J. R. van Rossum. Zolang de vennootschap bestaan heeft, is deze in handen van de familie Van Rossum geweest. In 1940 traden twee zoons van de president-commissaris toe als commissaris; zij zouden later ook de firmanten van Wed. J. R. van Rossum worden. Door vererving van aandelen bleef de

LUSTRUM U. S. C.

ICHNATON

**KUNST, GESCHIEDENIS EN
GODSDIENST VAN EGYPTE**

**GROOTE VOORRAAD VAN BOEK- EN
PLAATWERKEN OVER BOVENSTAANDE
ONDERWERPEN GESTALEERD**

NO: EN VOORHANDEN BIJ NO:

**N.V. DEKKER en VAN DE VEGT
en J. W. VAN LEEUWEN.**

Oude Gracht 206 NO: Telef. 14524

Advertentie in Utrechts Nieuwsblad d.d. 21 juni 1926.

dekker & v. d. vegt boekver koopers en de gemeenschap uitgevers utrecht noodigen u uit tot een lezing van jan engelman over jongere ne derlandsche "litteratuur op vrijdag 17 mei te 20.15 in 't geb. v. k. en w. albert helman en kuyle lezen uit eigen werk

zaak steeds in het bezit van Van Rossums. Alleen de hierna te noemen tweede directeur van de boekhandel te Nijmegen was aandeelhouder zonder tot de familie te behoren.

Nieuwe directie

Door het vertrek van Th. Verhoeff naar Nijmegen kwam de functie van directeur in Utrecht vrij. Nu was een van de zonen van J. F. Th. van Rossum sinds medio 1919 werkzaam bij Dekker & Van de Vegt. Dat was Michael F. M. van Rossum (1896), die na zijn gymnasiale opleiding enkele jaren in Amsterdam bij de wetenschappelijke boekhandel Scheltema & Holkema gewerkt had om het boekenvak te leren. Het lag voor de hand dat M. F. M. van Rossum de positie van directeur kreeg; zo had zijn vader dat ook gepland. Het ideaal van Verhoeff werd ook door zijn opvolger nagestreefd. In Nijmegen zou zich naast een wetenschappelijke boekhandel een academische uitgeverij moeten ontplooiën, geënt op de daar in 1923 gestichte universiteit. Er zou aldus geen aanvaring komen met de firma Van Rossum, die weliswaar evenzeer een katholiek stempel droeg, maar zich door assortiment, uitgaven en doelgroepen duidelijk onderscheidde van de handel in het boek voor het wetenschappelijk georiënteerde katholieke lezerspubliek.

Aan de directie van de N.V. werd in 1925 de heer A. J. W. van de Bilt toegevoegd. Hij was een zoon van de eigenaar van het Haagsche Koffiehuys, een bekend etablissement op het Vreeburg, en had een opleiding tot accountant gevolgd. Door zijn komst werd het mogelijk het bedrijfskapitaal uit te breiden. De eerste jaren was hij belast met het financieel-economische beleid van de vennootschap, en na het vertrek van Verhoeff als directeur te Nijmegen werd Van de Bilt diens opvolger (1928). De heren M. van Rossum en A. van de Bilt zijn directeur geweest tot 1966, waarna zij door de jongere generatie zijn opgevolgd.

Clerus

Eén doelgroep bleef voor Dekker & Van de Vegt en de firma Van Rossum interessant: de clerus en de priesterstudenten. In goed overleg werden hierover afspraken gemaakt. Bij toerbeurt zouden Van Rossum en Dekker wekelijks het groot-seminarie in Rijsenburg bezoeken om daar boeken aan studenten en professoren te verkopen. De leverantie van hand- en studieboeken aan het begin van het studiejaar werd eveneens eerlijk verdeeld. Zo toog directeur M. van Rossum van Dekker & Van de Vegt eens in de veertien dagen op vrijdag naar Rijsenburg. Klein van stuk als hij was kreeg hij daar al spoedig de bijnaam „Dekkertje“. De meest recente nieuwe boeken werden in „het koffertje van Rijsenburg“ door hem meegenomen, terwijl de basisvoorraad regelmatig in „het kistje van Rijsenburg“ door bode Vendel werd bezorgd. Uit dit frequente contact met aanstaande priesters en hun docenten groeide van lieverlee een goede relatie tussen boekverkoper en lezer. „Dekkertje“ kende de clerus van het aartsbisdom bij naam en toenaam, en ontmoette deze geregeld op de tweejaarlijkse retraites die iedere priester diende bij te wonen. Tijdens deze meerdaagse bijeenkomsten werd door Dekker en Van Rossum een grote verkoopexpositie in Rijsenburg ingericht, waar behalve boeken, liturgische uitgaven zoals missaals en breviërs, en religieuze artikelen ook bonnetten en sigaren aan de man werden gebracht.

Uit de contacten met de seminarieprofessoren vloeiden ook wel eens publicaties voort. Hun scripta werden dan de basis voor een boek dat door Dekker & Van de Vegt werd uitgegeven. Het *Handboek van de Kerkgeschiedenis* door de toenmalige president van het groot-seminarie dr. J. de Jong is zo tot stand gekomen. De eerste druk verscheen in twee delen (1931), de vijfde druk - in vijf delen - verscheen tussen 1962 en 1970.

Interieur Dekker & Van de Vegt ca. 1930.

Wetenschappelijke markt

De katholieke professoren aan de Utrechtse universiteit waren uiteraard auteurs in spe voor het fonds van de uitgeverij. Hun publicaties betekenden veelal eerder prestige dan commercieel gewin. Met de namen van de hoogleraren Roels (*Handboek der psychologie*, 5 delen), Pompe (een serie *Criminologische Studiën*) en Buytendijk (enkele oraties) kon een uitgever in ieder geval voor de dag komen. Overigens werden de activiteiten en de acquisitie voor de uitgeverij grotendeels van Nijmegen uit ondernomen. Proefschriften van Utrechtse promovendi, en in de eerste tijd ook de stellingen van juridische afgestudeerden, maakten deel uit van het fonds. Dekker & Van de Vegt trad dan eerder op als bemiddelaar tussen drukker en promovendus dan als uitgever van een commercieel interessant boek, maar deze service versterkte wel het beeld van de wetenschappelijke uitgeverij.

Met de katholieke studenten werd een goede verstandhouding nagestreefd. Dat gebeurde onder meer door de uitgever van het verenigingsblad van Veritas, de *Vox Veritatis*, in ruil waarvoor Dekker & Van de Vegt gratis mocht adverteren. Oud-alumni van Utrecht die hun studieboeken steeds bij Dekker & Van de Vegt gekocht hadden, stuurden hun zonen en dochters zodra die in Utrecht gingen studeren naar hun vertrouwde boekverkoper op de Oude Gracht, net zo goed als zij hun kinderen lid van Veritas lieten worden.

Beperkingen

Er waren echter meer academische boekhandels in Utrecht, die behalve de strikt voorgeschreven handboeken en overige wetenschappelijke lectuur een royaler algemeen en literair assortiment voerden dan Dekker kon aanbieden. Met name de literatuur die in katholieke kring niet reçu of zelfs verboden was, werd niet in confessionele zaken verkocht. Het laat zich denken dat studenten in hun „Sturm- und Drangperiode“ zich niet lieten betuttelen door voorschriften en beperkingen van kerkelijke zijde bij de keuze van hun literatuur. „Een voetreis naar Rome“ van Bertus Aafjes (1946) was niet verkrijgbaar bij Dekker & Van de Vegt, maar iedere Veritijn met een beetje literaire smaak had het boekje in de kast staan of leende het. Romans van Graham Greene werden, vanwege de precare verwickelingen waarin katholieke priesters in zijn boeken verward raakten, door katholieke boekverkopers gemedend of na lang aarzelen ingekocht. De keuze en samenstelling van de voorraad werd tot in het begin van de jaren zestig beïnvloed door het kerkelijk gezag, waarbij de kwalificaties van de Informatiedienst inzake lectuur (Idil) richtsnoer waren. Bleek een titel die op basis van een voorlopige aankondiging was ingekocht door Idil te worden afgewezen, dan werden de exemplaren apart gezet op een boekenschap, dat al spoedig door het personeel „de hel“ werd genoemd. Wanneer de vertegenwoordiger van de betreffende uitgeverij weer langs kwam, dan werd er eerst schoon schip gemaakt. De reiziger

moest de geleverde exemplaren van het dubieuze boek terugnemen; daarna werden pas zaken gedaan over de nieuwe titels.

Hoe ver de bemoeienis van de officiële kerkelijke instanties inzake lectuur ging, laat zich illustreren door het optreden van de deken van de stad Utrecht Mgr. B. A. de Wit, in de jaren dertig. Deze hoogwaardigheidsbekleder kwam met een ernstige klacht bij de directeur van Dekker & Van de Vegt: hij had vernomen dat er in deze zaak een boek was verkocht dat op de index (de lijst van door het Vaticaan verboden boeken) stond. Toen de heer Van Rossum vroeg om welk boek het dan wel ging, bleef de deken het antwoord schuldig. Hij kon alleen vertellen welk formaat het had en hoe dik het ongeveer was. Na de belofte van de directeur dat hij er op zou toezien dat dergelijke boeken niet meer verkocht zouden worden, ging de deken met een gerust hart weer naar huis.

Eén titel uit het fonds van de uitgeverij heeft uitzonderlijk veel belangstelling van het kerkelijk gezag ondervonden. Dat was het in 1930 verschenen boek van de arts J. N. Smulders: *Periodieke onthouding in het huwelijk - Methode Ogino-Knaus*. Hierin werd de enige door de katholieke kerk onder voorbehoud getolereerde geboorteregeling beschreven. Het boek mocht alleen aan anderen dan priesters en dokters verkocht worden als zij schriftelijke toestemming hadden van hun arts of geestelijke leidsman. De katholieke boekverkoper mocht het boek niet etaleren, de uitgever mocht er geen reclame voor maken. Het boek moest voorzien zijn van een manchet, waardoor verhinderd werd dat het „zo maar“ even ingekeken kon worden. Dit alles op last van het Nederlands episcopaat, dat overigens wel het „imprimatur“ (kerkelijke toestemming tot drukken) had verleend, maar op verzoek van de uitgever werd deze toestemming niet, zoals gebruikelijk, in het boek afgedrukt. Vanzelfsprekend konden al deze beperkingen niet worden opgelegd aan neutrale boekverkopers, en niemand kon het tegenhouden als een katholiek eigener beweging een exemplaar ging kopen bij een niet katholieke boekverkoper. Het boek heeft in talloze drukken tot diep in de jaren zestig een vast deel van de omzet geleverd, ondanks de kritiek van conservatieve zijde en ondanks de inmenging van het kerkelijk gezag. Eén van de felste tegenstanders van de methode was de Utrechtse rooms-katholieke vrouwenarts dr. A. W. Ausems. Hij bezocht al heel snel na het verschijnen van het boek een vergadering van directie en commissarissen van Dekker & Van de Vegt om te pleiten voor stopzetting van de uitgave, daar verspreiding niet nuttig, ja zelfs gevaarlijk was in zijn ogen. Zijn pleidooi is beleefd aanhoord, maar de uitgave werd niet gestaakt.

Personeelsleden

Met de groei en uitbreiding van de zakelijke activiteiten nam ook het aantal medewerkers toe. Verkoop op rekening en contant, bestelboek, zichtafdeling, tijdschriftenadministratie, crediteuren- en debiteurenboekhouding, expeditie en magazijn kregen meer

Schets van het pand Oudegracht 206 in 1946.

reikwijdte en vereisten meer mankracht. Op de foto uit 1913 zijn met enige moeite vier personen te zien, in 1928 waren het er acht, en in 1953 waren er minstens zestien medewerkers.

De „loop“jongen, die vóór het gemotoriseerde tijdperk over een solide transportfiets met rieten mand beschikte, had een speciale taak rond 8.45 uur, als een van de jongere kinderen uit het gezin van Rossum naar de r.-k. montessorischool op de Oude Gracht bij de Geertebrug gebracht moest worden. De kleuter werd eenvoudigweg in de mand gezet en naar school gereden.

Een aantal bedienden kwam met de vooropgezette bedoeling het boekenvak te leren om het later zelfstandig uit te oefenen. Zo kwam P. H. Bogaard in 1920 als 15-jarige jongen bij Dekker & Van de Vegt werken.

Na 17 jaar dienstverband, het laatst als winkelchef, vertrok hij om zich te wijden aan Het Spectrum, de uitgeverij die hij samen met zijn collega A. H. Bloemsma in 1935 had opgericht. In de eerste jaren van het Spectrum was Bloemsma de enige gesalarieerde werkkraacht van deze uitgeverij. Ook hij had het vak bij Dekker geleerd. Zijn zoon Joost Bloemsma, de huidige directeur van Het Spectrum, volgde dezelfde leerschool als zijn vader, en begon zijn carrière bij Dekker & Van de Vegt. De boekhandel is altijd een arbeidsintensief bedrijf geweest, en er diende steeds flink aangepakt te worden. De winkel was voor de oorlog tot acht uur 's avonds open, en op

M. F. M. van Rossum, directeur Dekker & Van de Vegt 1921-1966.

zaterdag tot tien uur. Overwerk was geen uitzondering, een royaal salaris wel, maar dat werd gecompenseerd door een grote mate van arbeidsvreugde.

Pand en huisvesting

Details over Oude Gracht Tz. 42 zijn niet bekend; het stamt uit de 16e eeuw en wordt vermeld in het register van transporten en plechten anno 1580. Bij diverse verbouwingen zijn oude betegelingen aan het licht gekomen en gered van de ondergang. In het begin van de 20e eeuw bestond de parterre uit een winkel, met daarachter een huiskamer. Daaraan grensde een „plaatsje“, waarachter nog een keuken was. Het interieur van de winkel bevatte twee toonbanken en langs de wanden boekenkasten, met glazen schuifdeuren gesloten.

Het bovenhuis was aanvankelijk bestemd als woonhuis voor de directeur en zijn gezin. De gave kluis-kelder was niet geschikt voor opslag van boeken; wel is deze in 1933 een tijdlang verhuurd aan een groep verkenners. Aan de werfmuur hing een groot naambord over de volle breedte van het pand.

Er zijn heel wat verbouwingen geweest, te beginnen op zolder met het bouwen van een dienstbodenkamer-tje in 1928 (kosten f 135,-!). Zeven jaar later werd de gehele zolderetage verbouwd tot slaapkamers. In 1941 werd door een bedrijfskundig adviseur aangedrongen op een ruimere behuizing voor de

boekhandel. Er leken mogelijkheden te zijn bij de buurman op nr. 204, een zaak in herenmode-artikelen, gedreven door de heer Van der Valk die geen opvolger had. Het pandje van de andere buurman, nr. 208, waar de herenkapper Nues huisde, was wel te koop maar bood te weinig ruimte. Tot resultaat hebben deze uitbreidingspogingen niet geleid, mede ten gevolge van de tijdsomstandigheden. Daarom werd in 1946 besloten tot een flinke verbouwing van het eigen pand. Het jaar daarop, in november 1947, was het zo ver dat na een renovatie van 5 maanden de winkel inclusief het kantoor erachter gemoderniseerd heropend konden worden. In 1963 bracht een radicale verbouwing en uitbreiding van bedrijfsruimte naar de eerste etage een ware metamorfose tot stand. Ook de kelder (de DV-cave) werd toen geschikt gemaakt voor de verkoop. De feestelijke heropening in november 1963 kreeg een extra accent door de voordracht van Kees Fens over de lezer en zijn boekverkoper. Toen de universiteit haar territorium naar de Uithof ging verleggen, zijn er gedachten ontwikkeld ook daarheen te verhuizen, doch de afstand tussen plannen en realiteit bleek te groot.

Oorlogsjaren

Een van de eerste maatregelen van de bezetter betrof de uithangborden die de aandacht van passanten en klanten plachten te trekken. Ze dienden allemaal verwijderd te worden, en ook het solide uithangbord van Dekker & Van de Vegt verdween van de gevel.

Toen in de zomer van 1940 het driemanschap Einthoven, Linthorst Homan en De Quay de Nederlandsche Unie had opgericht, stuurde directeur M. van Rossum een telegram naar laatstgenoemde: „Met volle sympathie de Nederlandsche Unie begroetend wil de uitgever van Uw proefschrift en inaugurale rede gaarne ook Uw eventuele geschriften verband houdende met Uw nieuwe taak publiceren“. Kennelijk heeft eerder de persoonlijke relatie met De Quay dit aanbod ingegeven dan de doelstelling van de Unie.

Tot aan 1943 kon de boekhandel vrijwel ongestoord zijn activiteiten voortzetten, zij het dat de bezetter de verkoop en het in voorraad houden van bepaalde boeken verbood. Daaronder vielen kinderboeken als „Oranje Boven op Velsentin“ en „De Zoon van Dik Trom“, een boek van C. J. Kievit uit 1907, waarin een sneeuwbalgevecht tussen „Hollanders“ en „Duitsers“ beschreven wordt dat slecht voor de laatsten afloopt. In het Nieuwsblad voor de Boekhandel verschenen regelmatig lijsten van door de Sicherheitspolizei en de SD verboden boeken. Daar waren veel boeken van joodse auteurs onder, maar ook romans van Vestdijk. Welk boek ook verboden werd, als de Duitse controleurs kwamen kijken of het in voorraad was, vingen zij altijd bot.

Er bleven voldoende titels voor de verkoop over, en menig boekverkoper raakte in die jaren zijn winkel-dochters kwijt. Mooie boeken, van voor-oorlogse kwaliteit, werden voor speciale klanten en relaties weggezet en dienden bij de toenemende schaarste aan levensmiddelen en goederen als gewild ruilmiddel. In november 1944 - toen er geen elektriciteit

Dekker & Van de Vegt n.v.

Pui Dekker & Van de Vegt na de verbouwing in 1963.

meer was - kwam een transactie tot stand tussen de batterijenfabriek De Witte Kat en Dekker & Van de Vegt, waarbij een aantal lampen op droge batterijen werden geruild tegen boeken ter waarde van f 354,-. Deze fabriek, met de Duitser Herberhold als directeur, werkte voor de bezetter en kon daarvoor blijven produceren.

Het uitgeven van boeken werd door de Duitsers aan banden gelegd, daar voor ieder nieuw boek of iedere herdruk vergunning gevraagd moest worden. Veel aanvragen werden afgewezen, maar de Utrechtse auteur Roels, hoogleraar psychologie, kreeg het dank zij zijn persoonlijke relatie met de Duitse instanties voor elkaar dat er voor deel III en IV van zijn *Handboek der Psychologie* toestemming tot uitgave en een papiertoe wijzing loskwamen. Op grond van zijn Deutschfreundlichkeit is hij overigens na de oorlog van zijn positie ontheven; zijn opvolger werd Buyten-dijk.

Zorgelijk werd de toestand toen de bezetter mannelijke medewerkers in de boekhandel ging vorderen voor werk in Duitsland. Twee bedienden van Dekker & Van de Vegt trof dit lot; zij zijn beiden heelhuids teruggekeerd. In maart 1943 zond de boekhandel een velletje papier rond van briefkaartformaat (papierschaarste!) met het bericht dat de Utrechtse boekverkopers besloten hadden verkoop op rekening zoveel mogelijk te weren, bestelde boeken door de klant te laten afhalen en slechts bij hoge uitzondering zichtzendingen mee te geven. Dit alles wegens gebrek aan geschoold personeel.

Boekverkopers konden in de duistere oorlogsjaren, en vooral in de winter 1944-45, voor verlichting zorgen, omdat het boek vrijwel het enige artikel was dat in die dagen nog te koop was. In de Sinterklaas- en Kersttijd

pilde de winkel uit van de mensen en tijdens de openingsuren moest de winkel van tijd tot tijd dicht om de toeloop van kopers onder controle te houden en de kassa te legen. Deze raakte snel vol met de zilverbonnen van één en twee-en-een-halve gulden. Een boek dat massaal verkocht werd was *Juultje*, de Nederlandse vertaling van *Julchen*, van Wilhelm Busch. Het was in 1943 uitgegeven, op slecht papier gedrukt en gebonden in een band van behangselpapier. Prijs: f 2,25.

Materiële schade heeft Dekker & Van de Vegt in de bezettingsjaren niet opgelopen. Wel werd in januari 1945 door de Feldgendarmerie, gevestigd op het Servaas Bolwerk, een schrijfmachine gevorderd, maar deze werd vóór de Duitsers daar vertrokken zowaar teruggebracht.

Klantenkring

Vormde aanvankelijk de geestelijkheid van het aartsbisdom de grootste klantengroep, emanciperend katholiek Nederland raakte geleidelijk aan meer vertrouwd met het boek. Dat kwam tot uiting in het assortiment van de boekhandel. In de eerste decennia van haar bestaan kon de omzet in religieuze artikelen en papierwaren niet gemist worden, maar Verhoeff durfde het aan uitsluitend boeken te verkopen. Voor het „katholieke” boek konden de Utrechtse terecht bij drie boekverkopers: Dekker & Van de Vegt, Van Rossum en Van Wees. De laatstgenoemde zaken occupeerden zich niet met het wetenschappelijke boek, en juist in die categorie wilde Dekker & Van de Vegt zich ontplooiën - een markt die overigens met enkele andere boekhandels ter stede gedeeld moest worden. De service aan de zich uitbreidende cliëntèle bestond onder meer uit lang krediet, vooral aan studenten en

hun pa's, en zicgzendingen aan vaste klanten. Een van hen, hoogleraar aan de juridische faculteit, placht op de dagen dat hij college gaf na afloop zijn boekentas in de winkel te deponeren - de afstand Domplein-Oude Gracht 206 was hooguit 200 m - waarna de loopjongen de tas bij de hooggeleerde thuis bezorgde. Een wel zeer excellente klant was aartsbisschop dr. J. de Jong, die een groot boekenliefhebber was. Vanwege zijn positie kon hij tot zijn verdriet nooit een boekwinkel binnenlopen en daar op zijn gemak rondkijken. Directeur M. van Rossum wist daar een mouw aan te passen en bood hem op een zondagmiddag de gelegenheid ongestoord een keuze te doen uit de nieuwe boeken die hem interesseerden. Een onvergetelijke middag voor boekverkoper en lezer, die besloten werd met de bisschoppelijke zegen voor het gezin Van Rossum.

Bij zijn 40-jarig jubileum als directeur in november 1961 werd M. F. M. van Rossum benoemd tot ridder in de orde van St. Silvester, een kerkelijke onderscheiding op grond van zijn verdiensten als katholiek boekverkoper en uitgever en vanwege zijn activiteiten op sociaal-charitatief gebied. In de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels vervulde hij vele jaren bestuursfuncties.

Eén van de pijlers waarop de omzet steunde vormden de leveranties aan Philips in Eindhoven, die jaarlijks zeer grote bestellingen deed voor zijn vakscholen en de afdeling Philips Onderwijs en Volksontwikkeling. Ook zijn ontspanningsbibliotheken werden van Utrecht uit beleverd. Een reiziger boekte orders bij bedrijven in Oost-Nederland.

Na de oorlog werd door een ambitieuze medewerker de medische afdeling op touw gezet. Artsen, specialisten, ziekenhuizen en klinieken werden door middel van titellijsten stelselmatig geïnformeerd over nieuwe vakliteratuur. Daaruit groeide ook een speciale relatie tot een paramedische beroepsgroep, die van de fysiotherapeuten. Voor het landelijk congres van het genootschap van fysiotherapeuten organiseerde deze afdeling twee maal 's jaars een succesvolle verkooptentoonstelling.

Cijfers

Het zou interessant zijn de jaarlijkse omzetten, winsten verliesrekeningen, gratificaties en tantièmes in een aantal tabellen te presenteren, maar het archief van Dekker & Van de Vegt is niet zo rijk dat deze gegevens geproduceerd kunnen worden. Nu zeggen cijfers op zich niet zo veel, zeker niet als ze niet geplaatst kunnen worden in de sociaal-economische context waar ze in thuis horen. Toch is een greep uit de beschikbare cijfers dienstig, om daarmee de groei en ontwikkeling van de boekhandel te illustreren. De omzet in Utrecht bedroeg:

in 1936	f	94.000,-
in 1942	f	220.700,-
in 1945	f	138.000,-
in 1946	f	300.000,-
in 1955	f	448.000,-
in 1966	f	827.000,-
in 1969	f	1.036.000,-

Tijd voor samenwerking en fusie

De directeurs M. van Rossum en A. van de Bilt trokken zich eind 1966 terug en maakten plaats voor de nieuwe generatie. Zij bleven als adviseur aan de vennootschap verbonden. In Utrecht volgde P. G. M. van Rossum zijn vader op als directeur van de boekhandel, waar hij sinds 1961 al werkzaam was. Hij behoort tot de vijfde generatie van het Utrechtse boekverkoopers- en uitgeversgeslacht Van Rossum, en heeft zijn directeurschap tot najaar 1971 vervuld. Daarna aanvaardde hij een functie in het bibliotheekwezen.

In de tweede helft van de jaren zestig werd ook in het boekenvak duidelijk dat schaalvergroting en bundeling van krachten geboden waren. In kleiner verband had Dekker & Van de Vegt al in 1966 een vorm van samenwerking ontwikkeld met de Academische Boekwinkel P. H. Vermeulen te Amsterdam op het terrein van direct mail aan specifieke adresgroepen. Er werden hiertoe wekelijks titellijsten samengesteld, die onder de vlag ABC (Academische Boekhandels Combinatie) werden verzonden aan medici, psychologen en sociologen.

Het eerst manifesteerde zich de fusiedrang in de uitgeverwereld. Er ontstonden grote concentraties als Unieboek, Verenigde Nederlandse Uitgeversbedrijven (VNU), Combo en de Kluwergroep. In 1969 werd de uitgeverij van Dekker & Van de Vegt verkocht aan de Koninklijke Van Gorcum & Comp. te Assen, omdat voorzien werd dat zelfstandig voortbestaan op de langere termijn economisch niet haalbaar zou zijn. Bovendien werd er door de vennootschap altijd al veel meer in de beide boekhandels dan in de uitgeverij geïnvesteerd.

Ook ontstonden er concentraties of ketens van boekhandels. Kluwer was er op uit alle academische boekhandels in den lande te verwerven terwijl Elsevier meer belangstelling had voor algemene boekwinkels. In 1972 raakten Dekker & Van de Vegt en Kluwer met elkaar in gesprek, hetgeen resulteerde in de overname van de aandelen door Kluwer in maart 1973. Omdat de boekhandel in Nijmegen de beste kans tot verdere groei leek te hebben, werd deze vestiging van Dekker & Van de Vegt onder directie van C. F. J. Simons gecontinueerd. De boekhandel in Utrecht werd opgenomen in de grote combinatie van Broese en Kemink, ook twee aloude Utrechtse boekhandels die Kluwer zich verworven had. Op de Stadhuisbrug werd het voormalige pand van Vroom & Dreesmann door Broese-Kemink betrokken, en daarin kreeg de oud-directeur M. van Rossum een aparte werkkamer waar hij tot voor kort nog dagelijks bibliografisch werk verrichtte.

Besluit

Onafgebroken 117 jaar heeft Dekker & Van de Vegt zich in Utrecht en ver daarbuiten gericht op de verspreiding van het boek. Geheel in de geest van de tijd wijdde de onderneming zich aanvankelijk vooral aan de handel in devotieonele lectuur, religieuze artikelen en kantoorbehoeften. Het katholieke volksdeel was nog niet vertrouwd met het boek; in dat opzicht

moest zijn emancipatie nog beginnen. Via de aanstaande wetenschapsbeoefenaren en leidinggevende figuren, de studenten van Veritas, en de clerus van het aartsbisdom veroverde Dekker & Van de Vegt een deel van de boekenmarkt. Tot na de Tweede Wereldoorlog bleef de zaak binnen de grenzen van deze doelgroepen.

Toen de ontzuiling in de samenleving doorbrak, verwaagde ook het begrip „katholieke boekhandel“. Dekker & Van de Vegt trad buiten het traditionele grondgebied en specialiseerde zich in specifieke disciplines. In de jaren dat de boekenwereld in beweging kwam door fusies, combinaties en overnames vonden de boekhandels van Dekker & Van de Vegt aansluiting bij de keten van academische boekwinkels van het Kluwerconcern. In de naam van de uitgeverij en de boekhandel te Nijmegen zijn de beide stichters

vereeuwigd. Zij zijn begonnen met een handel in boeken en al of niet gelijnd papier. Dat er in de geschiedenis van hun onderneming een lijn valt te ontdekken moge uit dit artikel blijken, hoe geduldig papier ook is.

K. W. J. van Rossum

Geraadpleegde literatuur en bronnen

Notulenboek van Dekker & Van de Vegt 1922-1973.

W. van de Pas, *De Strijd voor het katholieke boek*. Amsterdam, 1949.

G. H. Jansen en S. Vess, *Ballonnen en brood. Utrechtse portretten*. Utrecht, 1986.

K. W. J. van Rossum, „De Nijmeegse vestiging van Dekker & Van de Vegt“. Verschenen in *Numaga/Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving*. Jrg. XXXVI nr. 1, april 1989.

NAJAARSLEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op donderdag 29 november a.s. des avonds om 19.30 uur in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein, Utrecht. De zaal is vanaf 19.00 uur open.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering (ter inzage tijdens de vergadering)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1991
5. Aanwijzing van een registeraccountant voor de controle van de jaarstukken over 1990. Het bestuur stelt voor het accountantskantoor mr. P. J. Schadé
6. Stand van zaken: historisch bezoekerscentrum en samenwerkingsverband historische verenigingen
7. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, activiteiten en SPOU
8. Samenstelling van het bestuur.
Aftredend en herkiesbaar: voorzitter H. H. W. Kernkamp, secretaris A. Pietersma en bestuurslid H. L. de Groot.
Ingevolge artikel 12, lid 8 van de Statuten kunnen tegenkandidaten schriftelijk gesteld worden door tenminste 10 leden. De namen van de tegenkandidaten dienen tenminste drie dagen voor de aanvang van de vergadering waarin de vacatures zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te zijn medegedeeld.
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering en de pauze (ca. 21.00 uur):

Lezingen met lichtbeelden:

N. van Dongen: de Zeven Steegjes, 125 jaar volksleven in Utrecht;

W. P. C. van Willigenburg: de stegen van Utrecht.

Het programma na de pauze is vrij toegankelijk, ook voor niet-leden. Introducés zijn welkom!

De secretaris

BOEKENSCHOUW

Grote Provincie Atlas 1 : 25 000 Utrecht van de Topografische Dienst. Groningen, Wolters - Noordhoff Atlasproductie, 1989. 105 blz. ISBN 9001 96204 1. Prijs f 90,-.

De Commissaris van de Koningin is ervoor ingehuurd om zijn onleesbare handtekening te zetten onder andermans reclameteksten. In de Grote Provincie Atlas neemt hij in het Ten Geleide het volgende voor zijn verantwoording: „Elke keer valt weer iets nieuws te ontdekken. Een andere wereld gaat open. Men waant zich elders”. Dat heb ik nu nooit. Als ik in de provincie Utrecht fiets, probeer te fietsen, weet ik altijd zeker dat ik in Utrecht ben en nergens anders. Dat komt door de autowegen die nergens verder dan honderd meter van het rijwielpad verwijderd zijn, vol nerveuze automobilisten op weg van de ene groeikern naar de andere.

Dit is het kloppende hart van Nederland, hier gebeurt het. Alleen, zo vraag ik me met „Beelaerts van Blokland” - zo is het *Ten Geleide* ondertekend - af: „Waar is het nog echt stil?” Met zo'n voortreffelijke atlas onder handbereik is dat een vraag naar een bekende weg, een retorische vraag, ja een gotspe, want het antwoord luidt: „Hoogedelgestrenge B. v. B.: nergens. Niet in die prachtige, dynamische, centraal gelegen, volledig dichtgeslibde provincie van u”.

Een atlas is nog de leukste manier om Utrecht te bekijken. Ik citeer nogmaals: „Hij opent nieuwe wegen en maakt de mooiste plekjes toegankelijk”. Zo is het. Iemand die gemeenplaatsen neerschrijft heeft nog geen ongelijk. Hij heeft het grootste gelijk van de vismarkt en in dit geval zelfs met een dubbele bodem: het mooiste is een boek met goede kaarten. De Topografische Dienst in Emmen heeft van deze atlas de 23 officiële topografische kaarten vervaardigd en Wolters-„Grote Bosatlas”-Noordhoff heeft er een uitstekend verzorgd boek van gemaakt. De uitgever noemt hem de meest uitgebreide en nauwkeurige atlas van Utrecht die ooit is verschenen. Ook dat is waar. Niet alleen kan ik mijn ouderlijk huis aan de Groenedijk in De Meern aanwijzen, ook mijn eerste kampeeradres, zijnde boerderij *De Knapschinkel* aan de Koningsweg richting Bunnik, staat erop, net als

Eben Haëzer op Reyerscop en de Heldam bij Harmelen. Een voortreffelijk register bevat alle namen die op de kaarten voorkomen. Een atlas om lang in te kijken, een atlas waarmee wordt voldaan - ik ben het van harte met de Commissaris der Koningin eens - „aan een reeds lang gekoesterde wens van velen”.

v. S.

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 10 - oktober 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Emmalaan 14
3581 HT Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Zbraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening

56066

ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hunzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

AANGEBODEN

Maandbladen Oud-Utrecht 1976-1990.

Te bevragen bij:

mw. S. C. Smit-Maan,
Kon. Wilhelminalaan 117,
1975 GJ IJmuiden.

DE KAART VAN UTRECHT IN HET JAAR 690

In het eerste Maandblad van dit jaar is de lezer een toelichting beloofd bij het kaartje dat op het omslag voorkomt. Deze kaart is daarvoor uitgekozen vanwege het feit dat 1300 jaar geleden de Engelse Benediktijner monnik Willibrord (658-739) in Utrecht een missiepost vestigde en 1990 tot Willibrord-jaar werd uitgeroepen.

De kaart geeft een beeld van de situatie die was ontstaan nadat de Frankische Hofmeier Pepijn II de Friese koning Radboud bij Dorestad in 689 had verslagen en Utrecht weer in Frankische handen was gekomen. Willibrord stichtte er de Salvatorkerk (of Oudmunsterkerk) en herbouwde het door de Friezen verwoeste kerkje gewijd aan St. Maarten, schutspatroon van de Franken (later van Utrecht). Deze eerste Utrechtse kerken lagen beide naar alle waarschijnlijkheid binnen de resten van het door de Romeinen gebouwde fort op het Domplein.

Wanneer we het historische kaartje met de bijbehorende latijnse tekst bekijken dan zien we het Merovingische Utrecht gesitueerd op een eiland („Batavorum Insulae Pars”) in de Rijn („Rhenus flu.”); links onder staat „Rhenus flu. Catvicum defluens” (de Rijn stromend naar Katwijk). „Vetus vicus” (Oudwijk) ligt tussen de Vecht (Vecta fl.) en de noordelijke tak van de Rijn. Langs de andere tak van de Rijn, aan de zuidkant, loopt een belangrijke (militaire) weg, de „via militaris”. Op het eiland ligt de „immunitas” (de kerkelijke immuniteit) met het „castrum Trecht” (de Frankische burcht) en de „templum S. Thomae” (kerk gewijd aan St. Thomas). Rechts op het eiland wordt tol („Telonum”) geheven. Buiten de immuniteit woont de boerenbevolking („villani”). De noordelijke Rijntak scheidt „Galliae Pars” (zie de letters schuin in het kaartbeeld) van „Germaniae Pars” waar de „Frisii” (Friezen) wonen.

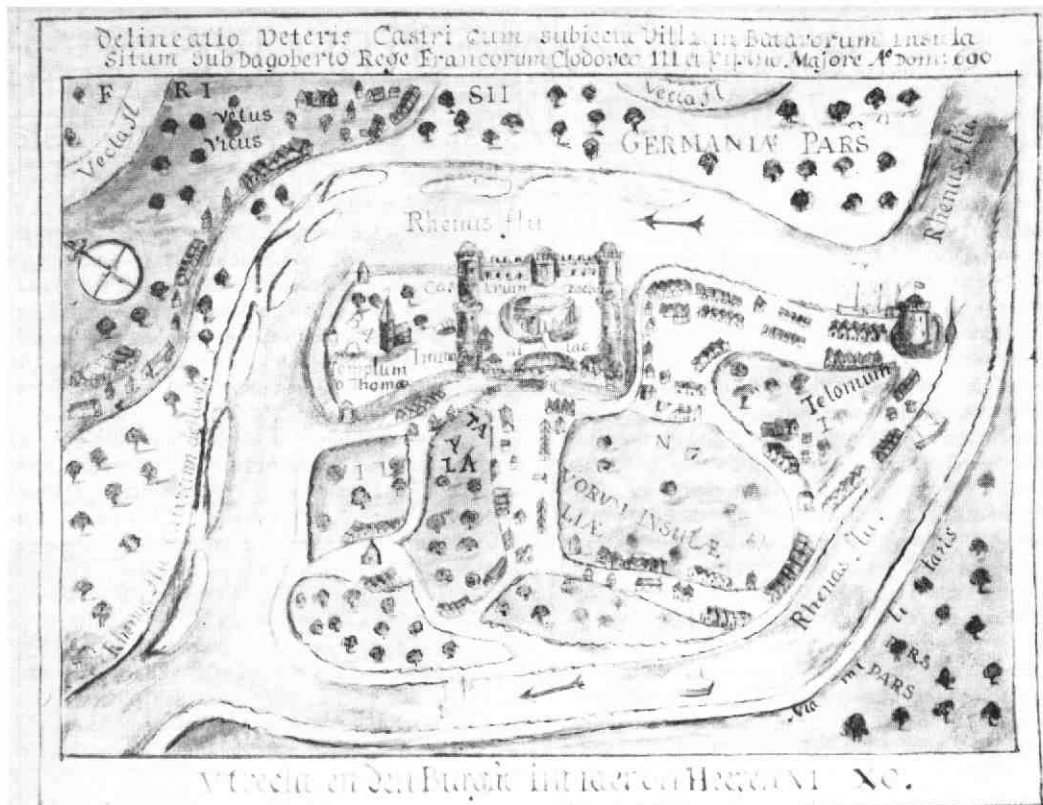
Oudste kaarten

Alvorens op de mogelijke vervaardigingsdatum en auteur van het niet gesigeneerde kaartje in te gaan, eerst enkele algemene opmerkingen over de oudste kaarten. Antwoord geven op de vraag wanneer de eerste kaart werd getekend is niet mogelijk. Belangrijk is dat men zich realiseert dat de mens reeds kaarten tekende voordat hij het schrift uitvond. Men denke aan de primitieve, prehistorische rotstekeningen die een topografische situatie weergeven. De oudste stadskaart die we kennen werd in Mesopotamië gevonden: een kleitablet uit het derde millennium vóór Chr. met daarop de stad Nippur. Bepalen we ons tot de Nederlandse situatie, dan zijn tot dusver twee anonieme fortificatieplankaarten van 's-Gravenhage uit ca. 1526 als oudste aan te merken, gevolgd door de schilderijkaart van Amsterdam vervaardigd door Cornelis Anthonisz. in 1538. De oudste kaart van

Utrecht is de schilderijkaart die Evert van Schayck in 1541 van de stadsvrijheid maakte¹). Maar, de primitieve schets van het poldergebied tussen Aardenburg en Boekhoute in Zeeuws-Vlaanderen uit ca. 1307, gevonden in archivalia te Lille, is tot dusver het oudste kartografische document uit ons land. Er zijn nauwelijks meer dan tien kaarten bekend die op het Nederlandse grondgebied betrekking hebben, die dateren uit de periode vóór 1500²). Deze hebben met elkaar gemeen dat het zeer simpele schetsen zijn, die dienst deden bij juridische processen. In de 16de eeuw werden gaandeweg meer kaarten geproduceerd, voor verschillende doeleinden. Vooral na de jaren twintig werden er meer en betere kaarten gemaakt. Dit hing enerzijds samen met de grotere behoefte aan kaarten en anderzijds met de uitvinding van de driehoeksmeting (triangulatie-methode) die in 1533 door de Leuvense hoogleraar Gemma Frisius gepubliceerd werd. Het maken van kaarten kon met deze methode succesvoller en sneller plaatsvinden. Hiermee is overigens niet gezegd dat alle kaarten van na 1533 met behulp van de driehoeksmeting tot stand zijn gebracht.

Historische kaarten

Voor de historische (reconstructie)kaarten geldt een geheel ander ontstaansverhaal. Op een zeker moment in de geschiedenis zijn geleerden, die zich bezig hielden met de archeologie en geschiedenis van hun eigen woonplaats of land, kaarten gaan tekenen waarin zij de topografische situaties die in het verleden bestonden tot uitdrukking brachten. Deze kaarten zijn een mengeling van fantasie en min of meer betrouwbare, door onderzoek verkregen, gegevens. Wanneer men niet over voldoende kennis van de geschiedenis van de kartografie beschikt is het te begrijpen dat ongedateerde, historische kaarten, die een topografische situatie weergeven uit de middeleeuwen of eerder, gehouden kunnen worden voor authentieke kaarten. Vooral bij de vroegste historische kaarten die er oud uitzien is het gevaar aanwezig dat men in die valkuil stapt. Het is overigens zo dat deskundigen op het terrein van de geschiedenis van de kartografie vaak onvoldoende onderscheid hebben gemaakt tussen de historische kaarten en de topografische kaarten die de werkelijke situatie uit de tijd van de vervaardiging weergeven. Terecht verbazen Fockema Andreae en Van 't Hoff er zich over dat de bekende kaarthistoricus F. C. Wieder in een publikatie spreekt over een kaart van Zeeland uit het jaar 600, 1180, 1274 en 1288, een kaart van Den Haag uit 1249 enzovoort, zonder er op te wijzen dat het historische reconstructies betreft³). Ook door vele catalogi van kaartencollecties (zelfs die recent gemaakt zijn) kan men misleid worden wanneer de volgorde van de

kaartbeschrijving wordt bepaald door het kaartbeeld- jaartal in plaats van het vervaardigingsjaartal. Ik bedoel die catalogi waarin de historische (reconstructie)kaarten die een middeleeuwse situatie weergeven vooraan staan beschreven, waardoor ze de indruk wekken de oudste kaarten te zijn. Wanneer ze in een aparte rubriek gerangschikt worden (lieft achterin) zal er van verwarring geen sprake meer zijn.

Uit ons land zijn nogal wat oude historische kaarten bekend, vanaf ongeveer begin 17de eeuw. Behalve de hiervoor genoemde kaarten zijn ze er met name van overstroomde gebieden, zoals de Grote Zuidhollandse Waard (de Biesbos) en het Dollartgebied, maar vooral ook van steden⁴). Veelal bevinden deze kaarten zich in leerboeken, maar ook zijn ze los in kaartenverzamelingen aan te treffen. Het historische kaartje *Utrecht in het jaar 690* bevindt zich als los exemplaar in de verzameling van de Topografische Historische Atlas van het Gemeentearchief in Utrecht. Niets wijst erop dat het uit een boek of atlas afkomstig is. Dat het wél voor een leerboek bestemd is geweest, kan natuurlijk niet worden uitgesloten.

Wanneer werd de eerste historische kaart gemaakt? Algemeen wordt aangenomen dat deze kaarten ontstonden in de tijd van de Renaissance. Met name moet men daarbij denken aan kaarten die de geschiedenis van de klassieke oudheid tot onderwerp hebben. De Antwerpenaar Abraham Ortelius (1528-1598), die vooral bekend is geworden als de

samensteller van de eerste wereldatlas (gedrukt en uitgegeven in 1570) is een van de eersten geweest die historische kaarten maakte. Aan de edities van zijn wereldatlas, *Theatrum Orbis Terrarum*, voegde hij vanaf 1581 een historisch deel toe, het *Parergon*, waarin kaarten voorkomen die betrekking hebben op de geschiedenis van landen van de antieke beschaving. Het *Parergon* staat aan het begin van een reeks van historische atlanten die sindsdien regelmatig verschenen⁵). Of Ortelius in de Nederlanden de eerste is geweest die historische kaarten maakte is moeilijk te zeggen. Uitputtend onderzoek is hiernaar nog niet gedaan⁵).

Betrouwbaarheid en datering van de kaart

De kaart *Utrecht in het jaar 690* heeft vanwege het vroege jaartal en het aantrekkelijke uiterlijk - getekend op perkament en voorzien van frisse kleuren - de aandacht van vele historici in en buiten Utrecht getrokken⁷). Tot het eind van de vorige eeuw werd er vrij algemeen van uitgegaan dat het kaartje van middeleeuwse herkomst was, uit de Merovingische tijd. Maar verscheidene argumenten zijn naar voren te brengen waarom die veronderstelling niet juist kan zijn. Onder verwijzing naar wat ik hiervoor over de oudste kaarten heb opgemerkt, is het zonder meer al moeilijk te geloven met een kaart uit 690 (of eventueel een kopie ervan) te maken te hebben. Niet alleen het zeer vroege jaartal, ook de vrij gedetailleerde in-

houd laten dat niet toe. Een van de eersten die inzag dat het om een historische reconstructie gaat, voor een groot deel ontsproten aan fantasie van de maker, was de Utrechtse gemeentearchivaris S. Muller Fz., zoals duidelijk blijkt uit zijn beschrijving van de kaart in de supplementcatalogus van de topografische atlas van het Gemeentearchief uit 1907.

De belangrijkste bezwaren die over de inhoud naar voren kunnen worden gebracht zijn:

- De in 690, door Willibrord gestichte kerk was de Salvatorkerk en niet een kerk gewijd aan St. Thomas (een vergissing die in de 17de en 18de eeuw veel gemaakt werd).
- Opgravingen hebben geen enkel spoor gevonden van de Frankische burcht, zoals is weergegeven.
- Het uiterlijk van torens, muren en de kerk met hoge spits, maken niet de indruk van 690 te zijn maar uit de late middeleeuwen.
- De huizen die rood gekleurd zijn suggereren stenen bouwwerken, terwijl de toenmalige huizen van hout waren.
- De eilandjes die in de bocht van de Rijn staan aangegeven, kunnen nooit langs de buitenbocht van de rivier hebben gelegen vanwege de uitschurende werking van het water die daar juist de vorming van zandbanken zal beletten.

Van wanneer dateert het historische reconstructiekaartje en door wie werd het gemaakt? Het precieze antwoord daarop is niet te geven. Op zijn vroegst stamt het uit het laatste kwart van de 16de eeuw. De maker heeft een oriëntering uitgekozen die hem het meest vertrouwd was, namelijk het noorden linksboven. Deze oriëntering is conform de kaarten van de stad vanaf 1572. Voordien hebben de (weinig) bestaande kaarten van de stad een andere oriëntering. Later dan in 1650 is het kaartje vermoedelijk niet. Misschien is het gemaakt met het doel om het op te nemen in een publikatie over de geschiedenis van de stad. Als mogelijke auteurs zijn te noemen: Lambertus Hortensius (1500-1574), Aernout van Buchell (1566-1641) of Cornelis Booth (bibliothecaris van de Universiteit vanaf 1636 tot aan zijn dood in 1678), van wie bekend is dat zij zich bezighielden met de stadsgeschiedenis. Het wachten is op een onderzoeker die meer licht kan laten schijnen op dit intrigeren-

de kaartje, dat nu al eeuwen lang de gemoederen bezighoudt.

Odijk

Marijke Donkersloot-de Vrij

Noten:

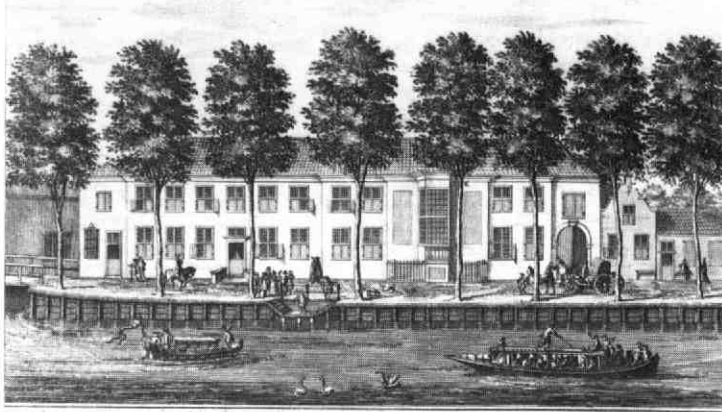
1. Zie Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*. Utrecht, 1989, p. 126 nr. 138.
2. Een overzicht van deze oudste kaarten is te vinden in: Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland voor 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en bescheven* (proefschrift). Groningen 1981, p. 23 en 24. Zie ook C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn 1983, p. 28-33.
3. S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie van Nederland*. 's-Gravenhage 1947, p. 12.
4. In *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750* (zie noot 2) p. 23 worden de vindplaatsen van een aantal van deze 16de en 17de eeuwse historische kaarten van Zeeland, de Biesbos en het Dollartgebied vermeld. De oudste historische reconstructiekaart van Amsterdam dateert vermoedelijk van 1663 (zie A. E. d'Ailly, *Catalogus van Amsterdamse Plattegronden*. Amsterdam 1934, nr. 13), van Rotterdam werden ze voor het eerst in het laatste kwart van de 17de eeuw gemaakt (zie A. Gordijn en P. Ratsma, *Catalogus van de kaartenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam*. Rotterdam 1984, nr. 1 t/m 12).
5. In het *Lexicon zur Geschichte der Kartografie* (onder redactie van Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger en Franz Wawrik; Wenen, 1986), deel I, p. 265-269, kan men een overzicht krijgen van de diverse soorten historische atlasen vanaf 1581.
6. In het bovengenoemde *Lexicon* wordt als oudste voorbeeld een historische kaart uit 1561 van de Weense historicus Wolfgang Lazius (1514-1565) genoemd (titel van de kaart: *Regni Francor. orientalis sive Austriae ad Danubium alterius descriptio*).
7. *Twaalf navolgingen van het kaartje daterend van de 17de t/m de 19de eeuw staan beschreven in Kaarten van Utrecht* (zie noot 1), p. 93-97. In het *Jaarboekje Oud-Utrecht* van 1939 en 1945-1946 wordt er uitvoerig over geschreven door respectievelijk J. W. C. van Campen en J. H. Jongkees. En het valt op dat het kaartje in onze tijd heel veel als illustratie wordt gebruikt, zowel te pas en te onpas (onlangs is het gebruikt als reclame-afbeelding in een Utrechtse krant). Het is jammer dat de bijschriften bij deze illustraties vrijwel altijd onvermeld laten dat het om een historische reconstructiekaart gaat.

BEDRIJFSSPIONAGE IN DE ACHTTIENDE EEUW. EEN AGENT VAN DE TSAAR TE „ZIJDEBALEN“

Sinds de tentoonstelling die het Centraal Museum in 1981 aan de Lusthof „Zijdebale“ en het bedrijf van de eigenaars, de familie Van Mollem, wijdde, heeft dit onderwerp eigenlijk geen introductie meer nodig¹⁾. Ik wil slechts heel kort in de herinnering terugroepen dat Jacob van Mollem in 1681 aan de Vecht volgens een

nieuw procédé een zijderederij inrichtte waarbij de machines door waterkracht werden aangedreven. Het bedrijf kwam tot grote bloei, de Van Mollemes kwamen tot grote rijkdom en aan de Vecht ontstond een lusthof die een vermaarde toeristische attractie werd. Vooral Jacobs zoon en opvolger David van

Gezicht op de voorgevel van Zijdebalen, 1719. Kopergravure van D. Stoopendaal. G.A.U. Top.-Hist. Atlas Pa 74.

A. ST-BAALEN, het huis van van een
J. Davie van Mollem.

B. ST-BAALEN, estant de Metairie en
J. Davie van Mollem.

Mollem, die hier van 1709 tot 1746 de scepter zwaai-
de, was een ijverig maecenas die zich zeer voor deze
tuinaanleg heeft ingespannen.

Beschrijvingen van „Zijdebalen“ vinden we in de
dagboeken van buitenlandse reizigers, zoals de ge-
leerden Albrecht von Haller en Bengt Ferner. Overi-
gens waren het niet enkel de tuinen die hun belang-
stelling hadden. Ook de machines van de zijderederij
waren een bezienswaardigheid. In het reisverslag van
Von Uffenbach lezen we hoe diens broer, met wie hij
in 1711 de reis maakte, de machines wilde uitteke-
nen. Dit werd hem echter door Van Mollem verbo-
den²⁾. De apparatuur was klaarblijkelijk bedrijfs-
geheim.

Een andere opmerkelijke bezoeker van „Zijdebalen“,
wiens reisverslag tot dusverre weinig is opgemerkt, is
Johann Daniel Schumacher, bibliothecaris van tsaar
Peter I van Rusland³⁾. Schumacher werd geboren in
1690 te Colmar in de Elzas. Na zijn studiië aan de uni-
versiteit van Straatsburg ging hij in 1714 naar St. Pe-
tersburg waar hij bibliothecaris van de tsaar was ge-
worden. In 1721 belastte deze hem met een weten-
schappelijke reis naar West-Europa. Hij had een offi-
ciële missie te vervullen bij de Franse Academie van
Wetenschappen te Parijs, waar hij een brief van de
tsaar, een nieuwe kaart van de Kaspische Zee, en een
paar ornithologische boeken over Rusland diende te
overhandigen. In Duitsland diende hij zichte informe-
ren over het perpetuum mobile dat daar te Kassel
heette te zijn gebouwd door de wonderlijke figuur van
Johann Ernst Elias Orffyreus. Deze uitvinding deed in
die tijd nogal wat stof opwaaien. Ook de Leidse hoog-
leraar 's Gravesande heeft zich er mee bezig gehou-
den.

Voorts diende Schumacher diverse met name ge-
noemde geleerde uit te nodigen om naar Rusland te
komen.

Dit was een belangrijk onderdeel van zijn opdracht en
hield verband met de plannen van de tsaar, plannen

waarbij Schumacher nauw betrokken was, om in St.
Petersburg een wetenschappelijke academie op te
richten.

De Franse astronoom Deslisle kwam op zijn uitnodi-
ging inderdaad naar Rusland, de beroemde Duitse fi-
losoof Christiaan Wolff uiteindelijk niet. Tenslotte
moest Schumacher boeken, rariteiten en weten-
schappelijke instrumenten aanschaffen voor de kei-
zerlijke bibliotheek en kabinetten, zich op de hoogte
stellen van de inhoud van kabinetten en verzamelin-
gen elders, en correspondenties met bekende geleer-
den aanknopen⁴⁾.

Wat Nederland betreft vermeldde zijn instructie dat hij
de instrumentmakers Fahrenheit en Van Musschen-
broek diende te bezoeken en dat hij de tsaar enkele
tunlieden moest sturen die hadden gewerkt bij De la
Court in Leiden. De textielfabrikant Pieter de la Court
(1628-1685), tegenwoordig vooral bekend als schrij-
ver van *Het interest van Holland* (1662), was onder
tijdgenoten vooral vermaard wegens zijn kweken van
exotische gewassen, in het bijzonder ananassen. Zijn
zoon, ook Pieter geheten, (1664-1739) had deze cul-
ture voortgezet.

Daarnaast bezocht Schumacher in Nederland een
aantal particuliere kunst- en rariteitenkabinetten. Het
bezoek aan „Zijdebalen“ was niet duidelijk in zijn op-
dracht opgenomen, hoewel tsaar Peter het bedrijf ze-
ker kende: in 1717, tijdens zijn tweede bezoek aan
Nederland, had hij het zelf bezocht en er nog bijna een
ongeluk gekregen toen hij probeerde met zijn hand
het wattarrad, dat de machines aandreef, tegen te
houden⁵⁾. Het bezoek was een eigen initiatief van
Schumacher in het kader van zijn ruimere opdracht.
Het relaas ervan is wel uitvoerig opgenomen in het offi-
ciële verslag van zijn reis dat hij na zijn terugkeer in
Rusland in 1722 aan de tsaar uitbracht. Dit verslag is
indertijd uitgegeven door Pekarskij in het oorspronkelij-
ke Russisch, maar daar het in Nederland onder historici
tot dusverre nauwelijks aandacht heeft getrokken laat

ik het stuk dat betrekking heeft op het bezoek aan „Zijdebalen“ hier in een Nederlandse vertaling volgen⁶). „Te Utrecht bezit de heer Van Mollem⁷) een prachtige verzameling naturalien maar zijn zijdemolen is belangrijker, niet alleen curieus maar ook zeer nuttig, aangezien hierbij in het zijdespinnen meer kan worden uitgericht door twee mensen, dan door twintig mensen bij een ander ontwerp. Om deze reden houdt hij hem strikt geheim. Echter, ik spande mij op alle mogelijke manieren in om hem te leren kennen, en in die tijd vond ik in Amsterdam een vermaard wiskundige, deskundig in machines, genaamd Kaschuber. Ik ging bij hem te rade en we kwamen overeen dat hij mij in het livrei van een lakei zou volgen en, wanneer men mij de machines zou tonen, deze aandachtig zou bekijken en er een tekening van maken.

Behalve de goede recommendatie, die ik van zijn (Van Mollems) beste vrienden had, bezorgden geschenken van barnsteen, die ik te Danzig en Koningsbergen had gekocht, mij vrije toegang bij hem en een grote hartelijkheid, zozeer dat ik twee weken lang elke dag bij hem werd uitgenodigd. Op dezelfde manier behandelden ze mijn bovengenoemde lakei. Hij werd ook als zodanig beschouwd, bij mensen immers die niets kwaads van hem vermoedden, hij ging steeds ongehinderd naar de machine en had voldoende tijd om alles te bekijken en een tekening te maken; hij maakte er voor mij zelfs een Grund- en Standriss⁸) van, zoals bij modellen.

Ik heb de man met mij meegenomen naar Parijs wegens zijn hulp in deze zaken en ik had hem graag mee hierheen [dus naar Rusland, rv] genomen als dat geen hoge kosten voor mij zou hebben meegebracht; bovendien was hij in die tijd zo razend en waanzinnig dat het gevaarlijk was met hem samen te leven.” De man die zoveel succes de rol van lakei speelde was waarschijnlijk de geleerde Johann Wenceslaus Kaschube (zonder r), van wie bekend is dat hij uitgebreide reizen naar Nederland, Frankrijk en Engeland heeft ondernomen. Hij kwam uit Silezië, behaalde een graad aan de universiteit van Jena en publiceerde in die stad, in 1717 en 1718, enkele boekjes over onderwerpen uit de wiskunde en de mechanica. Overigens is er niet veel van hem bekend; hij overleed waarschijnlijk in 1729⁹). Het zal de gemeenschappelijke Duitse afkomst zijn geweest waardoor hij, in een vreemde omgeving, zo goed met Schumacher kon samenwerken.

De tsaar schijnt niet ontevreden te zijn geweest over de resultaten waar zijn bibliothecaris van zijn buitenlandse reis mee thuis kwam. Hij stelde Schumacher na diens terugkeer aan tot secretaris van de nieuw op te richten academie van wetenschappen. In die functie heeft Schumacher enkele decennia lang een niet onaanzienlijke invloed uitgeoefend op het wetenschappelijk bedrijf in Rusland. Bij de geschiedschrijvers van de academie heeft hij echter een slechte naam; hij wordt algemeen beschouwd als een onverbeterlijk intrigant. De lezer van het bovenstaande verhaal zal het wel willen geloven.

Het zou wellicht de moeite waard zijn om te weten of de tekeningen die Kaschube van de machinerieën van

David van Mollem (1670-1746). Borstbeeld rechts met pruik op gebeeldhouwd piedestal. Buste van J. Cresant, 1740. Centraal Museum Utrecht.

Zijdebalen heeft gemaakt nog in een of ander Leningrads archief voorhanden zijn; rechtstreeks gegevens over deze installatie bezitten wij verder niet. Of men in Rusland nog heeft geprobeerd een zijderederij op te zetten met behulp van de aldus verzoverde ontwerpen is mij niet bekend.

Instituut voor geschiedenis
der natuurwetenschappen, Utrecht

R. Vermij

Noten

1. *Zijdebalen: lusthof aan de Vecht: tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18e eeuw* (catalogus tentoonstelling Centraal Museum Utrecht 22 mei-19 juli 1981) (Utrecht: Centraal Museum 1981). Zie ook S. Muller Fzn., „Zijdebalen“, in: *Bouwkunst. Tweemaandelijks tijdschrift gewijd aan de esthetische, kunsthistorische en technische studie der oude en nieuwe bouwkunst en aanverwante kunstnijverheid* vakken 4(1912) 1-13.
2. Muller, blz. 2.
3. Zie over hem: P. Pekarskij, *Nauka i literatura y Rossii pri Petre Velikom*, I, *Vvedenie v istoriju prosvescenija v Rossii XVIII stoletija* (Sanktpeterburg 1862, repr. herdruk Cambridge 1972) blz. 49.
4. Pekarskij, blz. 49, en voor een opsomming van Schumachers opdrachten, blz. 533-534. Vgl. voor tsaar Peters ambitie om de wetenschap te bevorderen A. Vucinich, *Science in Russian culture, I, A history to 1860* (Stanford 1963) 38-74.

5. J. F. Reitz, *Oude en nieuwe staat van 't Russische of Moskovische keizerrijk, behelzende eene uitvoerige historie van Rusland en deszelfs groot-vorsten*, deel III (Utrecht, 1744) 303-304.
6. Pekarskij, a.w.; het relaas van Schumacher is opgenomen als bijlage nr. 5, blz. 533-558. Het hier vertaalde fragment is te vinden op blz. 551.
7. Schumacher schrijft: „fon-Molin“.
8. In de tekst „grund i shtandris“, dus zoveel als een boven- en een zijaanzicht.
9. Günther in *Allgemeine deutsche Biographie*, XV (Leipzig 1882) 434.

UTRECHTSE GEVELTEKENS

J. W. C. van Schaik, Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen. Utrecht 1990.

ISBN 90 9003424 2. 118 blz. m. illustr. Prijs f 24,90.

S. Weide, Langs Utrechtse geveltekens. Zeist, Kerkebosch 1990. ISBN 90 6720 084 0. 64 blz. m. illustr. Prijs f 15,00.

De Vergulde Druif, geveltekens uit depot. Tentoonstelling Centraal Museum, Utrecht, 19 mei t/m 26 augustus 1990.

Toen het huis dat ik nu bewoon in 1979 werd gekraakt kreeg het volgens goed krakersgebruik al vrij snel een naam: De Vliegende Teeling. De naam was aanvankelijk vooral voor intern gebruik, maar de bewoners raakten er geleidelijk aan zo aan gehecht dat ze hem ook in hun correspondentie gingen gebruiken. Vervolgens werd de naam notarieel vastgelegd in de statuten van de bewonersvereniging. Na de renovatie van het huis, in 1987, werd een ontwerp gemaakt voor een gevelsteen, en het wachten is nu nog slechts op voldoende geld om De Vliegende Teeling in de gevel te doen aanbrengen (afb. 1).

Krakers zetten een traditie voort die eeuwen terug gaat. Lang niet iedereen die in de Utrechtse binnenstad woont zal zich realiseren dat ook zijn huis in de loop der eeuwen een of meer namen heeft gedragen. Al sinds de middeleeuwen verbonden onze voorvaders hun eigen naam, verwijzingen naar hun beroep, hun overtuigingen, persoonlijke ervaringen, legendes, enzovoorts, aan hun huis. Deze namen vinden we nu nog terug in de archieven en in de weinig bewaard gebleven oude gevelstenen en opschriften. Die gevelstenen spreken tot de verbeelding en verlevendigen het stadsbeeld in niet geringe mate. Het valt daarom toe te juichen dat het Utrechtse Geveltekenfonds in samenwerking met de gemeente Utrecht is begonnen aan een proefproject om gevelstenen terug te brengen in het straatbeeld.

Onlangs verschenen drie publicaties betreffende Utrechtse gevelstenen. De eerste is van J. W. C. van Schaik en draagt de titel *Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen*. Zij is een gewijzigde versie van zijn in 1987 voltooide doctoraalscriptie kunstgeschiedenis. De tweede is *Langs Utrechtse geveltekens* van Susanne Weide. Deze wandelgids langs gevelstenen in het oostelijk deel van de binnenstad werd uitgegeven onder auspiciën van het Gevelte-

kenfonds. Ter gelegenheid van de verschijning van dit boekje presenteert het Centraal Museum bovendien een gedeelte van haar collectie geveltekens. Hierbij verscheen een door dezelfde Susanne Weide samengesteld vouwblad, dat de tentoongestelde stukken beschrijft.

Het lijkt een overdaad, maar - ik zeg het maar meteen - ik ben in mijn nieuwsgierigheid allerminst bevredigd. Wat hebben genoemde publicaties te bieden en wat zou ik hebben gewenst? Om met het laatste te beginnen. Het liefst had ik een uitgebreide monografische studie van alle nog bestaande geveltekens, met goede registers op straat- en huisnamen en op personen. Elk gevelteken zou erin moeten zijn afgebeeld. In de begeleidende teksten zou getracht moeten worden uit de geschiedenis van het huis en haar bewoners te verklaren wat de oorsprong en de betekenis van de huisnaam en de op het gevelteken afgebeelde voorstelling is. Verdwenen, maar uit afbeeldingen nog wel bekende geveltekens zouden daar eventueel ook in kunnen worden opgenomen¹⁾. Welke van deze wensen is vervuld?

Ten eerste Van Schaiks boekje. Hij beschrijft alleen die stenen die omstreeks 1840 door Nicolaas van der Monde werden opgetekend in een tweetal handschriften dat nu in de topografische atlas van het Gemeentearchief is. Men kan zich afvragen of de registratie door een willekeurige liefhebber op een willekeurig moment in de geschiedenis wel een juist criterium vormt om Utrechtse geveltekens te beschrijven. Daarbij komt echter dat de auteur die stenen die door Van der Monde niet zijn afgebeeld maar wel beschreven weglaat, de door Van der Monde gegeven kleur-aanduidingen negeert, geen pogingen doet de stenen op basis van eigen archiefonderzoek te dateren, laat staan te verklaren. De beschrijvingen zijn zo beknopt dat men er weinig uit leert. Van Schaik stelt vast dat Van der Monde de werkelijkheid in zijn tekeningen vaak weinig getrouw navolgde. Dat is inderdaad zo, maar het had geen kwaad gekund als de lezer dat dan ook aan de hand van vergelijkende foto's had kunnen zien.

Van Schaiks werk heeft een sterk kunsthistorische inslag. Hij beschrijft de stijlistische aspecten van alle geveltekens en doet een poging ze in stijlgroepen onder te brengen (p. 16-19). Hij blijft hier echter steken in het maken van lijstjes. Bij de bespreking van bijvoorbeeld het gebruik van kwabornamentiek had toch

Kitty Kilian, ontwerp voor een gevelsteen voor Teelingstraat 4, 1987.

minstens mogen worden opgemerkt dat deze stijl tot bloei kwam, en een internationale verspreiding kreeg, dankzij Utrechts beroemdste zilversmeden: de gebroeders Paulus en Adam van Vianen.

Susanne Weide borduurt met haar wandelgids voort op een concept dat het Geveltekenfonds al in 1984 in dit blad lanceerde. In vier wandelingen wordt de lezer door een gedeelte van de oostelijke binnenstad gevoerd, langs van de straat zichtbare gevelstenen. Een vijfde betreft de in de tuin van het Centraal Museum opgestelde stenen. Wie denkt alle gevelstenen ten oosten van de Oude Gracht beschreven te vinden komt bedrogen uit. Vergelijking van deze gids met de drie eerder in het *Maandblad Oud Utrecht* verschenen wandelingen (1984, 1986) leert dat Weide grote delen van de oostelijke binnenstad niet beschrijft (vooral langs de Oudegracht en in het gebied ten noorden van de Voorstraat). Daar waar beide elkaar overlappen (omgeving Neude, Schoutenstraat) komt de tekst haast woordelijk met die van de eerder verschenen wandelingen overeen. Ik heb me laten vertellen dat deze gids de eerste is in een reeks van wandelingen langs Utrechtse geveltekens. Uit de tekst wordt echter nergens duidelijk dat er een vervolg op dit deeltje zal verschijnen. Een verantwoording van de gemaakte keuze ontbreekt eveneens. De stenen zijn niet allemaal afgebeeld. Een register op huisnamen ontbreekt.

Hier staat tegenover dat de historische beschrijvingen van huizen en bewoners in sommige gevallen aanzienlijk uitgebreider zijn dan die van Van Schaik. De kwaliteit van de beschrijvingen is echter zeer wisselend. Sommige stenen worden uitputtend behandeld, andere moeten het met één zin doen. Een mooie vondst vond ik dat „IN DEN HOCH DEVSCHEN VERGVLDE BIBEL 1615“ (vroeger Vismarkt 18, nu Centraal Museum) blijkt te zijn aangebracht door de uit Worms afkomstige „bouckvergulder“ Johan Jacob Kerner alias Coornhart. Hier is de oorsprong van de huisnaam naar volle tevredenheid verklaard. Het uit zes gefotokopieerde pagina's bestaande

vouwblad dat het Centraal Museum kosteloos verstrekt bevatte voor mij eigenlijk de meeste nieuwe informatie. Het behandelt grotendeels stukken die sedert lange tijd in het depot van het museum hebben berust. In tegenstelling tot de in de museumtuin opgestelde stenen zijn ze daarom dan ook niet beschreven in *Langs Utrechtse geveltekens*. Waar mogelijk geeft het vouwblad een beknopte geschiedenis van het huis waarin de geveltekens ooit waren aangebracht. Het is bij de andere twee publicaties dan ook een wezenlijke aanvulling, hoewel ook hier nog weer stukken ontbreken die wel weer zijn opgenomen in de *Catalogus van het Historisch Museum van 1928*.

Ik heb de verleiding niet kunnen weerstaan zelf nog een steentje bij te dragen. Dank zij het feit dat in het Centraal Museum twee verwante stenen (de nummers 20 en 21) naast elkaar worden geëxposeerd kan ik een ervan hier identificeren. De herkomst van nummer 20 was al wel bekend. Het is een uit het huis Nieuw Amelisweerd afkomstige steen met het wapen van de familie Van Groenewoude. Aangezien deze familie al sinds het begin van de vijftiende eeuw niets meer met het huis te maken had lijkt het me overigens beter nummer 20 aan te duiden als „wapen van het huis Groenewoude of Nieuw Amelisweerd“²⁾. Zoals wel vaker is gebeurd is hier het wapen van de eerste eigenaars aan het huis - en de heerlijkheid Amelisweerd - blijven hangen. Nummer 21 is een wapenstein van onbekende herkomst en onbekende datering. Het stuk wordt bescheven als „wapenstein met de voorstelling van het wapen van de familie Bosch van Drakestein. In het midden bevindt zich het wapen van de familie Van Groenewoude“. Het wapen Groenewoude moet hier worden opgevat als een hartschild. Dit duidt aan dat een lid uit de familie Bosch van Drakestein moet worden gevonden dat eigenaar was van Nieuw Amelisweerd en daarom het wapen van dit huis als hartschild voerde. In het *Kasteelenboek* is dat snel gevonden. IN 1811 kocht de Utrechtse *maire* mr. P. W. Bosch van Drakestein zowel Oud- als Nieuw Amelisweerd. Hij, of een van

zijn nakomelingen, moet de steen daarom hebben laten aanbrengen. We hebben dus te maken met een negentiende eeuwse gevelsteen afkomstig uit Nieuw Amelisweerd.

Samengevat ben ik van mening dat we nu in plaats van met een mooie monografie, die enige tijd mee zou kunnen, jammergenoeg zitten opgescheept met een lappendeken van onvolkomen publicaties over Utrechtse geveltekens.

Marten Jan Bok

„In de Vliegende Teeling“
Teelingstraat 3
Utrecht

Noten:

1. In de verdere toekomst zou dan een uitgebreidere studie naar alle verdwenen huisnamen in Utrecht moeten verschijnen. Dit is een zeer uitgebreid project, maar dankzij de indexering van de prekadastrale en notariële archieven is het mogelijk geworden hier op betrekkelijk eenvoudige wijze onderzoek naar te doen. Hieraan wordt op het Gemeente-archief overigens al geruime tijd gewerkt.
2. *Kasteelenboek provincie Utrecht. Samengesteld door den Provincialen Utrechtschen Bond voor Vreemdelingenverkeer, Utrecht z.j., pp. 7-8.* Hier is ook het wapen afgebeeld.

BOEKENSCHOUW

Gary Schwartz en Marten Jan Bok, Pieter Saenredam. *De schilder in zijn tijd. Met afbeeldingen en catalogus van alle werken, 275 afb. waarvan 55 in kleur.* Uitg. Gary Schwartz/SDU, Maarssen/'s-Gravenhage, 1989. 344 blz. ISBN 90 61790654. Prijs f 125, - ..

Pieter Saenredam. *Gezicht op de Mariaplaats en de Mariakerk te Utrecht. Samenst. Guido Jansen. Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, 1987. 24 blz. m. illustr. Prijs f 12,50.*

We weten nauwkeurig wanneer en hoelang de schilder Pieter Saenredam (1597-1665) in Utrecht is geweest. Zomer en najaar 1636 is hij in de stad, alles bij elkaar twintig weken, die samen een periode van hard werken hebben gevormd. De eerste van de reeks tekeningen die hij hier maakt, die van het schip van de Mariakerk naar het westen, is gedateerd 18 juni 1636. De laatste, een portret van Jan Jans. van Ermelo, de koster van St. Marie, draagt de dagtekening 23 oktober 1636. Het interieur van de Mariakerk moet bij zijn verblijf hier ter stede de absolute voorrang hebben gehad: hij begon en eindigde ermee en maakte er in totaal elf tekeningen van, waarnaar hij later in Haarlem zeven schilderijen vervaardigde. Voor het overige trekt de schilder kriskras door de stad: van de Buurkerk naar de Jacobi, de Pieterskerk, de Janskerk, de Dom en de Catharina. De beide auteurs van het jongste standaardwerk over Saenredam verdelen zo zijn verblijf in twee onderscheiden werkcampagnes: vijf werkweken in de Mariakerk, dan dertien weken voor zes andere kerken, zonder duidelijke systematiek. Hun conclusie: de Mariakerk was het eigenlijke doel van zijn excursie, de rest behoeft een nadere verklaring.

Op zoek naar S.'s connectie met St. Marie stuiten de schrijvers natuurlijk op het kapittel van die kerk, een machtig gezelschap dat grote maatschappelijke en economische belangen behartigde. De stelling dat het „door een speling van het lot“ de Reformatie overleefde (136) klinkt wat al te romantisch. De kapittels bleven bestaan dank zij een geleidelijke maar doelbe-

wust uitgevoerde secularisatie van deze in oorsprong kerkelijke instellingen en wel met het oog op de naaste kerkelijke goederen, die immers ook na de Reformatie verantwoord dienden te worden beheerd. De belangrijkste Utrechtse families hadden bij dat voortbestaan grote belangen en ze hebben er dan ook alles aan gedaan om het lot een handje te helpen. Het voortbestaan ervan was dus niet zo dwaas en doeleloos (138) als het hier wordt voorgesteld. Een andere kleinigheid is dat de uitdrukking „apostolisch vicaris van Utrecht“ (141) niet deugt en kerkhistorisch en kanoniek-rechtelijk zelfs een *contradictio in terminis* inhoudt. Ook heeft nooit iemand ooit ergens „de melk van de H. Maagd“ *aanbeden* (984). In deze en andere details blijken de auteurs de kerkhistorische *Sitz im Leben* van hun held onvoldoende te kennen, wat te meer zaak was omdat ze hem van zijn „calvinistische“ image hebben willen ontdoen.

Terug naar Utrecht. Ten tijde van Saenredams bezoek was deken van het Maria-kapittel Willem van der Nijholt, die, min of meer in het geheim, katholiek moet zijn geweest. Saenredam moet over zekere institutionele banden met dit kapittel hebben beschikt, maar welke die zijn kon door de schrijvers niet worden achterhaald. Wel wordt een Constantijn Huygens-connectie aan het licht gebracht en geadstrueerd. Ten tijde van Saenredams Utrechtse logeerpartij heerste er in de stad een pestepidemie, die eind augustus met ongeveer 250 doden per week haar hoogtepunt bereikte.

In Haarlem heerste de gevreesde ziekte eveneens, maar daar liep het aantal slachtoffers in de loop van oktober 1636 plotseling snel terug. Dat was het ogenblik waarop de kunstenaar besloot huiswaarts te keren. De auteurs houden er rekening mee dat een ander S.'s tweede werkperiode in de stad Utrecht verklaart: het trekken van kerk naar kerk om er tekeningen te maken voor schilderijen die niemand bij hem had besteld. De beide schrijvers concluderen dat de Utrechtse maanden in artistiek opzicht voor Saenredam de meest intensieve periode van zijn leven zijn geweest en dat ze ook psychisch als een zware last

op hem hebben gedrukt vanwege de omstandigheden zowel in Utrecht als in zijn woonstad Haarlem.

Voor de kunsthistorische aspecten met betrekking tot Utrecht is dit werk van Schwarz en Bok van grote betekenis. In andere besprekingen zijn andere kwaliteiten van dit werk geroemd zoals de „totaalaanpak” door een kunsthistoricus en een economisch historicus, en de ontcalvinisering van het beeld dat van de schilder en zijn kerkinterieurs vrij algemeen bestond. Daar komt bij dat alle van S. bekende werken zijn afgebeeld, de schilderijen op prachtige, pagina-grote reproducties. Een in veel opzichten rijk werk, dat voorlopig op allerlei punten een laatste woord spreekt al wordt op een aantal vragen geen antwoord gegeven.

Het Rotterdamse museum Boymans-van Beuningen exposeerde in 1987 het gerestaureerde schilderij dat Saenredam maakte van het Gezicht op de Mariaplaats te Utrecht. Bij die gelegenheid is het werk van alle kanten onderzocht en bestudeerd. Een klein boekje dat de titel van het schilderij draagt en dat met zorg is uitgevoerd, doet daarvan verslag.

Het interessante is dat S.'s standpunt op de Mariaplaats met de beide torens van Dom en Buurkerk ook nog op dit moment voor de schilder zelf herkenbaar zou zijn.

v. S.

Donkersloot-de Vrij, Marijke. Historische plattegronden van Nederlandse steden, deel 3, Utrecht. Alphen aan den Rijn, Uitgeversmaatschappij Canaletto, 1990. 20 blz., 21 kaarten op 31 losse bladen, deels in kleur. ISBN 90 6469 647 0. Prijs f 125,-.

Je zou denken dat de kaarten van Utrecht nu wel voldoende gepubliceerd waren. Een eerste uitgebreid overzicht werd in 1988 gegeven in het boek „De ideale stad, ideaalplannen voor de stad Utrecht 1664-1988”. Nadeel van dit overzicht was dat de kaarten wel erg klein werden weergegeven.

Het meest complete overzicht geeft Marijke Donkersloot in „Kaarten van Utrecht”, waarin eveneens de kaarten op kleinere schaal dan de originele worden weergegeven. De meest optimale mogelijkheid de kaarten te bestuderen en onderling te vergelijken bood natuurlijk de tentoonstelling „Utrecht in kaart gebracht” die van 3 februari tot 18 maart in het Centraal Museum te zien was. Hier waren achtenzeventig plattegronden in het echt te zien.

Het kaartboek dat tegelijkertijd met de tentoonstelling het licht zag is een prachtige vervanging voor de originele kaarten. Een aantal van de belangrijkste plattegronden en aanzichten is op schaal of met een verkleining gereproduceerd. Vijf ervan zijn in kleur gecopieerd. De korte beschrijving van de kaarten is verzorgd door Marijke Donkersloot.

De datering van de kaart van Van Deventer blijft nog steeds onduidelijk. Algemeen wordt aangenomen dat de plattegronden van steden in Nederland door Van Deventer voor 1665 gemaakt zijn. Het afbeelden van het Apostelgasthuis dat in 1669 gebouwd zou zijn maakt een latere datering aannemelijk. Overigens

vermeldt mevrouw Donkersloot niet de afwezigheid van de Sint Jansbrug over de Oudegracht.

Het is jammer dat voor de reproductie van „'t Concept vande plat grondinghe afbeeldingh des oude en niwe stad Utrecht. Anno 1664” van Hugo Ruys de kopergravure van Herman Specht is gebruikt en niet de handschriftkaart in kleur van Hugo Ruys, waarop een veelheid van topografische gegevens voorkomt die in 1664 nog bestonden, maar niet op de kopergravure zijn afgebeeld.

In 1983 werd bij de bespreking van de Historische Stedenatlas van Nederland, aflevering 2, Amersfoort (zie MOU 1983, blz. 185) vermeld dat ook Utrecht in deze reeks aan de orde zou komen. De Historische Stedenatlas is een initiatief van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis.

Opmerkelijk in deze atlas is het weergeven van een aantal kaarten op één schaal; in het geval van Amersfoort werd Van Deventer zowel als het kadastrale minuutplan van 1824 op schaal 1 : 5000 afgebeeld. De kadasterkaart is tevens op transparant papier afgedrukt. Hierdoor is de vergelijking van de twee kaarten optimaal mogelijk.

Na het grote aantal publicaties over kaarten van Utrecht is het de vraag of ook de Historische Stedenatlas van Utrecht zal verschijnen. Toch zou het prettig zijn als deze atlas werd uitgegeven, ook nu de fantastische atlas van Canaletto voorhanden is.

E. M. K.

Drs. Barbara M. Laan, Rietveld Route Utrecht. Fietsroute in de Gemeente Utrecht, Zeist en De Bilt langs gebouwen van G. Th. Rietveld. (Dienst Volkshuisvesting Gemeente Utrecht, afdeling Bouwbeheer sector Monumenten 1990.)

32 p., ill. en 2 plattegronden. ISBN 90 73448 01 8, prijs f 10,00.

Voor wie eens een leuke fietstocht wil maken is er een interessante route verschenen. De Dienst Volkshuisvesting van de Gemeente Utrecht heeft een boekje met twee fietstochten uitgegeven langs gebouwen en complexen van de beroemde architect Gerrit Rietveld. In dit boekje vindt u twee fietskaarten en beschrijving van de routes. De ene route blijft in de Gemeente Utrecht, de andere gaat langs negen huizen in de Gemeenten Zeist en De Bilt.

Van ieder pand is een beschrijving en een afbeelding in zwart/wit of kleur opgenomen. De route langs de gebouwen heeft zoveel mogelijk een chronologische volgorde zodat de fietser een goed overzicht krijgt van Rietvelds werk. De routes duren elk ca. 2½ uur. Het boekje heeft een handzaam formaat. Jammer is alleen dat de plattegronden te klein zijn afgedrukt. Met een stadsplattegrond of een fietskaart van de omgeving is er wel uit te komen. Naast de Nederlandse versie is er ook een Engelse vertaling beschikbaar. Het boekje is verkrijgbaar bij de boekhandel en de VVV's van Utrecht, Zeist en De Bilt en bij het Gemeentelijk Informatiecentrum in Utrecht (Vredenburg 90).

J. H.

Ton Schreutelkamp, *Een keurige burgerstraat. Herinneringen aan een katholieke jeugd. Amsterdam, Uitgeverij Wildeboer, 1990. 200 blz. ISBN 90 70 661 41 1. Prijs f 29,50.*

Met herinneringen aan een Utrechtse jeugd zijn wij niet rijk gezegend. Ton Schreutelkamp (1920) noemt op de titelpagina zijn boek uitdrukkelijk 'n roman en op de achterflap heet het zelfs zijn „debuutroman“. Die aanduiding is misleidend, want het verhaal over de jongensjaren in „een keurige burgerstraat“ bevat de memoires van de schrijver die zichzelf tot een hoofdfiguur maakt, maar wel zijn eigen voornaam houdt. Op de omslag is een fotootje te zien waarop de aankomende auteur met een aantal buurkinderen poseert in de Bilderdijkstraat-hoek Van Limburg Brouwerstraat, een ontroerend plaatje, ik denk uit 1927 of 1928. De Bilderdijkstraat is de straat van de titel. Ze bevond zich in het toenmalige uitbreidingsplan Nieuw Engeland, nu een buurt met een grote concentratie buitenlanders. De geografie van deze wijk aan de westkant van de stad wordt minutieus weergegeven, het sociale klimaat ervan wordt realistisch geschetst, de godsdienstige atmosfeer hier en daar knap getypeerd, kortom: alles is voor tijd- en buurtgenoten tot in onderdelen herkenbaar. Het enige punt waar onze schrijver consequent veranderingen heeft doorgevoerd zijn de persoonsnamen. Maar daar is de invul oefening voor enigszins ingewijden een fluitje van 'n cent. Hoofdonderwijzer Swieten van de school aan de Malakkastraat heette eigenlijk Swüste, de kapelaan die er katechismus kwam geven („Reuring“) heette Reuling, Duinmeijer is Duynstee, de familie Lutters is in het echt Lutterman en er is ook al niet veel onderzoek voor nodig om vast te kunnen stellen dat met „een grote textielzaak in de Kanaalstraat“ die van Snijders bedoeld is.

De camouflage van individuele personen door het gebruik van pseudonymen doet gekunsteld aan en leidt in een enkel geval zelfs tot een soort geschiedvervalsing. In hoofdstuk III figureert de „dikke zakenman“ Dirk Dreun, de r.k.-variant van de kapitalistische uitbouter zoals die in de *Notenkraker* door Albert Hahn werd getekend. Deze onsympathieke ondernemer, een man die overal waar hij maar kans zag „de katholieke zaak“ begunstigde, naar hier blijkt ten koste van zijn werknemers, heeft alle trekken van Jan Jongerius, de welbekende garagehouder aan de Leidseweg. S. voert hem op als kerkmeester in zijn eigen parochie, de Goede Raad, in werkelijkheid hoorde hij bij de Antonius aan de Kanaalstraat thuis. Van augustus 1929 tot april 1941 was hij er kerkmeester.

Literair zal dit werk geen diepe sporen nalaten en de Maarten 't Hart van het katholieke volksdeel zal deze schrijver niet worden. Ook de thema's van de nette armoede in de crisistijd en die van het roomse jeugdeleed van onkuisheid met de bijbehorende dreigementen van hel en verdoemenis zijn niet erg opzienbarend meer sinds we *Uit het rijke Roomsche leven, de Taaie rooie rakkers* en al hun opvolgers hebben gelezen. Het leuke van dit boekje schuilt in de schets van de buurt rond het Schimmelplein, de Kanaalstraat en de Vleu-

tenseweg in de jaren tussen 1920 en 1940. En in de beschrijving van typisch Utrechtse trekjes in de toen door niemand ter discussie gestelde standsverschillen.

v. S.

Hoort de Randstad nu wel of niet bij Utrecht?

Ko Jacobs, Ludger Smit (red.). *De ideale stad, ideaalplannen voor de stad Utrecht 1664-1988. Utrecht, Centraal Museum, 1988. 172 blz., geill. Prijs f ??*

Welke zich zelf respecterende gemeente heeft nu niet een ontwikkelingsplan dat een half miljard moet kosten? Ook Utrecht realiseert zich dat terdege. Een reeks grote bouwplannen dient zich hedentendage aan: de bebouwing van het voormalige AZU-terrein, sloop en nieuwbouw ter plaatse van de Hojelkazerne, bebouwing van de Papenpolder bij het kruispunt Oudenrijn en bebouwing van Overvecht noordoost langs de Gageldijk. Het Utrecht City Project is echter zeker de klapper in de reeks.

Elk van de respectievelijke plannen heeft zijn prijs: een brug over de Catharijnesingel, sloop van een monumentaal kazernesgebouw, belemmering van het zicht op de Domtoren door horizonvervuiling, het vernietigen van een nog gaaf en authentiek middeleeuws verkavelingspatroon in een middeleeuwse veenontginning en de volledige overkluising van wat dan wel een autoweg geworden is, maar nog wel als voormalig singeltraject is te herkennen. Ook een reeds langer bestaand project, de Uithof, eist alsnog zijn tol: de sneltram door de binnenstad. Werd er tien jaar geleden dan niet gekozen voor het niet aanleggen van een tram door de binnenstad?

Nieuw is het dromen van een „ideale“ stad allerm minst. In het Centraal Museum werd in 1988 ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan een tentoonstelling ingericht met als titel „De ideale stad“. Naar aanleiding van de tentoonstelling verscheen een boek onder dezelfde titel. De bekende reeks namen en projecten Moreelse, Meyster, Asch van Wijck/Zocher, Honderd Stratenplan, Nieuwenhuis en Berlage/Holsboer, Hoog Catharijne en de verschillende nieuwbouwwijken komen aan de orde.

Juliette Roding beschrijft wat de 17de-eeuwse burger van Utrecht te wachten stond wanneer verschillende plannen tot uitvoering gekomen waren. Zij zet vier plannen van respectievelijk Paulus en Hendrick Moreelse, H. Ruysch en Everard Meyster op een rij. Elk plan heeft deels, en bij Ruysch vooral, een defensief karakter met elkaar gemeen. Hoewel de schrijfster het feit dat de belangrijkste stadsuitbreiding aan de westkant van de stad werd gesitueerd als overeenkomst van de vier plannen noemt is dit slechts bij de plannen van vader en zoon Moreelse het geval. Ook zou het „focuspunt“ van de Mariakerk een overeenkomst in de plannen zijn. Dit zou als gevolg hebben dat de Mariaplaats een belangrijk plein werd, ten koste van het Vredenburg. Opmerkelijk is echter dat geen van de plannenmakers een brug over de singel bij de Mariaplaats ontwierp, zodat een relatie met de stadsuitbreiding niet gelegd werd. „In alle

plannen blijft het kerkenkruis naast de met mythen omgeven loop van de Rijn het belangrijkste archetypische gegeven, dat steeds bepalend is voor gekozen richtingen en assen". Het is niet duidelijk wat deze assen en richtingen dan wel waren. Naast het feit dat uitgangspunt van de plannen een bestaande middeleeuwse stad is geweest, is een voormalige Rijnloop geen archetypisch gegeven geweest, zeker niet de meest mythische Rijnloop die Ludger Smit in de inleiding optekent: de rivier stroomde nooit als Rijn door de tegenwoordige Oudegracht van zuid naar noord. Als directe opvolger van de 17de-eeuwse uitbreidingsplannen beschrijft Peter Karstkarel het „ideaalplan Van Asch van Wijck" uit 1827. Hij geeft een gedetailleerd inzicht in de ontwerpen van Zocher, die de stad een ander aanzicht zouden geven na de ontmanteling van de middeleeuwse stadsmuren. Hoewel de plannen slechts deels zijn uitgevoerd, hebben ze toch een stempel gedrukt op de rand van de oude stad. Ludger Smit onderstreept het voorbeeld dat Hendrick Moreelse is geweest voor Van Asch van Wijck. Dat hij als Burgemeester voor het eerst na Paulus Moreelse in 1842 een reglement op het bouwen ontwierp is echter niet waar gezien de verordeningen van 1646, 1656, 1675 en 1824, die mede ten grondslag lagen aan het reglement van 1838.

Ko Jacobs slaat met de „ordering van een gezonde groei" de brug naar de grootschalige veranderingen die in de 20ste eeuw plaatsvinden. Deze lijn wordt voortgezet door Rob Dettingmeijer, die in zijn conclusie de discrepantie tussen de voorstanders van stedsbouw met het „grote gebaar" en aan de aanhangers van de „compacte geruiststellende stad" aan de orde stelt, die in de tijd van inspraak en medezeggenschap steeds duidelijker wordt. Nu, in 1990 lijkt er een nieuwe vorm van inspraak te ontstaan: de politiek deelt op een inspraakavond slechts mee wat er gaat gebeuren; de tram komt er toch wel.

In „het rad van Rietveld" doet Jan de Heer uit de doeken welke invloed Rietveld op de Utrechtse stedsbouw heeft gehad.

Het laatste hoofdstuk, „synopsis van de groei" geeft aan de hand van een reeks stadsplattegronden de stand van ontwikkeling van de stad weer van 1541 tot 1988. Helaas is de schaal van afbeelding zodanig dat de tekst volstrekt onmisbaar is geworden en een beroep gedaan wordt op de ruimtelijke verbeelding van de lezer.

E. M. K.

Beenakker, J. J. J. M. Historische geografie: landschap en nederzetting. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis, deel 3. Zutphen, De Walburg Pers, 1989. 56 blz. ISBN 90 6011 672 0. Prijs f 15,-.

Historisch geografisch onderzoek is heden ten dage van groot belang, nu er in steeds hoger tempo nog vrijwel ongeschonden oude cultuurgronden worden herverkaveld of stedelijk ontwikkeld. De oude stadskernen die tot in het begin van deze eeuw nog in een landelijke omgeving lagen, die tot aan de voormalige stadswallen reikte hebben nu vrijwel geen relatie

meer met het landschap waarin zij zijn ontstaan. Landwegen, rivierlopen, oeverwallen worden door grootschalige ontwikkelingen losgekoppeld van de tegenhangers binnen de oude stad. Niet alleen is het van belang om de historisch-geografische informatie vast te leggen voordat het verdwijnt, maar ook is het onderzoek noodzakelijk om randvoorwaarden op te stellen voor een homogene ontwikkeling, die de relatie stad en land in stand houden.

In tegenstelling tot deel 4 van de reeks cahiers: „Stadsgeschiedenis" van P. Kooij, geeft het deel „Historische geografie: landschap en nederzetting" van Beenakker de lezer een aantal duidelijke richtlijnen voor het opzetten van een onderzoek naar landschappelijke en stedelijke ontwikkelingen. Kort en bondig wordt uiteengezet welke bronnen en methoden kunnen worden toegepast voor het doen van historisch geografisch onderzoek.

Duidelijk wordt gemaakt welke archiefbronnen informatie voor de onderzoeker kunnen bevatten. Ook worden de verschillende soorten kaartmateriaal, zoals historische plattegronden, bodemkaarten en kadastrale kaarten met hun voor- en nadelen beschreven. Het veldwerk, het onderzoek buiten, neemt een prominente plaats in in de werkzaamheden van de historisch geograaf.

In relatie met de bibliografie die het boek bevat geeft het cahier een goede aanzet voor het opzetten en doen slagen van historisch geografisch onderzoek.

E. M. K.

Kooij, P. Stadsgeschiedenis. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis, deel 4. Zutphen, De Walburg Pers, 1989. 72 blz. ISBN 90 6011 671 2. Prijs f 15,-.

Je eigent je het begrip „stadsgeschiedenis" toe, je perkt het begrip in en je stelt zelf de regels vast, zo verwerf je een plaats in de „wetenschappelijke" wereld. Bovendien heb je het recht verworven een oordeel uit te spreken over onderzoekers die het werk niet volgens jouw regels hebben uitgevoerd. Dit nu is de achtergrond die bij het boekje Stadsgeschiedenis van de heer Kooij lijkt te zijn gehanteerd. Dat dit tot gevolg heeft dat de argeloze „lokale onderzoeker" voor wie dit boekje een handleiding zou moeten zijn zich flink bekocht kan voelen, zal toch niet de bedoeling geweest zijn.

De Cahiers gaan met name in op de periode na 1600. Deze keuze kan echter problemen geven, wanneer het jaar 1600 geen breuklijn in een ontwikkeling is. Dit blijkt overduidelijk in het boekje van Kooij.

Kooij geeft drie verschillende tradities in onderzoek naar stadsgeschiedenis: de biografische traditie, de exemplarische traditie, de urban history traditie. In de biografische traditie werden de steden als afgeronde eenheden beschouwd, de verschillende aspecten: politiek, handel, nijverheid etc. zijn dan meestal in afzonderlijke hoofdstukken beschreven, die weinig onderlinge samenhang vertonen. Hiermee is voor Kooij

de kous af, de biografische traditie behoort tot het verleden en levert alleen nog stof voor publicaties als „Ach Lieve Tijd“.

De exemplarische traditie, waar Kooij duidelijk aanhanger van is, probeert op „lokale schaal voorbeelden van ontwikkelingen en samenhangen te vinden, die als voorbeeld of bouwsteen kunnen dienen bij synthetiserende studies op een deel terrein van de geschiedwetenschap“. „Steden fungeren daarbij als een soort decor. Het gaat immers niet om een dieper inzicht in een specifieke stad“.

Opnieuw een waarde-oordeel van Kooij over andere onderzoekers die een „dieper inzicht in een specifieke stad“ wensen.

In de urban history traditie worden „verschillende aspecten van de stedelijke samenleving zoveel mogelijk in onderlinge samenhang en in ruimtelijk verband bestudeerd, terwijl ook de relaties met de buitenwereld in ruimtelijke termen gepreciseerd worden“.

De drie bovenstaande tradities bekijkend, blijkt de urban history niet anders dan een vertaling van het woord stadsgeschiedenis en het logisch voortborduren op de biografische traditie.

In deze traditie kan je dan ook werkelijk over stadsgeschiedenis spreken, een onderzoeksgebied dat tot aan de stadsontwikkelingen in de 17de eeuw bijzonder belangrijk is, en helaas slechts weinig (meer) betreden wordt. In de 19de en 20ste eeuw, wanneer de

autonome stedelijke taken steeds meer ondergeschikt worden aan die van de landelijke overheid is het minder zinnig te spreken over stadsgeschiedenis. Over die periode zijn exemplarische studies steeds meer de aangewezen weg. Dan is de term stadsgeschiedenis echter niet erg toepasselijk meer.

Kooij, die volgens de titel van zijn boekje nog steeds onder de vlag van de stadsgeschiedenis vaart gaat met name in op die 19de en 20ste eeuw, en roert slechts zijdelings de periode vanaf 1600 aan.

Het zou daarom beter geweest zijn om het boekje, dat overigens taalkundig en qua indeling weinig toegankelijk is, een andere titel te geven.

E. M. K.

GESCHIEDENISMOZAÏEK

schetsen uit de historie van stad en provincie Utrecht

Op **donderdag 20 december 1990** vinden er twee lezingen plaats over aspecten van de Utrechtse geschiedenis.

20.00 uur: Hilde Vries, De Oudmunstertrans.

De Oudmunstertrans ligt in het oudste gedeelte van de stad Utrecht. Gesproken zal worden over de begonen geschiedenis van bebouwing en bewoning.

20.45-21.00 uur: pauze

21.00 uur: Stijn Verbeeck, De Abdij Oostbroek

Ten oosten van Utrecht lag eeuwenlang de abdij Oostbroek. Van de oude sfeer is op het landgoed nog steeds iets merkbaar. In de lezing wordt ingegaan op de geschiedenis van de abdij, het leven van de monniken en de „Vita contemplativa“, het „ingekeerde leven“, waar velen, ook in onze tijd, naar op zoek zijn.

De lezingen vinden plaats in zaal 2 van het C.S.B.-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39, Utrecht. De zaal is open vanaf 19.30 uur. Introducties zijn van harte welkom.

De toegang is gratis.

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 11 - november 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65 + f 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening

56066

ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hunzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

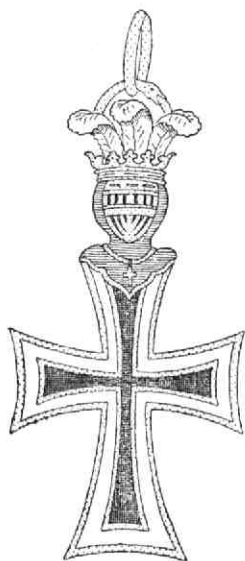
800 JAAR DUITSE ORDE

Expositie in Nürnberg

„Het Duitse Huis aan de Springweg, heeft dat iets met de oorlog van doen?“ Meer dan eens, zeker nu het Duitse Huis meer in de belangstelling staat, is die vraag me gesteld. Het antwoord is eenvoudig. Niets. In de oorlog was het Duitse Huis militair hospitaal, een functie die het gebouw al in 1811 had gekregen. Als aanduiding dat de gebouwen een ziekenhuis herbergden, waren er op de daken witte kruisen in een rode cirkel geschilderd: het teken van het Rode Kruis. Nog altijd is vaag een van die kruisen die bescherming moesten bieden bij luchtaanvallen, te zien.

Als ik dit schrijf ben ik terug van een reis naar Nürnberg waar ik de grote herdenkingsexpositie „800 Jahre Deutscher Orden“ in het Germanisches National Museum bezocht heb. Tijdens mijn verblijf in deze stad ben ik er drie keer heen geweest, zo omvangrijk was de expositie. *Gründlich* heet zo'n *Ausstellung* bij onze oosterburen.

Met de laatste oorlog blijken episoden uit de geschiedenis van de Duitse Orde wel degelijk iets te maken gehad te hebben. De boven geciteerde vraag kwam niet uit de lucht vallen. Ze was echter uiterst onzorgvuldig, zeg liever wat associatief, geformuleerd. Afdeling VII van de expositie wierp daar een verhelderend licht op. Maar om dat duidelijk te maken is het noodzakelijk eerst enkele grote lijnen te trekken door de 800-jarige historie van deze middeleeuwse stichting.

De versierselen, behorende bij het Kruis van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht. Uit: Mr. F. J. W. Fabius, *De Ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden*. 1961.

Kruistochten

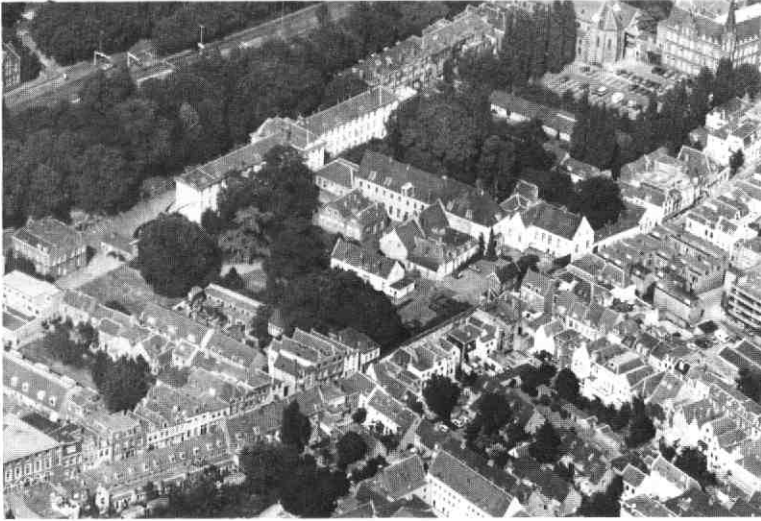
De orde stamt uit de Derde Kruistocht (1189-1193). Kooplieden uit Bremen en Lübeck stichtten in Jeruzalem in 1190 een veldhospitaal ten behoeve van ridders en pelgrims uit de Duitse gebieden. Zij waren de romaanse talen niet machtig. In hetzelfde jaar werd deze stichting overgenomen door een broederschap. Een geestelijke ridderorde vormde zich in 1198, die zoals de Tempeliers en de Johannieten die van oudere datum zijn, twee taken op zich nam. Ten eerste poogden de ridders het Heilig Land voor de christenheid te veroveren op de islamitische vorsten en ten tweede bedreef de orde *caritas* voor pelgrims en gewonden in de strijd. *Monachus et miles* heten de leden van de orde, monnik en soldaat.

Toen de kruisridders aan het einde van de 13de eeuw werden teruggedreven uit het Heilig Land, waren ze ook al uitgezwermd over Europa. Daar ontvingen zij ter liefde Gods en ter financiering van de oorlog in het Heilig Land grote schenkingen aan grond. De Duitse Orde vestigde zich o.a. aan de oostelijke grenzen van het Heilige Roomse Rijk. Is even later de strijd tegen de volgelingen van de profeet Mohammed niet meer mogelijk, er zijn nog andere heidenen die tot het christendom bekeerd kunnen worden: de bewoners van die grensgebieden, bevolkt door Pruisen, Litouwen, Polen en Russen. De orde functioneerde dus niet alleen als grenswacht. Zij trad missionerend op en veroverde eigenhandig ook stukken land op de heidenen buiten het rijk. Zo werd de Duitse Orde een staat *aan de staat* en vervolgens een staat *in de staat*. Wat in het Heilig Land mislukte, slaagde in Pruisen.

Evenals de andere geestelijke ridderorden ontvingen de ridders van de Duitse Orde in de 13de eeuw ook in onze streken landerijen en gronden. Er werd zoveel grootgrondbezit verworven, dat er een eigen balije ontstond: Utrecht. Een balije is een moedervervestiging van waaruit andere vestigingen ontstaan en bestuurd worden. In 1232 werd er een kloostergebouw buiten de wallen van de stad Utrecht opgetrokken, ongeveer ter hoogte van het thans gesloopte Academisch Ziekenhuis aan de Catharijnesingel. Na een verwoesting van dit complex in 1345 werd de vestiging verplaatst naar een terrein binnen de muren: het huidige complex tussen de Springweg, het Willemsplantsoen, de Walsteeg en de Nathanaëlspoort.

In 1410 leden de ridders van de Duitse Orde een verpletterende nederlaag tegen de Polen, de Litouwen en de Tartaren. De Duitse Orde was over het hoogtepunt van haar politieke en territoriale macht heen. In 1457 moest de orde haar hoofdzetel, slot Marienburg, aan de Polen overdragen.

De Europese banden werden losser in de tijd van de reformatie. De hoogste functionaris binnen de orde, de hoogmeester Albrecht van Brandenburg ging in 1525 over naar het protestantisme. De protestantse hoogmeester, nooit keurvorst van het Duitse Rijk, nu ook geen geestelijk rijksvorst meer, liet zich door de Poolse koning met Pruisen belenen waardoor dit gebied gesecculariseerd werd.

Het complex van het Duitse huis aan de Springweg, van-uit de lucht gezien. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, 1990.

Pruisen was voor de orde als katholieke Europese kloosterlijke instelling verloren maar de Pruisische hertogen zien we in de 18de, 19de en 20ste eeuw terug als koningen en keizers. Het vanouds hoogste ambt in de orde raakt gelieerd aan een erfelijk koningschap.

Toen de 18de eeuw op zijn einde liep werd door de daad van enkele enthousiastelingen, mensen met oog voor middeleeuwse bouwkunst, de Marienburg - het onder-tussen in verval geraakte slot van de hoogmeester - van de ondergang gered. De Marienburg werd gerestaureerd en kreeg eenzelfde rol als de Keulse Dom die tegelijkertijd werd voltooid. Met alle „pomp and circumstance“ die in de vorige eeuw rond het ridderwezen hing, werd het gerestaureerde slot - dat nu symbool wordt voor de Duitse eenheid en militaire grootheid - opnieuw in gebruik genomen. Het verleden ontmoette begeesterende belangstelling. In Pruisen ontstond als onderscheiding het IJzeren Kruis. Het zwarte kruis op het witte veld dat de kruisridders van de Orde op hun mantels droegen en dat immer in gebruik was gebleven, stond model. En de keizer van Duitsland, hoogmeester, liep voorop achter de wapperende vanen.

Evenals de Duitse geschiedvorsers kregen ook de Poolse historische interesse in de Duitse Orde. Maar zij keken heel anders tegen dezelfde historische gebeurtenissen aan. Na een periode van vreedzaam samenwonen in één rijk, ontstond halverwege de 19de eeuw het nationalisme dat tweedracht zaaide. De Polen keken anders naar 1410, de slag op de Tannenberg die de Orde verloor. De Duitse keizer Wilhelm II sprak op zijn beurt over de Duitse grenzen die door de Polen werden bedreigd. We schrijven dan 1902.

Het „Derde Rijk“ zette aan dezelfde Pools-Duitse grens de lijn van de actualisering van de historie van de Duitse Orde voort. Het IJzeren Kruis werd gecombineerd met een hakenkruis. Toen in 1939 de overwinning op Polen moest worden gevierd, werden de Duitse zegevanen plechtig teruggebracht naar . . . de Marienburg. De vepletterende nederlaag van 1410 was gewroken en de geschiedenis van de Duitse Orde geannexeerd als groot-duitse historie.

Het Utrechtse Duitse Huis aan de Springweg en de Balije in de Hofpoort hebben niets met dit alles van doen maar de vragenstellers uit het begin van mijn verhaal hoorden wel een verre echo van wat zich in 1939 afspeelde aan de Poolse grenzen.

Het verhaal is in 1945 niet afgelopen. Het loopt door. Zoals de Duitsers in de 19de en 20ste eeuw de historie annexeerden, deden de Polen dat na 1945. De Poolse partijleider Gomoelka meet zich in 1960 historische wortels aan door vergelijkingen te maken met 1410. De Oder-Neissegrens wordt met de Slag op de Tannenberg verbonden.

Wat gebeurt er buiten Pruisen? Richten we onze blik weer op de dagen van de reformatie en op het niet-Pruisische deel van de Orde. De ridders konden op den duur katholiek, luthers of calvinistisch zijn. Ook hier vinden we telkens liaisons tussen de ambtsdragers in de orde en de politieke machthebbers. Een deel van de orde leeft vol statie in de schaduw van het keizerlijk huis van de Oostenrijkse dubbelmonarchie. Hoge adel en bisschoppen bekleden dubbelfuncties.

Napoleon heft alles op. Diens bondgenoten verrijken zich net als hijzelf aan het kerkelijk bezit van de orde. Alleen in het kamp van zijn tegenstanders, bij de Habsburgse monarchie te Wenen, handhaafde zich een katholiek restant van de orde.

Utrecht

Gaat dit verhaal dat zich afspeelt in Oost-Europa en dat betrekking heeft op Pruisen, Oostenrijk, het Derde Rijk, Polen, enz. de Utrechtse vestiging van de Duitse Orde iets aan?

Er zijn twee balijen die in deze ontwikkeling een geheel eigen plaats innemen: het zojuist genoemde Wenen en Utrecht. Wenen heeft een eigen positie omdat de orde er niet seculariseerde zoals elders in Europa. Weliswaar zelden in de Donaustad telgen en keizers uit het Habsburgse Huis die het hoogmeesterschap bekleedden, maar dat nam niet weg dat de christelijke caritasbeoefening in Wenen niet geheel teloor ging. In de 19de eeuw leefde die zelfs op.

Omdat de Weense tak katholiek bleef, zien we daar priesters lid van de orde blijven. Het middeleeuwse gebruik werd gecontinueerd en bloeide onder invloed van de aandacht voor het middeleeuwse kloosterlijke verleden op. Er ontstond bijv. weer een vrouwelijke tak, zusters die in de ziekenzorg werkzaam zijn.

Utrecht heeft eveneens een eigen positie. Als we de draad weer opnemen vanaf het moment dat de Utrechtse Balije zich aan de Springweg vestigde, treffen we daar tot 1619 een geestelijke ridderorde. De leden zijn geestelijken of ridders. De laatste voeren minstens vier adelskwartieren, d.w.z. dat van een ridder de vier grootouders van adel dienen te zijn. Verder moeten de ridders uit een wettig huwelijk geboren zijn en zij moeten leven volgens hun kloosterlijke geloften. Dit laatste betekent dat zij gehoorzaamheid beloven aan hun oversten, dat zij armoede beloven hetgeen inhoudt dat zij geen persoonlijk bezit hebben, en dat zij kuis leven, d.w.z. ongehuwd blijven.

Vanaf 1619 protestantiseert de balije Utrecht. Nieuwe ridders - er zijn er dan 14 - moeten protestant zijn. Zij beheren de oude bezittingen, mogen sedert 1637 in het huwelijk treden en leven niet meer in kloosterlijke gemeenschap. De afschaffing van het celibaat komt de Utrechtse balije te staan op een verwijdering van de Duitse takken van de orde. Maar hoewel er pogingen ondernomen worden de eenheid (in verscheidenheid) te herstellen, wordt er toch niet zó zwaar getild aan de eenheid, dat de eigenheid daarvoor wordt opgeofferd. Zo nadert de Utrechtse Balije met zijn gezeten bepruikte adellijke heren, die haast erfelijk lid van het Utrechts kapittel zijn, de Franse Tijd. Napoleon heft ook hier, net als elders in de wereld, het anachronisme op.

Maar terwijl in de stad Utrecht allerlei andere opgeheven corporaties zoals de kanunnikenkapittels zich schikken in de nieuwe situatie, weet de Utrechtse Balije wat talmen is. Die Napoleon maakt het misschien niet zo lang, luidt de speculatie van de ridders. De geschiedenis geeft ze gelijk. Nauwelijks is Napoleon van het Europese toneel verdwenen, of de Ridderlijke Duitse Orde Balije Utrecht herleeft. Niet geheel identiek aan de situatie van vóór Napoleon. De koning krijgt een vinger in de pap. Hij bekrachtigt de benoemingen van nieuwe ridders. In feite oefent koning Willem I dus het recht uit dat de Duitsmeester vanouds uitoefende doch dat door de reformatie en de afzwering

van de koning van Spanje naar de Staten van Utrecht was verhuisd. Zonder die titel te dragen en zonder deel uit te maken van het Utrechtse kapittel wordt het staatshoofd dus een soort Duitsmeester. Deze situatie bestaat nog altijd.

In zijn ontwikkeling verschilt de Nederlandse tak fundamenteel van de Duitse vestigingen. De Utrechtse vestiging werd nooit een politieke macht. Zij had nimmer territoriale ambities en behield als doelstelling de christelijke caritas. De expositie besteedde dan ook een eigen hoofdstuk aan Utrecht. Wat zich in onze stad afspeelde was zo interessant en zo visueel aantrekkelijk, dat de duizenden bezoekers, die op deze historische expositie afkwamen, over Utrecht het nodige te horen en uit Utrecht het nodige te zien kregen. Het gebouw van de Balije in de Hofpoort, leverde een belangrijk bruikleen: een commandeurspaneel vertegenwoordigde de unieke reeks commandeursportretten die in het kapittelhuis te zien is. Er waren meubelen, voorwerpen die ter kapittelvergadering werden gebruikt, prenten, kostuums en archiefstukken uit het rijke orde-archief.

Duitse Huis

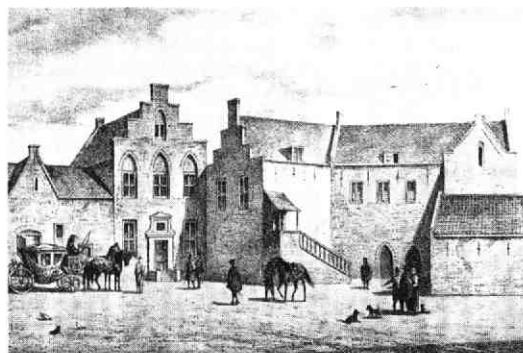
Utrecht bezit, naast wat zich in de Hofpoort bevindt, nog het oude gebouw van de Orde: het Duitse Huis. Op bevel van koning Lodewijk Napoleon moest de Balije het in 1808 voor f 5.000, - van de hand doen omdat de koning van Holland er zijn rijksgeneeskundig hospitaal in wilde onderbrengen. De ridders verhuisden voor enkele jaren naar een pand in Den Haag, maar sedert 1836 betrokken zij het gebouw aan de Hofpoort, nadat een plan voor een behuizing aan Achter Sint Pieter, ontworpen door de Utrechtse architect Christiaan Kramm in 1835 in neogotische stijl, niet werd uitgevoerd. Daar zetelt nog immer de Balije. In een schitterend ingerichte kapittelzaal wordt vergaderd.

Maar de stad Utrecht heeft in zijn oude centrum nog altijd dat gebouw uit 1345 staan, compleet met kloosterterrein. Dat is een uniek bezit. Er zijn in West-Europa wel meer balijen of commanderijen bewaard gebleven, maar heel veel van deze gebouwen hebben in de tijd van de barok en de roccoco een volledige gedaanteverwisseling ondergaan naar de smaak van de bewoners van de ordegebouwen. En de Marienburg bijv. is op een romantische wijze gerestaureerd, zelfs meerdere malen. Maar in Utrecht is er eigenlijk nooit veel gebeurd met de kloostergebouwen van de ridders van de Duitse Orde. Het oudste middeleeuwse gebouw, een mooi voorbeeld van een niet-militaire vestiging, is een paar keer verbouwd; maar het is vooral verwaarloosd. Het is nooit gebombardeerd zoals zovele van deze monumenten in Duitsland. Na de bezichtiging van de tentoonstelling *800 Jahre Deutscher Orden* in Nürnberg blijkt dat Utrechtse Duitse Huis een nog grotere schat is dan ik al verwachtte. De expositie onderstreepte wat op diverse plaatsen al gezegd is en wordt. Dat Utrechtse Duitse Huis is een uniek en kostbaar monument, zeker van nationaal belang, maar wellicht zelfs van internationaal belang.

Dat verdient een goede restauratie en een passende nieuwe bestemming.

Utrecht
Hasebroekstraat 48

Casper Staal

Het voormalige hoofdhuis van de Balije van Utrecht aan de Springweg. Uit: Mr. F. J. W. Fabius, *De Ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden*. 1961.

HET EERSTE STATION VAN DE STAATSSPOORWEGEN IN UTRECHT

De plaats waar zich nu het nieuwe kantoorgebouw van de Nederlandse Spoorwegen bevindt, (het zogenoemde H.G.B. vier) heeft een opmerkelijk verleden. Tussen 1938 en 1985 was hier het spoorwegpostkantoor gevestigd. Voor die tijd trof men er de oudste tunnel aan die in Utrecht onder een spoorlijn door liep. Deze tunnel liep naar de plaats waar de basis werd gelegd voor de huidige N.S., n.l. het éérste station van de toenmalige Staatsspoorwegen in Utrecht. Het verhaal van deze tunnel en dit station geeft een goed beeld van de manier van denken over dienstverlening aan het publiek bij „het spoor” toen.

Voordat de staat spoorwegen ging beheren, hadden al diverse particuliere maatschappijen, zoals de Hollandse IJzeren Spoorwegmaatschappij en de Nederlandsche Rijnspoorweg Maatschappij, spoorlijnen aangelegd. Deze spoorlijnen bevonden zich echter voornamelijk in de dichtbevolkte streken van ons land.

Om ook de dunbevolkte streken van ons land van spoorlijnen te voorzien, besloot het ministerie Van Hall in 1860 dat ook de staat spoorwegen zou gaan aanleggen. Hierbij dacht men vooral aan die lijnen die niet zo snel winst zouden gaan opleveren, zoals de lijn Utrecht-Den Bosch. Deze spoorlijn omvatte, wat men toen noemde, het „achtste wereldwonder”: de spoorbrug over de Lek bij Culemborg. Deze brug had een voor die tijd ongelofelijke overspanning van maar liefst 153,5 meter. De brug had dan ook in die tijd de naam „langste spoorbrug van de wereld”.

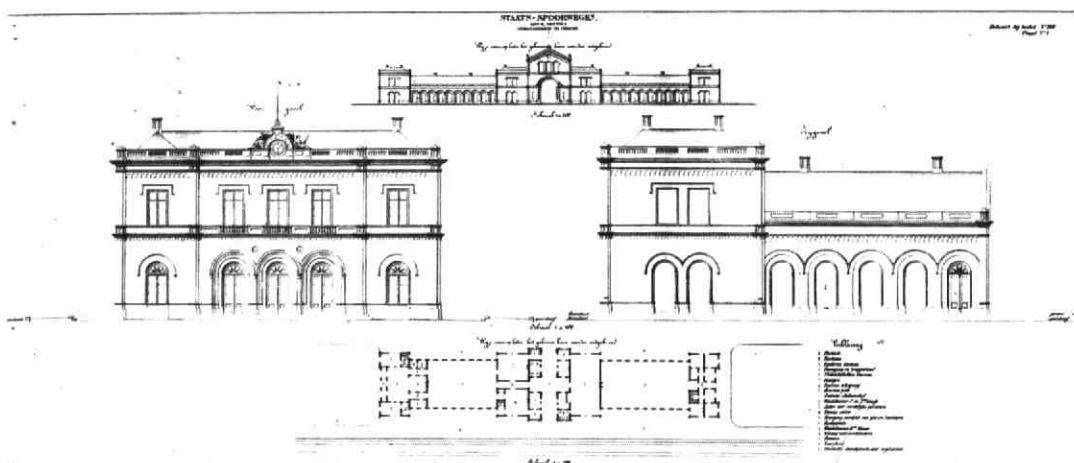
De aanleg van spoorwegen door de staat was een geduchte klap voor de particuliere maatschappijen, zoals de NRS en de HIJS. Zij zouden voortaan moeten gaan concurreren met een machtig lichaam. Het is

dan ook begrijpelijk dat door deze maatschappijen de treinen van de staat beschouwd werden als „besmette voorwerpen”.

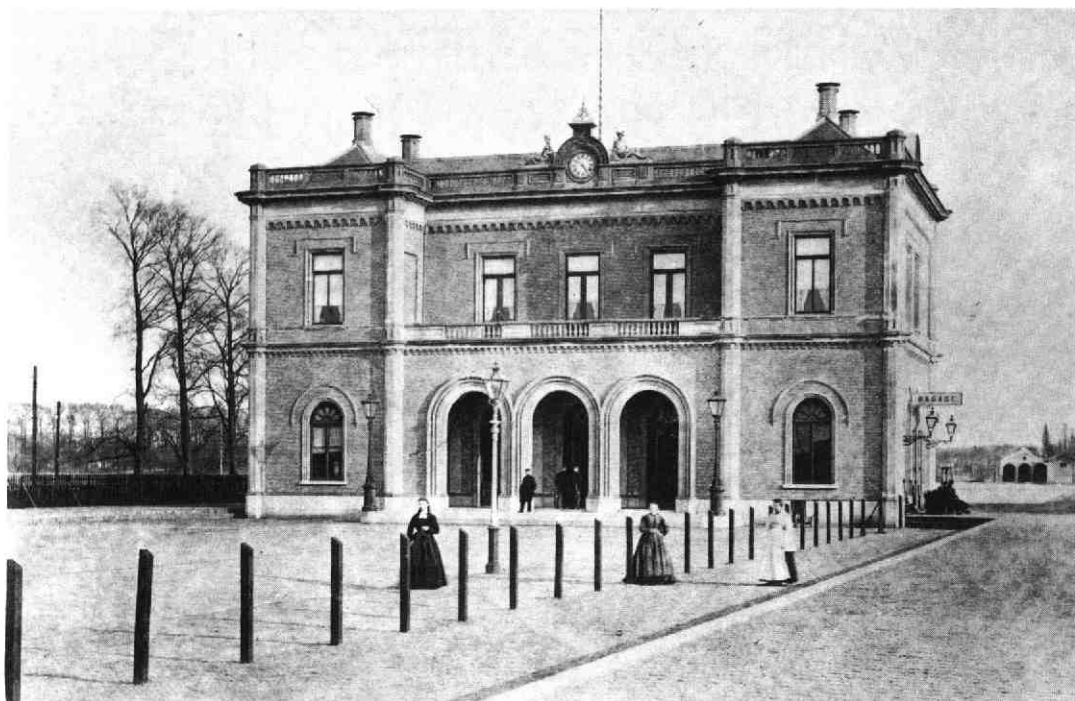
In 1862 begon men in ons land met het bouwen van stations volgens standaardontwerpen. De commissie voor de Staatsspoorwegen ging uit van vier klassen. Van het type 1ste klasse (het grootste) bestonden drie uitvoeringen, te weten van de eerste, tweede en derde soort. Daarnaast had de commissie een indeling ontworpen van de plaatsen, gerangschikt naar type. Utrecht werd mede in verband met haar centrale ligging ingedeeld bij de eerste klasse, tweede soort en kreeg daarom een station met overdekte spoorbaan. Dezelfde indeling gold voor Groningen en Rotterdam.

De ingenieurs, die de stationsgebouwen ontwierpen, schreven hierover aan de Commissie voor de staatsspoorwegen: „Wij hebben hierbij op te merken dat bij al de ontwerpen streng vermeden is alle ornamentiek en er alleen naar gestreefd is geworden door den vorm van het gebouw het vereischte karakter aan den zaak te geven. Alle weelde is daarbij geheel op zijde gezet; bij eene behoorlijke inrigting wenschte men het doel te bereiken om het reizen voor het publiek zo gemakkelijk mogelijk te maken. Dat gemak vermeenen wij te moeten zoeken in het overdekken zooveel mogelijk van de beweging van reizigers en hunne goederen, zoowel bij het komen naar de treinen, als bij het verlaten der treinen en het station. Zelfs bij een station vierde klasse (een halte H.B.) is dat beginsel gedeeltelijk doorgevoerd”.

Omdat de regering en de NRS niet tot overeenstemming konden komen over een gemeenschappelijk station in Utrecht, werd in 1863 besloten tot het bou-

Plattegrond en opstanden van het stationsgebouw van de Staatsspoorwegen, 1866. GAU Top.-Hist. Atlas TA V 5.35 (A)

Gezicht op het station van de Staatsspoorwegen, ca. 1870. GAU Top.-Hist. Atlas TA V 5.36

wen van een eigen station voor de Staatsspoorwegen.

De Staat koos in 1866 uit 2 ontwerpen. Het niet uitgevoerde ontwerp bestond uit een hoog middengebouw waarin onder meer een „salon voor vorstelijke personen“, een „damessalon“ en een restauratiezaal waren ondergebracht. In het midden van dit gebouw was een grote en zeer hoge doorgang aangebracht, die men als een herinnering aan de stadspoort van Utrecht zou kunnen beschouwen. Deze doorgang was met een glazen lantaarn overdekt en diende als verbinding met de perrons. De linker vleugel bevatte de wachtkamer 1ste en 2de klasse en de rechter vleugel de wachtkamer 3de klasse. Ten slotte bevond zich aan de uiteinden van de vleugels een hoog eindgebouw die diende als ontvangst- en woonruimte.

Het wél uitgevoerde ontwerp bestond uit een hoog gebouw met een middendeel en twee iets naar voren staande einddelen. Daartussen (dus voor het middendeel) bevond zich een laag gedeelte, dat drie grote gekoppelde rondboogdeuren bevatte. De toegang werd daardoor duidelijk aangegeven. Ook de overige deuren en vensters van de bagage grond hadden een rondboog. Boven de deuren bevond zich een balustrade die het tot de woning behorende terras aan de straatzijde afsloot. Langs het gehele gebouw was een omgaande balustrade aangebracht die midden boven de toegang werd onderbroken door een uurwerk, dat o.a. versierd was met een soort palmtak; rechts hiervan bevond zich de beeltenis van een vrouw met een Mercurius-staf. De ingang liep via een bordes en een poortvormige opening naar een portiek, die toegang

gaf tot de vestibule. Hierin was o.a. het plaatskaartenkantoor gesitueerd.

Het eerste station van de staatsspoorwegen in Utrecht werd op 1 november 1868 in gebruik genomen. Men kon het vanuit de stad bereiken via de Willemsbrug (deze brug werd in de volksmond „Polkientje“ genoemd naar de burgermeester van Utrecht, Kien en de gouverneur van de provincie Utrecht, Van der Pol). Op het terrein van de staatsspoorwegen kwamen een stationsgebouw, een locomotiefloods en een rijtuigloods.

Het stationsgebouw was vanaf de Catharijnesingel bereikbaar via Puntenburg (waar nu het H.G.B. I. staat) en een tunnel onder de NRS-lijn door. Men moest een omweg maken om van het SS-station naar het NRS-station te komen.

De staatsspoorwegen besloten in 1869 om haar hoofdzetel van Den Haag naar Utrecht te verplaatsen en zij vestigden zich in 1871 in het eerste administratiegebouw aan de Moreelselaan. In datzelfde jaar ontstonden er bezwaren tegen het ontbreken van een gemeenschappelijk station voor alle te Utrecht samenkomende lijnen. De reizigers ondervonden daarvan het grootste ongemak, terwijl ook het goederenvervoer ernstig belemmerd werd. De onhoudbaarheid van de toestand bleek zo groot dat de NRS en de SS in 1871 een overeenkomst sloten „waarbij het medegebruik van het Rhijn-spoorstation voor den dienst van reizigers, bagage en bestelgoederen, benevens het doorgaand verkeer, werd geregeld“. Het SS-station bleef daarna alleen voor het goederenvervoer en „den inwendigen dienst“ in gebruik.

Gezicht op de tunneldoorgang „Uit en In“ vanuit het noordoosten; links een gedeelte van de school aan de Laan van Puntenburg, 1935. GAU Top.-Hist. Atlas TA Uit en In, 1935.

Het staatsspoorweggebouw, dat achter de spoorweg naar Arnhem lag, bevond zich op een ongunstige plek, „een dood uithoekje van onze stad“. Het was voor de doorgaande reizigers nogal bezwaarlijk om met veel bagage van het ene station naar het andere te moeten lopen. In oktober 1874 verklaarden de Staatsspoorwegen dan ook „dat de dienst voor vervoer van personen, bagage en bestelgoederen op het station van de staatsspoorwegen te Utrecht met 1 november eerstkomende geheel wordt opgeheven, om vandaar te worden overgebracht deels naar het station van den Nederlandschen Rhijnspoorwegmaatschappij, deels naar dat van den Oosterspoorweg in de Maliebaan“. Het voormalig stationsgebouw van de S.S. dat ook wel „Lijngebouw“ werd genoemd, deed nog een tijd lang dienst als magazijn voor verbruiksartikelen, drukwerken enz. en als laboratorium van de keuringsdienst. Het perron werd soms nog gebruikt als er extra treinen werden ingezet. Tenslotte brandde het gebouw in december 1944 uit.

Omdat men de reizigers die naar het stationsgebouw gingen niet voor een overweg wilde laten wachten, legde men onder de spoorbaan naar Arnhem een tunnel aan die toegang verleende tot het station van de Staatsspoorwegen. Het was een betrekkelijk eenvoudige tunnel met een nauwe rijweg en een smal voetpad aan weerszijden. Om het verkeer in de tunnel rechts te laten houden, werd er aan beide kanten van

de tunnel boven de rijweg links het woord „Uit“ en rechts het woord „In“ aangebracht. Voor de Utrechters heette deze onderdoorgang dan ook snel „Uit en In“. Nadat het Staatsspoorgebouw in 1874 voor reizigersvervoer gesloten werd, deed de tunnel geen dienst meer en lag hij er dan ook wat doelloos bij. In 1928 echter werd voor de voetgangers de mogelijkheid geopend om van de Mineurslaan te lopen over het terrein van de toen niet meer gebruikte Damlustkazerne, via de overweg en door de tunnel „Uit en In“ naar de administratiegebouwen van de Spoorwegen.

Voor de spoorwegambtenaren, die niet langer via de Leidse Weg naar hun kantoor hoefden te lopen, betekende deze kortere weg een besparing van enkele minuten. Tevens was de tunnel een ideale speelplaats voor de leerlingen van de scholen aan de Laan van Puntenburg. In 1935 werd de spoorbaan verhoogd en sloot men de tunnel „Uit en In“ af. Op de plek van de tunnel werd het spoorwegpostkantoor gebouwd, dat op 16 juli 1938 in gebruik werd genomen. Nadat de N.S. dit gebouw in 1985 hadden verlaten, werd er besloten om op deze plaats het nieuwe Hoofdgebouw Vier te bouwen. Het is nu moeilijk voorstelbaar dat meer dan 100 jaar geleden op deze plek klanten van de spoorwegen zich via een tunnel konden begeven naar het 1ste stationsgebouw van de spoorwegen.

Utrecht
Nachtgaelstraat 35

H. Boomsma

UTRECHTSE PREEKSTOEL PER ABUÏS IN AMERIKAANS PELLA

De naam van ds. H. P. Scholte¹⁾ zal altijd aan de geschiedenis van de Afscheiding te Utrecht blijven verbonden. Allereerst omdat hij op 18 december 1835 de Christelijke Afscheiden gemeente te Utrecht institueerde. Zonder ooit een afzonderlijk beroep van deze gemeente aan te nemen, was hij hier vanaf 1837 een decennium lang feitelijk haar predikant. In de loop der tijd deden zich echter verschillende geschillen binnen de Utrechtse gemeente voor. Allereerst ten aanzien van zijn visie op doop en verbond in de prediking en zijn toepassing van de tucht. Het jaar daarop leidde zijn bemoeienis met het beroepen van ds. S. van Velzen²⁾ door de destijds door hem in 1835 geïnstitueerde Christelijke Afscheiden Gemeente te Amsterdam tot een splitsing binnen de Utrechtse kerkeraad. Een aantal ambtsdragers scheidde zich onder leiding van ouderling E. Takken af. Vanaf die tijd kende men de groep-Scholte (Scholtianen) en de groep-Takken (Takkianen). Deze zouden zich na Scholte's vertrek op 21 september 1849 herenigen. Doordat Scholte geen gehoor gaf aan de oproep van de Synode van de Christelijk Afscheidene Gereformeerde Kerk van 1840 om zijn ongelijk te erkennen werd hij officieel geschorst en vervreemde hij van zijn vroegere vriend ds. H. de Cock³⁾ en van de hoofdstroom van de Afscheiding.

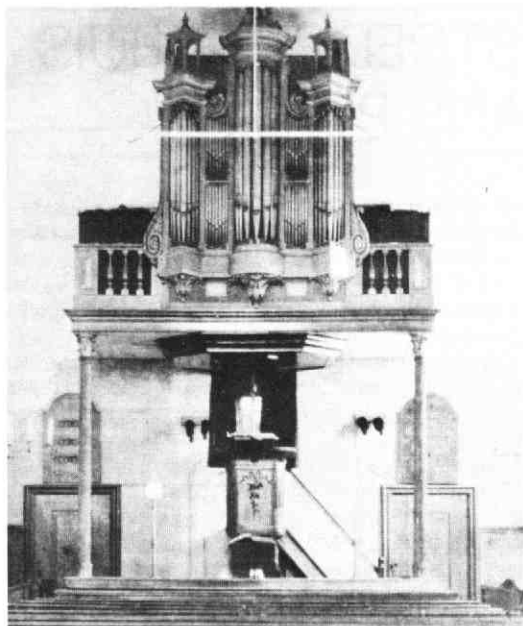
In 1846 besloot ds. A. C. van Raalte⁴⁾ met een groot aantal Afscheidenen naar Amerika te emigreren. Een voorbeeld, dat Scholte in juni 1847 zou volgen⁵⁾. Hij vestigde zich in de staat Iowa, waar hij de kolonie Pella stichtte. Als gevolg van zijn godsdienstige en later ook politieke optreden ontstonden hier eveneens spanningen binnen de door hem op 13 november 1848 geïnstitueerde Christelijke kerk te Pella. Als gevolg hiervan verenigde een aantal van de gemeenteleden zich al spoedig in een nieuwe „Gereformeerde kerk“. Scholte's mede-kolonisten verdachten hem zelfs van ongeoorloofde grondverkoop. In 1854 werd hij door zijn eigen kerkeraad geschorst. Van degenen die hem in een nieuwe organisatie volgden, verloor hij twee jaar later door een geschil over het bouwterrein voor een tweede kerk het grootste deel⁶⁾. De uitgetreden gingen over naar de door ds. Van Raalte in 1854 geïnstitueerde Protestant Reformed Dutch Church. Scholte ging de kleine overgebleven groep tot aan zijn dood in 1848 voor. Een jaar na zijn overlijden werd deze gemeente echter al opgeheven⁷⁾.

Familie Beard op pelgrimage naar Utrecht

In 1908 bezochten mr. Robert R. Beard en zijn tweede vrouw, mrs. Kate Keables, een kleindochter van ds. Scholte⁸⁾, Nederland. Hij maakte toen een drietal foto's, te weten van het ex- en interieur van de Begijnkerk aan de Breedstraat (no. 40⁹⁾ en van een pand

aan de Nieuwe Gracht (no. 32). zoals uit aantekeningen op de achterzijde blijkt, omdat zij veronderstelden dat Scholte hier had gepreekt respectievelijk gewoond. In beide gevallen ten onrechte. Totdat ds. Scholte in 1847 emigreerde, werden de godsdienstoefeningen namelijk sinds 16 december 1838 in de voormalige Oud-Katholieke kerk „Soli Deo Gloria“ aan de Nieuwe Gracht gehouden. Deze kerk ging schuil achter de aan de Nieuwe Gracht gelegen kosterswoning en pastorie. De hoofdingang lag aan de zijde van de Oude Kamp¹⁰⁾. Omstreeks februari 1847 werd dit complex in verband met de voorbereidingen van de emigratie van ds. Scholte en een deel van zijn gemeente verkocht opdat ook behoeftige gemeenteleden zouden kunnen meegaan. Hierbij werd bepaald dat niets weggenomen mocht worden dan al wat „tot uitoefening van de Eeredienst der Christelijke afgescheidene gemeente . . . strekt“¹¹⁾. De theoretische mogelijkheid, dat de Scholtianen deze inboedel aan de achterblijvende Takkianen hebben verkocht, lijkt gezien de gespannen verhoudingen tussen beide groepen uitgesloten. Er zal dus vanaf het begin een andere preekstoel in de voorloper van de latere Begijnkerk hebben gestaan.

Het complex van „Soli Deo Gloria“ werd samen met enkele belendende percelen vermoedelijk reeds kort nadien gesloopt om voor een herenhuis (thans no. 32) plaats te maken¹²⁾. Momenteel is hier een nieuwe parochie c.q. pastorie in gehuisvest, namelijk dat van het Utrechtse studentenpastoraat. Hierin werken de Rooms-Katholieke Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk nauw samen¹³⁾. Een ontwikkeling, die in de tijd van de Afscheiding geenszins was te bevroeden. Hieruit blijkt, dat mr. en mrs. Beard in 1908 het verkeerde huis voor pastorie aanzagen. In werkelijkheid was dit het huis, dat later op die plaats was gebouwd. Het zou ook wel een erg grote pastorie zijn geweest voor een kleine gemeente als de Christelijke Afscheiden Gemeente toen was. Over de kerk kan een soortgelijk verhaal worden gedaan. De Begijnkerk dateerde namelijk van 1854 en was gebouwd op de plaats van het voormalige Diakonnenshuis. Koopman W. Horst jr., die lange tijd ambtsdrager was, had dit op 1 juni 1849 ten behoeve van de Christelijke Afscheidene Gemeente aangekocht. Nadat de kerkeraad in 1853 tot herbouw van de kerk had besloten, verkocht hij de overblijfselen van het inmiddels gesloopte pand met enkele daarachter gelegen huizen op 24 april 1854 aan vernoemd kerkgenootschap¹⁴⁾. In 1865 kreeg dit gebouw een nieuwe voorgevel waardoor het nog meer als kerk was te herkennen¹⁵⁾. Een in 1887 voorgenomen restauratie ging hier door, omdat de kerkeraad hierdoor een mogelijke hereniging met de Nederduit-

sche Gereformeerde Kerk (dolerende) niet in de weg wilde staan¹⁶). Nadat het jaar tevoren van kerkbouwplannen in het zuidelijk deel van Utrecht tussen Tolsteeg en de Westerhoek was afgezien, werd de kerk in 1908 - het jaar dat mr. en mrs. Beard Utrecht bezochten - grondig gerestaureerd en met een aanbouw uitgebreid¹⁷). Deze kerk was dus al evenzeer van later datum.

Utrechtse preekstoel op transport naar Pella

Later bezochten Sara en Hanna Nollen, kleindochters uit het eerste huwelijk van Scholte met Sara Maria Brandt, en dochters van John Nollen en Sara Johanna Suzanna Scholte, Nederland¹⁸). Mrs. M. Lautenbach, voormalig archiviste van het Central College te Pella, meende zich te herinneren dat dit op het moment was, dat juist met de sloop van de voormalige Begijnkerk en de twee aangrenzende huizen (no's 40-44) werd begonnen. Dit zou betekenen dat het eind 1939 was, aangezien de sloopvergunning op 11 augustus 1939 aan de eigenaar, de firma drukkerij J. Boekhoven door de gemeente werd afgegeven. Deze drukkerij, die reeds in 1932 enkele panden aan de Breedstraat had opgekocht, kocht in mei 1936 ook de Begijnkerk aan met de bedoeling deze voorlopig als opslagplaats voor papier te gebruiken¹⁹). In het geval dat de dames Nollen toen in Nederland waren, zou de preekstoel in het gebouw achtergelaten zijn, wat niet waarschijnlijk lijkt. Het ligt meer voor de hand, dat het bezoek van hen in 1937 plaats had, toen op 28 maart 1937 de laatste dienst in de Begijnkerk werd gehouden. In plaats van dit kerkgebouw werd kort daarna op 1 juli de Tuindorpkerk in Utrecht-Maartensdijk in gebruik genomen. Dit was een gevolg van de voortgaande ontvolking van de binnenstad en de behoefte aan een kerk in de nieuwbouwwijk Tuindorp. Bovendien kon de naburige Westerkerk de gemeenteleden

opvangen voor wie de afstand tot deze kerk te ver was²⁰).

In elk geval wisten de zusters Nollen de preekstoel van de Utrechtse kerkeraad dan wel van de fa. Boekhoven te verwerven. Deze werd ingescheept en in een koetshuis op het landgoed van Scholte opgeknapt. Daar er weinig belangstelling voor was, werd de preekstoel in het State Historical Museum in Des Moines (Iowa) ondergebracht. Toen het Department of Archives als onderdeel van Central College werd ingesteld, keerde de preekstoel naar deze plaats terug.

In 1976, twee eeuwen na het uitroepen van de Onafhankelijkheid, werd het 200-jarig bestaan van de Verenigde Staten herdacht. In verband daarmee werd onder andere een replica van het eerste door ds. Scholte te Pella gestichte kerkje herbouwd. Aangezien op de oorspronkelijke plaats thans huizen staan, gebeurde dit enkele straten verderop. Omdat men in de mening verkeerde, dat Scholte op de voormalige preekstoel uit de Begijnkerk had gestaan, kreeg deze als enig oud stuk meubilair in dit geheel „nieuwe“ kerkje weer een bestemming. Zoals uit het voorgaande gebleken is echter ten onrechte. In werkelijkheid was het ds. P. J. Oggel die, sinds 1849 aan de gemeenten van Utrecht en Zeist verbonden, als eerste Utrechtse predikant deze preekstoel vele malen beklom. In 1854 nam hij een beroep aan naar de Hollands-Gereformeerde Gemeente te Grand Haven (Michigan), die hij tot 1859 diende. Hierna was hij tot aan zijn dood in 1869 predikant van de ook al eerder genoemde Reformed Church te Pella²¹). Met dit al blijft het een aardig idee, dat deze preekstoel na ongeveer 83 jaar in Utrecht dienst te hebben gedaan, nu een Amerikaans kerkgebouw siert.

Binnenweg 25
2264 ML Leidschendam

H. J. Ph. G. Kaajan

* Dit artikel is gebaseerd op de in 1978 door dr. C. Smits te Haren (Gn) met mrs. M. Lautenbach gevoerde correspondentie inzake de drie door mr. Robert B. Beard in 1908 in Utrecht gemaakte foto's. Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan eerstgenoemde voor zijn op het concept van dit artikel geleverde commentaar.

Noten

1. *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (BLGNP) (red. D. Nauta e.a.), dl. II, Kampen 1983, pp. 390-393.
2. BLGNP, dl. II, pp. 431-433.
3. BLGNP, dl. II, pp. 129-132.
4. BLGNP, dl. I, Kampen 1978, pp. 270-272.
5. Over de Afscheiding in het kort: H. Kaajan, *De Afscheiding in Utrecht*, in: *Officieel Jaarboekje ten dienste der Gereformeerde Kerk van Utrecht*, 18e jrg. (1936), pp. 5-14. G. Klaveren Pz., *De Christelijke Afgescheiden Gemeente en de eerste jaren van haar bestaan*, in: *Maandblad van Oud-Utrecht*, 14e jrg. nr. 2 (februari 1939), pp. 20-23. A. Graafhuis, „Soli Deo Gloria“ - God alleen de eer. De Afscheidingsbeweging in de stad Utrecht, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 57e jrg. nr. 11 (november 1984), pp. 169-174. Uitgebreid: C. Smits, *De afscheiding van 1834*, dl. 4, Provincie Utrecht, Dordrecht 1980, pp. 194-276.
6. Zie voor afbeeldingen van de twee door Scholte in Pella

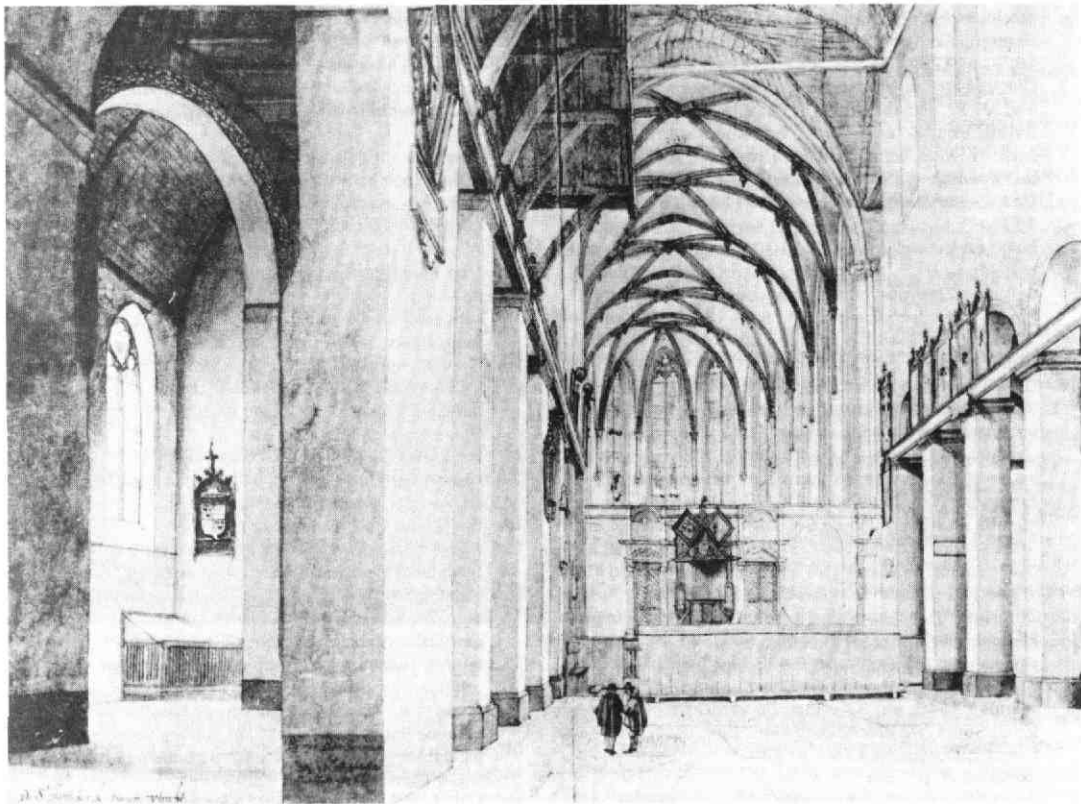
- gestichte kerkgebouwen: G. A. Stout, C. Cole, N. J. German, *Souvenir History of Pella, Iowa*, Pella, Iowa 1922, p. 129.
7. *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* (red. F. W. Grosheide e.a.), dl. V, Kampen 1929, pp. 94-96. Voor de emigratie in het algemeen: L. Oostendorp, H. P. Scholte, *Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella*, Franeker 1964. P. R. D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika (1846-1847)*, Leiden 1977.
 8. Beard was voordien vanaf 1870-1892 gehuwd geweest met Maria H. E. Krantz, de tweede weduwe van ds. Scholte. Zie voor genealogie van H. P. Scholte: C. Smits, *De afscheiding van 1834*, dl. 1, Oudkarspel 1971, pp. 48a-48b. Voor biografische gegevens over hem: Stout e.a., o.c., p. 181.
 9. Dit is meteen de oudst bekende exterieuropname van de Begijnkerk. Zie voor de twee overige in de Topografisch Historische Atlas van het GAU berustende foto's uit ca. 1910 en van 27 maart 1937: J. N. van der Meulen, Inleiding, *Inventaris van de archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht 1835-1955, waarin opgenomen de archieven van de Gereformeerde Kerk te Zuilen 1892-1950*, Utrecht 1987, p. 9 en *Utrechtsch Dagblad* (Avondblad), 27 maart 1937 (naderhand afgedrukt in de in noot 15 genoemde publikaties).
 10. Deze ligging maakte het de politie moeilijk om tot het kerkgebouw door te dringen, zoals uit het proces-verbaal van 23 december 1838 blijkt. Zie: F. L. Bos, *Stukken betreffende de Afscheiding van 1834*, dl. IV, Kampen 1946, pp. 333-336. Zie verder de plattegrond in: C. Smits, *De afscheiding van 1834*, dl. 4, Provincie Utrecht, Dordrecht 1980, p. 236.
 11. Smits, dl. 4, p. 281.
 12. Aldus een mondelinge mededeling van de heer G. J. C. A. Smilda destijds gedaan aan de heer C. Smits. De oudst bewaarde bouwtekening van het nieuwe pand dateert van 1874 en had betrekking op een wijziging aan de voordeur, aldus mededeling van mevr. J. N. van der Meulen van het GA Utrecht.
 13. J. M. van Minnen, Utrechtse studenten al vroeg samen op weg, in: *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land: Utrecht* (red. A. P. Crom e.a.), Kampen 1984, pp. 42-43.
 14. Meest uitvoerige beschrijving over de verbouwing van 1854 in een artikel van H. Kaajan, in: *Utrechtsche Kerkbode*, 51e jrg. no. 13 (27 maart 1937), overgenomen in: *Utrechtsch Dagblad* (Avondblad), 27 maart 1937.
 15. A. van Hulzen, Begijnkerk, in: *Utrecht op oude foto's: Van Plompstorengracht naar Servaas*, Rijswijk 1977, pp. 32-33. Idem, Twee Gereformeerde kerken (Begijnkerk en Oosterkerk), in: *Utrechtsche kerken en kerkgebouwen*, Baarn 1985, p. 137-138.
 16. G. van Klaveren Pz., De Ineenmelting te Utrecht, 1835-1887, 1894, in: *Officieel Jaarboekje ten dienste der Gereformeerde Kerk van Utrecht*, 16e jrg. (1934), p. 3.
 17. H. J. Ph. G. Kaajan, De Zuiderkerk (1925-1986), in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 59 jrg. no. 6 (juni 1986), p. 58 en Van der Meulen, Inleiding, p. 19.
 18. Smits, o.c., p. 48a.
 19. Nadat de hoek van de Begijnhof en de Breedstraat geheel bezit was geworden van drukkerij Boekhoven, werd hier in september 1951 een nieuw bedrijfspand gebouwd. Dit is sinds 1976 tot een complex van 76 woningen verbouwd. Zie: *Utrechts Nieuwsblad*, 21 april 1976 en Van Hulzen, *Utrecht op oude foto's: Van Plompstoren naar Servaas*, Rijswijk 1977, pp. 36-37. Daar waar nu de open toegangspoort aan de Breedstraat is, stond eens de Begijnkerk. Deze lag precies tegenover de Begijnsteeg, zoals uit de in noot 9 genoemde foto van ca. 1910 blijkt.
 20. H. J. Ph. G. Kaajan, Vijftig jaar Tuindorperkerk (1937-1987), in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 60e jrg. nr. 5 (mei 1987), p. 47.
 21. Smits, o.c., dl. 4, pp. 175-177.

De sterfdag van Thomas Basin: 500 jaar geleden

Midden in het gotische koor van de Utrechtse St. Janskerk ligt het graf van Thomas Basin, bisschop van Lisieux. Op 30 december van dit jaar is het vijf-honderd jaar geleden dat hij in Utrecht overleed. Basin is in 1477 naar Utrecht gekomen waar hij tot aan het jaar van zijn dood een aanzienlijk claustraal huis binnen de immuniteit van St. Jan heeft bewoond. Drie jaar voor zijn komst naar Utrecht had hij noodgedwongen afstand gedaan van zijn bisdom in Normandië, en had paus Sixtus IV hem tot titulair aartsbisschop van Caesarea benoemd. Noodgedwongen, omdat de Franse koning Lodewijk XI, wiens politiek Basin van meet af aan openlijk had bekritiseerd, hem de uitvoering van zijn episcopaat onmogelijk had gemaakt. Al in 1468 had hij Frankrijk moeten verlaten, waarna hij zich in Leuven en Trier vestigde. Waarom hij tenslotte de stad Utrecht als woonplaats

uitkoos, is niet geheel duidelijk, maar men neemt aan dat zijn vriendschappelijke relatie met de Utrechtse bisschop, David van Bourgondië, daarbij een belangrijke overweging vormde.

In de literatuur over Basin wordt algemeen aangenomen dat Basin op 3 december 1491 is overleden¹⁾. Weylingh, die het verblijf van Basin in Utrecht tot nu toe het meest uitvoerig heeft beschreven, heeft aanemelijk gemaakt dat deze datum op een fout in de Heda-editie van Van Buchel berust. Dezelfde Van Buchel geeft in zijn *Monumenta* namelijk een andere datum: 30 december 1491. Deze datum komt in tegenstelling tot de vorige geheel overeen met de datering van enkele stukken die de uitvoering van Basins testament betreffen. Houdt men rekening met de kerststijl die toentertijd in het bisdom Utrecht werd gehanteerd, dan moet de dag van Basins overlijden

Interieur van de St. Janskerk te Utrecht, gezien vanuit het middenschip naar het koor. Tekening met pen en aquarel door Pieter Saenredam, daterend van 15 september 1636. (Hamburg, Kunsthalle, Kupferstichkabinet.)

op 30 december 1490 worden gesteld²). Tot dezelfde datum komt men bij lezing van de, Weylingh niet bekende, inscriptie op de onderzijde van het devotie-altaartje dat Basin bij zijn dood aan het kapittel van St. Jan schonk: *Donum reverendissimi domini Thome de Bazyn, archiepiscopi Cesariensis, qui obijt 30 decembris 1491*³).

Toen het graf van Basin bij opgravingen in de St. Janskerk tijdens de restauratie van 1948 werd herontdekt, constateerde men dat zijn kist oorspronkelijk in een ander graf moet hebben gerust. Glazema veronderstelde dat de kist omstreeks 1537, toen de bouw van het gotische koor bijna voltooid was en het oude koor kon worden afgebroken, naar zijn huidige plaats is overgebracht⁴). Waar bevond zich dan het oude graf van Basin? Naar alle waarschijnlijkheid op de plaats waar Van Buchel nog in de zeventiende eeuw de epithaaf van Basin aantrof: *Ante chorum ubi nunc suggestum concionatoris erectum* (voor het koor waar tegenwoordig het preekgestoelte staat opgesteld). Een prent van de hand van Saenredam, daterend van 1636 (zie afb.), laat zien dat dit preekgestoelte destijds het centrale deel vormde van een stenen koorafsluiting, die daar eind zestiende eeuw was opgetrokken. Het oorspronkelijke graf zou dus midden in de viering voor de opgang naar het (gotische) koor hebben gelegen.

In de kist van Basin werd bij de opening van zijn graf in 1948 een bronzen plaatje met inscriptie gevonden, dat op de borst van de overledene lag. Dit plaatje is daarna aan de zuid-wand van het koor bevestigd. In verband met Basins vijfhonderdste sterfdag zal dit plaatje vanaf 30 december a.s. van een transcriptie met vertaling en een kleine biografische noot worden voorzien.

Utrecht

Kaj van Vliet

J. P. Koenstraat 18-bis

Noten:

1. Voor een overzicht van deze literatuur, zie: Louise E. van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilvermeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 dln. (’s-Gravenhage 1990). Aldaar: dl. 2, p. 437.
2. J. F. A. N. Weyling, *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580* (Utrecht 1951), 273.
3. Het devotie-altaartje en de inscriptie staan afgebeeld in: Van de Bergh-Hoogterp, 434, 436.
4. P. Glazema, „Oudheidkundige opgravingen in de St. Janskerk te Utrecht in 1948”, *Jaarboek Oud-Utrecht* (1949), 41-52. Aldaar: 47-49.
5. A. van Buchel, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque inventa*, pag. 46. Het handschrift berust in de bibliotheek van de GAU.

6e NICOLAAS VAN DER MONDE-LEZING

Bart Klück,

bouwhistorisch onderzoeker, werkzaam bij het Archeologisch
en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht:

RIDDERS IN DE STAD.

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET DUITSE HUIS-COMPLEX IN
UTRECHT

dinsdag 5 februari 1991

20.00 uur

Pieterskerk Utrecht

toegang gratis

„Ridders in de stad“. Zelfs aan het eind van de twintigste eeuw roepen deze woorden een romantisch beeld op van imponerend uitgedoste heren die zich te paard boven de gewone sterveling verheffen. Historisch onderzoek kan zo'n beeld kleurrijk invullen, maar ook van nuances voorzien waarbij de bovenmenselijke proporties wat worden afgezwakt en de herkenbaarheid van zo'n voornaam gezelschap in een complexe samenleving groter wordt.

In Utrecht leefde een apart soort ridders die tevens geestelijken waren: de leden van de Ridderlijke Duitse Orde. Zij hadden tot 1811 hun „klooster“ in het Duitse Huis aan de Springweg. Na bijna twee eeuwen als militair hospitaal te hebben gediend wordt voor dit complex thans een nieuwe bestemming gezocht. In afwachting hiervan wordt uitgebreid bouwhistorisch onderzoek gedaan dat zich vooral richt op het tiental gebouwen die destijds in bezit waren van de Duitse Orde. Er is niet alleen veel aan het licht gekomen over de bouwtechnieken en veranderingen in de diverse perioden, maar er zijn ook conclusies mogelijk over de verschillende functies van de diverse gebouwen.

Dit buitengewoon interessante gebouwencomplex wordt omgeven door fraaie, deels zeldzame bomen waarin ruim 25 vogelsoorten huizen. Een toekomstige bestemming van de gebouwen moet erop gericht zijn het unieke karakter van deze ommuurde enclave in de binnenstad zo min mogelijk aan te tasten.

BOEKENSCHOUW

Ton Schreutelkamp, Twintig passen heen, twintig passen terug. Herinneringen aan mobilisatie en meidagen. Amsterdam, Wildeboer, 1990. ISBN 90 7066 446. Prijs f 29,90.

Het gaat erop lijken dat de wereld zal kennismaken met de verzamelde werken van de uit Utrecht afkomstige Ton Schreutelkamp. Al eerder signaleerden we in dit *Maandblad* (nov. '90) de *Keurige burgerstraat*, zijnde de Bilderdijkstraat in zijn geboortestad, gevuld met jeugdherinneringen uit de jaren twintig en dertig. Nu zijn de oorlogsdagen van 1940 aan de beurt, voorafgegaan door het in dienst treden van de hoofdfiguur in januari van datzelfde jaar. We volgen de dienstpl. militair vanaf het bovenhuis Bilderdijkstraat 44bis naar de nu verdwenen Knoopkazerne aan de Mineurslaan. In de Damstraat ontmoet hij zijn vriend Karel, die zeulend met zijn koffer de Kanaalstraat uitkomt, op

weg naar dezelfde bestemming. Dan gaat het met de trein naar Alkmaar, voorlopig zonder eten, zonder militaire kleding, zonder behoorlijke voorzieningen aan behuizing en sanitair, kortom: het Nederlandse leger anno 1940. Onze held wordt ingedeeld bij de luchtdoelartillerie en hij weet daar menig smakelijk en gênant verhaal over op te dissen. Op p. 106 is het vrijdag 10 mei en volgt het beste stuk van het boek. Op p. 182 levert Ton als krijgsgevangene zijn geweer („Je beste kameraad“) in aan de Duitsers, nadat hij het eerst op de straattegels heeft kapotgeslagen. Dat laatste vergt een grote zelfoverwinning want er is hem van jongsaf bijgebracht meerderen te gehoorzamen en geen kritiek te oefenen.

Deze herinneringen zijn nuttig voor het *RIOD* in Amsterdam omdat ze de belevenissen van een Nederlandse soldaat ongefilterd en volslagen onliterair weergeven.

Voor Utrechters is het boek leuk omdat de hoofdfiguur (hij noemt zich „Van Stigt“) onmiskenbaar een stadsgenoot is. Waar anders spreken volwassen mannen elkaar aan als „jochie“, waar anders ging je naar Zandvoort om er te „pootjebaaien“ en waar anders bestaat de onbegrijpelijke krachtterm „Stik de blubber“? Het is hier allemaal te vinden. Er staan in het boek drie of vier voetnoten. Een ervan luidt: „Utrechtenaren laten dikwijls de uitgangs-t weg“.

v.S.

Utrecht, centraal of marginaal?, Afscheidscollege van Johanna Maria van Winter, 22 december 1988. 16 pagina's.

Al weer twee jaar geleden nam prof. dr. Van Winter afscheid als hoogleraar geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Bij deze gelegenheid gaf zij haar afscheidscollege getiteld „Utrecht, centraal of marginaal“? Hierin stelde zij aan de orde „hoe het nu eigenlijk zit met de natuurlijke ligging van Utrecht en welke invloed deze heeft gehad op zijn rol in de geschiedenis“. Zij beperkt zich tot de middeleeuwen en concludeert dat de stad Utrecht bloeide in de tijd dat „het functioneerde als kern in de marge“, d.w.z. als een stad, gelegen aan de rand van het Duitse Rijk, onderhevig aan de centrale rijkspolitiek van de keizers. Na het Concordaat van Worms (1122), wanneer de keizers de bisschoppen niet meer mogen benoemen, wordt de stad Utrecht een speelbal van andere machtsfactoren. Dit heeft grote gevolgen voor de positie van Utrecht: de ligging is dan wel centraal (tussen de graafschappen Holland en Gelre) maar de machtspositie is marginaal.

Lezing

In het kader van de lezingencyclus „geschiedenis-mozaïk“, organiseert de activiteitencommissie van Oud-Utrecht op **donderdag 24 januari** een lezingenavond.

Het betreft twee korte lezingen over de recente bouwgeschiedenis van de stad Utrecht.

Eerst zal mevr. B. van Santen een voordracht houden over de bouwkunst in de stad tussen 1850 en 1940. Na de pauze volgt er een lezing van mevr. E. Wessel. Deze gaat over het gebruik van materialen en technieken in diverse jonge Utrechtse monumenten.

De lezingen vinden plaats in het gebouw van de C.S.B. aan de Kromme Nieuwegracht 39 te Utrecht. De aanvang is 20.00 uur en de toegang is gratis.

Voor de leden van Oud-Utrecht heeft mw. Van Winter de overgebleven brochures ter beschikking gesteld en voor hen is er nu de mogelijkheid in bezit te komen van haar afscheidscollege. Men kan de brochure, zolang de voorraad strekt, vanaf 2 januari 1991 *uitsluitend afhalen* aan de receptie van het Gemeentearchief, A. Numankade 199, Utrecht. (Telefonische- en postbestellingen worden niet in behandeling genomen). De brochure is gratis.

Openingsuren van het Gemeentearchief zijn: maandag 13.30-16.30 uur; dinsdag t/m vrijdag 9.00-16.30 uur; zaterdag 9.00-12.30 uur.

J.H.

maandblad oud-utrecht

63e jaargang nr. 12 - december 1990

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 11

Penningmeester:

J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Zbraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening

56066

ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:

Fred Vogelzang
Hunzestraat 56
3522 EB Utrecht
tel. (030) 87 01 10

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116